

TARTALOM

Tanulmányok

BORCSA JÁNOS, Tendenciák a romániai magyar irodalomban avagy a valóságirodalomtól a szövegirodalomig	3
SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD, Az antik iróniakonceptióktól az antitextus fogalmáig	21
VÁRADY IZABELLA, József Attila pszichoanalitikus kéziratának története	41
FAZAKAS EMESE, <i>A fel, le és alá</i> igekötő jelentésszerkezete (I.)	59

Kisebb közlemények

OLOSZ KATALIN, Folklórgyűjtő diákok a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban a XIX. század végén és a XX. század elején	101
ILE ERZSÉBET, Arany János széljegyzetei a nagyszalontai emlékmúzeum könyvtárában	113
SIMONCSICS PÉTER, Pragmatika és modalitás: a helyesírás útmutatása a -t végű igék konjunktívusának morfológiájához	123

Adattár

KOVÁCH GÉZA, Berde Mária levelei Veress Endréhez	135
CSOMORTÁNYI MAGDOLNA, Öt alsóik település helynevei	139

Szemle

SIPOS GÁBOR (szerk.), A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtárgyűjteményének katalógusa (<i>Gaal György</i>)	163
KLAUS-JÜRGEN SEMBACH, A szecesszió. A megbékélés utópiája (<i>P. Dombi Erzsébet</i>)	166
SZATHMÁRI ISTVÁN, Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélítve (<i>Málnási Ferenc</i>)	168
HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA, Gömör-Kódex (<i>Tamásné Szabó Csilla</i>)	170
KEMÉNY GÁBOR, Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába (<i>P. Dombi Erzsébet</i>)	172
MESTER BÉLA, Hatalom, ember, technika (<i>Antal Balázs</i>)	174
FÓRIS-FERENCZI RITA, A visszahatás kifejezése a magyar nyelvben történeti megközelítésben (<i>Fazakas Emese</i>)	177
ASZTALOS LAJOS, Kolozsvár. Helynév- és településtörténeti adattár (<i>Gaal György</i>)	179
DEBRECZENI ATTILA, Első folyóirataink: Magyar Museum I–II. (<i>Demeter Zsuzsa</i>)	183
EGYED EMESE (szerk.), Aranka György Gyűjteménye. I. Az emberarcú intézmény (<i>Bartha Katalin Ágnes</i>)	186
KÜLLŐS IMOLA, Közköltészet és népköltészet. XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata (<i>Egyed Emese</i>)	189

SUMAR

Studii

JÁNOS BORCSA, Tendențe în literatura maghiară din România	3
LÁSZLÓ SZILÁRD SZILVESZTER, De la definițiile antice ale ironiei până la conceptul gadamerian al antitextului	21
IZABELLA VÁRADI, Soarta manuscriselor de psihanaliză a poetului Attila József	41
EMESE FAZAKAS, Structura semantică a prefixelor verbale <i>fel, le</i> și <i>alá</i> (I.)	59

Articole

KATALIN OLOSZ, Elevi culegători de folclor în Colegiul Unitarian la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX.	101
ERZSÉBET ILE, Notele marginale ale lui János Arany în biblioteca memorială din Salonta	113
PÉTER SIMONCSICS, Pragmatică și modalitate: îndrumarea ortografiei la morfologia verbelor cu desinența <i>-t</i> la subjonctiv	123

Materiale și documente

GÉZA KOVÁCH, Scrisorile Mariei Berde către Endre Veress	135
MAGDOLNA CSOMORTÁNI, Toponime din Ciuc	139

Recenzii

GÁBOR SIPOS (red.), Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca (<i>György Gaal</i>)	163
KLAUS-JÜRGEN SEMBACH, A szecesszió. A megbékélés utópiája (Secesiunea. Utopia reconcilierii) (<i>Erzsébet P. Dombi</i>)	166
ISTVÁN SZATHMÁRI, Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélítve (Dicționar de stilistică. Explicația conceptelor de stilistică cu exemple din beletristică) (<i>Ferenc Málnási</i>)	168
LEA HAADER – ZSUZSANNA PAPP, Gömör-kódex. (Codexul Gömör) (Csilla Tamásné Szabó)	170
GÁBOR KEMÉNY, Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába (Introducere în stilistica imaginii lingvistice) (<i>Erzsébet P. Dombi</i>)	172
BÉLA MESTER, Hatalom, ember, technika (Putere, om, tehnică) (<i>Balázs Antal</i>)	174
RITA FÓRIS-FERENCZI, A visszahatás kifejezése a magyar nyelvben történeti megközelítésben (Exprimarea în limba maghiară a reacției, din punct de vedere diacronic) (<i>Emese Fazakas</i>)	177
LAJOS ASZTALOS, Kolozsvár. Helynév- és településtörténeti adattár (Repertoriul toponimic și istoric al localității Cluj-Napoca) (<i>György Gaal</i>)	179
ATTILA DEBRECZENI, Első folyóirataink: Magyar Museum I–II. (Primele noastre reviste: Magyar Museum I–II.) (<i>Zsuzsa Demeter</i>)	183
EMESE EGYED (red.), Aranka György gyűjteménye. I. Az emberarcú intézmény (Colecția lui György Aranka. vol. I. Instituția cu chipul uman) (<i>Ágnes Katalin Bartha</i>)	186
IMOLA KÜLLÖS, Közköltészet és népköltészet. (Poezia cultă și folclorul) (<i>Emese Egyed</i>)	189

A FOLYÓIRAT VEZETŐ TANÁCSA

SZABÓ ZOLTÁN főszerkesztő
ANTAL ÁRPÁD főszerkesztő-helyettes
MURÁDIN LÁSZLÓ szerkesztőségi tudományos titkár
CS. GYIMESI ÉVA
CÂMPEAN ILEANA
EGYED EMESE
KOZMA DEZSŐ
PÉNTEK JÁNOS
VREMIR MÁRTA

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK évenként kétszer jelenik meg. A külföldi előfizetők megrendelhetik az EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE RODIPET S.A. vagy az ORION PRESS IMPEX 2000 SRL ügynökségeinél.

La NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK paraît deux fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à RODIPET S.A. ou à ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L. et toute commande de Roumanie sera adressée à: la Maison d'Éditions de l'Académie Roumaine.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; Tel. 4021-318 81 06, 4021-318 81 461; Fax 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro; Adresa web: www.ead.ro

RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, sector 1, P.O. Box 33–57, București, România; Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01; Fax 4021-318 70 02, 4021-318 70 03; E-mail: rodipet@rodipet.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., Șos. Viilor nr. 101, sector 5, bl. 1, sc. 4, ap. 98, parter, P.O. Box 77–19, sector 3, București, România; Tel. 4021-335 02 96, 4021-301 87 86; Fax 4021-335 02 96; E-mail: office@orionpress.ro

A kéziratok, a cserére szánt könyvek, valamint a levelek a szerkesztőség alábbi címére küldendők:

Redacția revistei „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények”
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviță 19–21
Tel. 0264- 432 440

© 2006, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

TANULMÁNYOK

TENDENCIÁK A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOMBAN, AVAGY A VALÓSÁGIRODALOMTÓL A SZÖVEGIRODALOMIG

(Tanulmányvázlat)

I.

Habár sarkított az a kijelentés, hogy a múlt irodalma a jelen irodalmában él, és sehol másutt (Allen Tate, idézi Wellek 5), de kiinduló pontként elfogadható, amikor például a romániai magyar irodalom 1989–90-nel lezárult korszakának s egy újabb kezdetének főbb tendenciáit és fontosabb csomópontjait kívánjuk számba venni, hiszen ez a sarkítétel figyelmeztet, hogy az éppen tárgyalt jelen irodalmában a múlténak is jelen kell lennie. Az induló Szilágyi Domokos lírájában az avantgárdot és József Attilát is fel kell fedeztetnünk például, Szabó Gyula regényírói építkezésében a Móriczét, Székely Jánosban pedig Szabó Lőrincet, sőt a jelzett korszakhatáron innen is érzékelhető a folytonosság: Orbán János Dénes lírájában a Szilágyi Domokosét fedezhetjük fel, vagy erőteljes Áprily- és Dsida-motívumokat Fekete Vince verseiben. Választásunkban a fontosabb tendenciák kiemelését illetően az is közrejátszott, hogy az eddigi főbb irodalomtörténeti munkák elsősorban íróportrék sorozatának tekinthetők, s csak ezek keretében esik szó bennük az irodalmi korszakokat vagy egyes írói életműveket meghatározó tendenciákról.

Egy fontos, mondhatni fatális irodalmi korszakhatár a romániai magyar irodalomban valahol 1947–48 körül húzható meg, amellyel kapcsolatban kijelenthető, hogy nem igazi, természetes korszakváltást jelez, hanem egy irodalmon kívüli brutális beavatkozást, vagyis „a folytonosság megszakítása” ment végbe ekkor az erdélyi magyar irodalomban is, amint Kulcsár Szabó Ernő az anyaország irodalmának hasonló fejleményét nevezi (Kulcsár Szabó Ernő 26). Bizonyosságul hivatkozhatunk az 1945–47 között Romániában kiadott szerzők és művek majd mindenikére, amelyek az 1944–45-ös történelmi fordulat jegyeit nem igazán viselik magukon, legalábbis a sematizmushoz kevés közülük van. Asztalos István elbeszéléskötettel (*A szakáll*, 1945) és az *Író a hadak útján* című háborús „krónikával” (1946) jelentkezett, elbeszélés- és novellás kötetekkel

Bözödi György (*Rebi néni feltámadása*, 1945), Kacsó Sándor (*Nagyidő*, 1946), Nagy István (*A kövérek százada*, *Bérmunkások*, 1945), regénnyel Bánffy Miklós (*Bűvös éjszaka*, 1946), Kovács György (*Árnyék a völgyben*, *Boszorkány*, 1946), Méliusz József (*Sors és jelkép*, 1946), Nagy István (*Réz Mihályék kószolója*, 1947), Szemlér Ferenc (*Arkangyalok bukása*, 1946), verses kötettel pedig Endre Károly (*Az ember a csillagok alatt*, 1947), Horváth István (*Nehéz szántás*, 1945), Jánosházy György (*Az örült nagyúr jármában*, 1947), Kiss Jenő (*Kínai császár*, 1946), Méliusz József (*Ének 1437-ről*, 1945), Salamon László (*A könnyek ellen*, 1947) és Szász János (*Hajnaltól alkonyig*, 1947), színműve jelent meg Kós Károlynak (*Budai Nagy Antal*, 1947) és Nagy Istvánnak (*Özönvíz előtt*, 1945).

Ennek a korszaknak a vége az 1989–90-es rendszerváltáshoz kapcsolható, minthogy ez a történelmi korszakhatár az irodalom-rendszer egészében is számottevő változásokat tett lehetővé, mindenekelőtt az irodalom intézményi vonatkozásaiban. A korszakon belül aztán az első kisebb szakasz kezdete keresendő az ötvenes évek második felére tehető néhány évben, amikor is a sematizmusnak az irodalomtól idegen normarendszere, mércéje és konvenciói megtörni látszottak a romániai magyar irodalomban, s ez a változás egy „új kódex” (Wellek-Warren 273) létrejöttét tette szükségessé. Megjegyzendő, hogy ez a határ ebben az esetben sem köthető valamely évszámhoz (bár Sztálin halála valamiféle enyhülést hozott irodalompolitikai téren is), sokkal inkább egy időszakaszt vagy időszívet takar (Szabó Zoltán 33).

Azon túlmenően pedig, hogy a mindenkori jelen irodalmában a múltt is igyekezzünk felfedezni, figyelembe veendő T. S. Eliot ajánlata is, hogy tudniillik az újjászületések történetét kell írni: „az egész múlt jelenvalóságának érzetét” (idézi Wellek 13). Ha eszerint próbálunk eljárni, talán teljesíthető az a követelmény, amit Jauss állított fel, hogy tudniillik láthatóvá váljon az irodalom történetisége a diakrónia és a szinkrónia metszéspontjain (Jauss 32). Ebből következően – írja Jauss – „egy meghatározott történelmi pillanat irodalmi horizontjában meg kellene ragadnunk azt a szinkronikus rendszert, amelyre vonatkoztatva az akkor keletkezett irodalmi művek a nem egyidejűség diakronikus vonatkozásaiban mint aktuálisak vagy nem aktuálisak, mint divatosak vagy divatjamúltak, netán örökéletűek, mint koruk előtt járók, vagy mint elkészettek találtak befogadásra” (Jauss 32).

Az ajánlott út eszerint „szinkronikus keresztmetszetek” készítésében van, mivel ezekben megnyilvánulnak „az irodalmi struktúraváltozás korszakképző mozzanatai” (Jauss 31). A keresztmetszeteket jól meghatározott történelmi pillanatokhoz igazítva kell készíteni, olyan időszakaszokhoz és csomópontokhoz igazodva, amikor és ahol a művek „ideális rendjében” jelentős elmozdulások következnek be valamely új mű vagy tendencia megjelenésének hatására (Eliot 63). Ilyen történelmi pillanatoknak, mondhatni csomópontnak tekinthető az ötvenes-hatvanas évek fordulójának időszíva, a hatvanas évek második fele, a

hetvenes évek közepe, valamint az 1989-es rendszerváltás utáni fél évtized időszakára.

A „korszakképző mozzanatok” kifejlése és izzásba jövése mértékétől függően érhet el különböző fokozatokat a változás az irodalom-rendszer (Schmidt 34) mindenik területén, a produkció, a közvetítés, a recepció és az interpretáció, azaz a feldolgozás terén. A változás különben olyan jellegű kibontakozás T. S. Eliot szerint, amelynek következtében nem lesz úgymond elavult egy Shakespeare, sem egy Homérosz (Eliot 64–65). S ebben fontos szerepe lehet az irodalomtörténeti interpretációnak, amely tehát a múltbelit is valamiképpen jelenbelinek kell hogy megjelenítse (Wellek–Warren 261).

Irodalmi áramlatokra, irányzatokra alapozva végezni a széttekintést azért is ajánlatos, mivel az irodalom élő áramát és szervességét, a nyelvi-irodalmi hagyomány újratemtődésének különböző módozatait követhetjük nyomon ezáltal, lévén hogy az áramlat maga is rendszernek, struktúrának tekinthető, s ekként kapcsolódik a nagyobb, átfogóbb, irodalmon túli rendszerekhez. Rendszerként fogva fel az áramlatot vagy tendenciát, három rétegét emeli ki Vajda György Mihály ennek mint struktúrájának: 1. az eszmék, értékek, célok rendszerét, 2. a módszert és művészi eljárásokat, valamint 3. a stílust (Szabó Zoltán 21). Ebből kiindulva pedig az irodalomtörténet módszertani elve is – a stílustörténet analógiájára – a szinkronikus és diakronikus vizsgálat lehet (Szabó Zoltán 23). Amint a stílustörténetben, ugyanúgy az irodalomtörténetben is követhető az a nyelvtörténeti elv, miszerint „a kronologikus egymásutániságok ugyanúgy egy szinkron rendszer részei, mint ahogy a szinkronikus összefüggések egy diakronikus sorozat alkotóelemei (Szabó Zoltán 23). Erre az elvre alapozta magyar stílustörténetének alapelvét Szabó Zoltán, kimondva, hogy „a szinkrónia szintjén a vizsgálat struktúra-központú, a diakrónia szintjén pedig sorozat-központú” (Szabó Zoltán 23).

Egy-egy adott idő- vagy korszakot meghatározó áramlat mint rendszer addig dominál, amíg automatizálódnak és kiüresednek elemei, és újabbnak a megjelenése és kifejlése történik meg mindhárom rétegben. A szinkronikus összefüggések tehát ugyanakkor egy diakronikus sorozat alkotóelemeiként tételezhetők. A diakrónia vonatkozásában ez nemcsak az egymást váltó nemzedékekhez köthető, hanem ugyanazon alkotónak a különböző alkotói szakaszaiban létrehozott produkcióját is jellemezheti. Ugyanazon alkotó is átválthat valamely periódusát jellemző áramlatról és stílusról egy másikra, s így esetleg az adott szinkronikus rendszerhez vonatkoztatva azzal úgymond aktuálisak lehetnek. A struktúra-központú vizsgálat a szinkrónia szintjén pedig azt jelentené, hogy az egyidőben létező többféle áramlat erővonalait, egymáshoz való viszonyát, az általuk képviselt eszmék, módszerek és stílusok értékét és hatását érzékeltessük egy hiteles és átfogó irodalomkép és irodalmi műveltség kialakítása és életben tartása céljából.

II.

Az 1950-es évek közepe és második fele még mindig hangos volt a szovjet mintára beindult proletkult és a dogmatikus irodalompolitika hamis eszméinek és álságos céljainak hangoztatásától, hasonlóképpen a sokféle ábrázolásformákkal szembeállított s egyetlennek mondott szocialista realizmus módszerének, valamint a világnézeti pluralizmussal szembeszegzett pártosság elvének hirdetésétől. Az ilyen előírásoknak megfelelő irodalmat termelők előtt pedig tárva-nyitva álltak az állam által fenntartott irodalmi nyilvánosság fórumai, a lapok és folyóiratok, valamint a könyvkiadók, vagyis a dogmák szerinti irodalmi produkció közvetítése és interpretációja folyamatos volt, amit viszont kevésbé tudott irányítani a kommunista kultúrpolitika, az a recepció lehetett.

Ha egy hatéves időszáv (1954–1959). könyvtermését tekintjük át, tizenegy megjelent kötettel (nem számítva bele a fordításokat) Nagy István vezet, őt követi tíz kötet Asztalos István, kilenc kötete jelent meg Szemlér Ferencnek, nyolc kötete Majtényi Eriknek, hét kötete Gagy Lászlónak, Horváth Istvánnak, Méhes Györgynek és Sütő Andrásnak, de nagy súllyal van jelen Robotos Imre a kritika terén a három kötetnyi cikkel és tanulmánnyal. Ha a műnemenkénti megoszlás szerint követjük jelenlétét, akkor a sok műfajú Szemlér Ferenc visszacsúszik vezető helyéről: négy kötetnyi verse és három regénye jelent meg az adott időszakban, s ilyen tekintetben megelőzi őt a költők közül öt-öt kötettel Hajdu Zoltán és Horváth Imre, de négy-négy kötete van Kiss Jenőnek és Létay Lajosnak is. Az elbeszélő Szemlér kötetekkel mérhető jelenléte megegyezik a Balla Károlyéval, Fodor Sándoréval, Huszár Sándoréval, Katona Szabó Istvánéval, Kormos Gyuláéval, Szabó Gyuláéval és Tamás Gáspáréval, ugyanakkor megelőzi őt Kovács György hat, Papp Ferenc pedig négy kötettel. Irodalmi antológiákból sem volt hiány az adott időszakban, mondhatni évente jelent meg egy-egy kötetnyi válogatás. Elmondható, a „lélek mérnökei” (!) is csúcsokat döntöttek az irodalmi termelés frontján (!), s a rendszer iránti elkötelezettségüket közvetlen vallomásokban is egyértelművé tették: „ez új világ oly kedvemre való!” – írta Kiss Jenő még 1955-ben is (*Éjszaka egy kollektív gazdaságban*).

Leszögezhetjük, többféle irányból, más-más irodalmi hagyomány neveltjeiként érkeztek ezek az alkotók a sematizmus irodalmának közös arcvonalára (!), hogy a „vezessen a párt” jelszavára (Szabédi László) hadba induljanak minden más, ellenségesnek felfogott irodalmi áramlattal szemben, teljesítendő az aktuális irodalompolitika „napiparancsait” (Gaál Gábor), sőt a társadalmi-, illetve osztályharc, valamint a világméretűvé nagyított békeharc (!?) eszközeinek tekintett ilyenfajta irodalom hadat viselt a szocializmus ellenségeinek tekintett egyes társadalmi rétegek ellen is. „Ránk vár a munka s a szilárd / türelem,/ az erőszak is, hogyha már / kell legyen” – hangzott el már 1945-ben! (Szemlér Ferenc: *Fiatal férfiak*). Ekként sokuk az író társadalomban, az irodalmi

életben folyó osztályharcból és a proletkultból is kivette részét vagy mint az ügynek elkötelezettje, vagy mint megtevesztett, esetleg „önkéntes vakságban” (Sinkó Ervin) szenvedő. Az igazi irodalmi hagyományból esetleg Petőfi „harcos öröksége” (Marosi Péter) vagy a baloldali, ún. osztályharcos- vagy valóságirodalom jelentett mércét és mértéket számukra. Némelyikük irodalmi múltja figyelemre méltó. A baloldali írók táborából, számottevő irodalmi teljesítmény és tekintély birtokában lépett át Nagy István az új korszakba. Asztalos István, Horváth István és Kiss Jenő pedig a harmincas évekből eredeztethető más-más indíttatással ugyan, de a negyvenes évek első felében szerzett valamiféle közös irodalmi tapasztalattal rendelkezett, és a népi irodalom vonulatát erősítették, de kapcsolható hozzájuk Kovács György is széles körű társadalmi rajzot felölelő realista regények szerzőjeként. Szemlér Ferenc intellektuális költőként (Kántor Lajos–Láng Gusztáv 79), az izmusok, az avantgárd és a gondolati líra gazdag hagyományából merített húszas évekbeli indulásától, és erős szociális érzékről tanúskodó s többnyire urbánus tematikájú verseket írt, akkori helyét a klasszikus modernség, illetve hellyel-közzel az avantgárd áramában lehetne kijelölni. Mondhatni egyedülálló s az őt körülvevő társadalmi-kulturális valóságban folyó diskurzustól idegen szólam a sematizmus hullámverésében a lírikus és regényíró Székely János, aki viszont később, már az ötvenes-hatvanas évek fordulóján írta meg a hivatalos irodalompolitika és a dogmatizmus elvárásaival összhangban lévő – s élete végén ezeket megtagadó – kötetét, a szocialista realizmus igényei szerinti lírai riportázsait.

Ilyen irodalmi környezetben, illetve előzmények után lép színre és hallatja szavát a fiatal írók egy csoportja, akik az irodalmi hagyománynak egy gazdagabb tartományát választják már indulásuktól, a teljesebb Petőfit vagy József Attilát például, hangot adva ezáltal az irodalmi-poétikai változásoknak, de erkölcsi kérdésekben is túllépnek a kollektivista és proletár erkölcsön, ami megnyilvánult még 1955-ben is: „Sújts kalapács, léhakat üzön - / mert ez az ország az enyém!” (Szász János: *Kalapács*). Nagyobb súllyal merül fel e fiatalok számára a privát szféra, a költők el kívánnak szakadni az automatizálódott, kiüresedett formáktól, és eljutnak a „búcsú az ódáktól” (Majtényi Erik) felismeréséig, azaz a hamis és utópikus közösségi célokért agitáló versezetekről való lemondásig, az elbeszélők meg a bonyolult valóságábrázolást választják, s vannak alkotók, akik visszatérnek a proletkult és a sematizmus előtti eszményeikhez, vagy a klasszicizálódást választják – Kiss Jenő, Szemlér Ferenc például.

A fiatal íróknak ebből a csoportjából Láng Gusztáv Kányádi Sándort, Páskándi Gézá, Bálint Tibort és Szabó Gyulát emelte ki egy tanulmányában, akiket az erkölcsi ellenállás nemzedékének nevez (Láng Gusztáv 1997: 143). Nyilván ez a kibontakozási kísérlet nem jelenti a sematizmussal és dogmatizmussal való teljes szakítást irodalmunkban, hiszen a sematizmus „utóvirágzása” a hatvanas évek elején is tapasztalható például Méliusz József (*Ameddig ellátok*, 1960), Székely János (*Itthon vagyok*, 1961) és mások esetében.

Ez az „utóvirágzás” különben éppen Méliusz lírája esetében rejt magában valamiféle paradoxont. Az 1960-ban megjelent kötete mondhatni vegytiszta lírai agitáció az osztály- és békeharc mellett, a szocialistának nevezett tervgazdálkodás javára, végső soron szabadversben írt pártpropaganda. De annak ellenére, hogy ez a túlfűtött agitáció tartalmi-ideológiai szempontból úgymond kifogástalan, a korabeli dogmatikus kritikától a leghatározottabb elutasítást kapta. A szabadverset mint formanyelvet, mint a költői kifejezés egyik lehetőségét kétségbe vonó, sőt megbélyegző korabeli kritika éppen azt a költőt kérdőjelezte meg, s idézte országos írószövetségi fórum elé 1958-ban, aki a szabadverset a kommunista rendszer ideológiai szolgálatába állította pályájának egy téveszmék és illúziók uralta szakaszában. Ugyanez a kritika azokat a költőket kanonizálta, akik ugyanazt a „szép új világot” egy kiüresedett és túlhaladott, rímes, kötött ritmusú versezetekben dalolták meg. Illusztráció gyanánt egyetlen szakaszt idézünk, miként vitték vásárba a klasszikus veretű ütemhangsúlyos sorokat még 1954-ben is: „S bensőmben magamat érzem felelősnek, / proletárhatalom hogy legyen erősebb,/ hogy mikor ellenét mind-mind leteperzte,/ emberi jövődönk nőj jön világszerte” (Szemplér Ferenc: *Százszor is elmondom...*)

Így történhetett meg, hogy az éppen e viták idején, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján jelentkezett s általában szintén szabadverset művelő fiatal költők indulása komoly irodalompolitikai akadályokba ütközött, éspedig a Szilágyi Domokosé, Lászlóffy Aladaré, Hervay Gizelláé. A legvehemensebben éppen 1958-ban támadták, éles elutasításokban volt részük mind az Igaz Szóban, mind az Utunkban (Széles Klára 38–40).

A Méliusz-költészetnek az ötvenes-hatvanas évek fordulójára tehető termése tehát egybeesik egy, a Romániában születő magyar lírát megújító fiatal nemzedék jelentkezésével, amelynek képviselői már a szabadvers választásával amaz időszak sematikus költői gyakorlatával való szakítást demonstrálták, megtörték a meglévő művek rendjét, de ezen túlmutatva a romániai magyar líra avantgárd vonulatát erősítették a klasszikus modern avagy nyugatos és népi áramlat mellett. Ebben a törekvésükben pedig az elődök közül mindenekelőtt annak a Méliusznak a lírájához kapcsolódhattak és kapcsolódtak is, aki már a harmincas évek közepén jelentőset alkotott ennek az áramlatnak a jegyében, s tévelygését követően már a következő verses kötetének (*Beszélgetés a rakparton*, 1963) jó néhány darabjával igazolta, hogy az irodalmi sematizmus előírásai helyett a felszabaduló alkotói személyiség belső törvényei jutnak érvényre modern formanyelvű verseiben.

Ugyanezen évtizedforduló idején a dogmatikus kritika hasonlóan nagy erővel indított támadást Szabó Gyula és regénye, a *Gondos atyafiság* (1955–1961, illetve 1964) ellen. Míg a trilógia első kötetét elismeréssel fogadták, Gálfalvi Zsolt részéről elhangzott, hogy „új nagy író küldött a falu”, 1958-tól, a második kötet megjelenésének évétől, de tulajdonképpen a már korábban közreadott részletekre hivatkozva ossztűz alá vették a művet és szerzőjét a

hivatalos irodalompolitika elkötelezettjei és farizeusai. Bár a harmadik kötet megsínylette a Hajdu Győző, Sütő András és mások „megbecsülő” bírálatát, de az írói valóságsemléletnek és a választott komplex ábrázolásmódnak köszönhetően a mű túlélte támadói feljelentésekkel felérő „szakmai” véleményezését és bírálatát, sőt az 1964-ben megjelent, átdolgozott és újraírt – végleges – változat ma is érvényes üzenetet hordoz. Mondhatni enciklopédikus mű a *Gondos atyafiság*, a hagyományos erdélyi – székelyföldi – falu világáról, olyan nagy ívű, a móríci modell követő társadalmi tabló, amely hitelesen bemutatja a huszadik század közepi erdélyi falusi társadalom rövid idő alatt lezajló megingatását, összeroppantását, tagjainak drámai próbatételeit.

Az időben egy nagyot ugorva előre ide kívánczik egy megjegyzés arra vonatkozóan, hogy az erdélyi falu huszadik századi alakulástörténete végzetes szakaszának, a falurombolásnak a regényét már meg sem lehetett volna írni a romániai diktatúra végnapjaiban. Erre Páskándi Géza vállalkozott budapesti műhelyében 1988–89-ben, megírván *A sírrablókat* (1989), mintegy utólag igazolva a „kivándorló irodalomról” 1987-ben elmélkedő Láng Gusztáv egyik felismerését, hogy tudniillik a „részleges emigráció”, jelesül az anyaországba települt erdélyi írók által létrehozott irodalom is kiegészítő, kiteljesítő része lehet az „otthon maradt”, azaz az erdélyi magyar irodalomnak (Láng Gusztáv 1998: 50).

Habár az erkölcsi ellenzék nemzedékének két költője, Kányádi Sándor és Páskándi Géza sem maradt érintetlen az ötvenes évek eleji-közepi proletkulttól, kijózanodásuk és útkeresésük s az irodalmi hagyományban való mélyebb megmerítkezésük, szövetségük igazi szövegekkel korábban átsegítette őket a sematizmus mocsáron, mint sok pályatársukat, hiszen 1957-re teszi Kányádi „második indulását” az irodalomtörténet (Pécsi Györgyi, 36), Páskándi első kötetét (*Piros madár*, 1957) pedig a megújuló romániai magyar líra fiatal alkotóit (Lászlóffy Aladárt, Szilágyi Domokost, Hervay Gizellát) elindító Forrás könyvsorozat előhírnökének lehet tekinteni.

III.

A sematizmus szemlélet- és stílusbeli egyeduralma megtört, kényszerítő ereje fokozatosan oldódott az új, „korszakképző mozzanatok” kifejlésével. A lírikusok és elbeszélők egy csoportja egyre nagyobb területeket hódított vissza a hatalmi szóval kiiktatott hagyományból, ténylegesen is az akkori jelen irodalmában keltve életre a múltét. Ez szólalt meg Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos és pályatársaik egyéni „hangszerelésében” az ötvenes-hatvanas évek fordulóján. Tulajdonképpen újraéledt a folytonosság irodalmunkban. *Képviselési irodalom ez, alkotói az ember és a humánus, a szabadság és a rend eszméjének elkötelezettjei, ugyanakkor a kommunizmus eszméinek egyes elemei és utópiaja is még fogva tartja őket, de személyes átéltséggel, hiteles üzenettel szólalnak meg,*

sablonoktól mentesen, a huszadik századi korszerű formavívmányokhoz igazodva. Komoly indíttatást éreznek a világ birtokba vételéhez ezek a lírikusok, a „mindenséggel mérd magad” elvéhez ragaszkodnak, hisznek az értelemben, és a teljesség, az egyetemes lét meghódítását érzik küldetésüknek. „Ha valamilyen közös, nemzedéki programban egyáltalán hittünk (mert ilyet sosem fogalmaztunk) – írja indulásukra visszatekintve Lászlóffy *A fájdalomosan vigasztaló* című Szilágyi-esszéjében –, az a szintézis, a rendteremtés szükségének érzete volt, a minden áradó újat összefoglaló szomjúság, melynek bűvöletében szerettük volna megmutatni magunkat...” (Pécsi Györgyi szerk., 2005, 303). Meghitt, személyes viszonyt alakítanak ki a történelemmel, a „színhelyekkel” (Lászlóffy Aladár) és magával a léttel. „Aki ember, végre itt a végtelen / Fókuszában érzi magát jó helyen” – vallja Lászlóffy Aladár (*Visszhangok*), Szilágyi Domokos meg „szerelmes versekben” vall a szabadságról (*Álom a repülőtéren*). A mikro- és makrokozmosz egységben-látására, összefüggéseinek megjelenítésére tesznek kísérletet akár egyetlen költői kép keretében is. Lászlóffy Aladár például ekképpen: „Ahány mezeivirág-féle van – / annyi csillagfajta van./ A végtelenből jövet előtipegnek / gyöngéden, gyönyörűen e testvérpárok./ A csipetnyi bimbókák feje a bolygókra üt./ A margaréták vidám szaturnuszai alól / a ragaszkodás átlátszó sugarai / futnak a mindenség felé –/ égi madarak érzik ezeket a szálatkat” (*A távlat*). Úgy érzik, a megismerés nem ismer korlátokat, és a – hitük szerint – megtalált szabadság talaján emberivé formálható a világ, Szilágyi Domokos szavaival: „mosolyaink kezes bolygókon sétálnak,/ felhők országútján menetelünk” (*Álom a repülőtéren*). Igaz, ugyanaz a huszadik század közepi tudományos-technikai forradalom, amely – az újnak nevezett társadalmi-ideológiai környezet mellett – forrása volt optimizmusuknak, ugyanakkor a pusztulás, az emberiség ellen elkövethető merényletek vízióit is előhívja. Történelmi példájuk persze egyoldalú még ekkor, mivelhogy csak a hitleri haláltáborokra, a holocaustra és az atomháborúra hivatkoznak, míg az időben is jóval korábbiakról datálható, huzamos ideig tartó, s ugyanoly szisztematikusan működtetett szovjet Gulágra halvány utalás sem történik. Ennek a történelmi szemléletnek a lírai dokumentuma Szilágyi Domokos verskompozíciója, a *Halál árnyéka*.

A Kassák-vers erőteljes avantgárd sodra és jellegzetes lélegzetvétele, retorikája és expresszionista képalkotása, valamint József Attila lírai világmagyarázata kelt életre ebben az időszakban a fiatal költőnemzedék két vezéregyénisége verseiben, de egy időben közelebbi kortársi jelenlét, a Juhász Ferencé és Nagy Lászlóé is érzékelhető.

Szilágyi Domokos monográfiája végigkövetve a költői pályát a *Szerelmek tánca* című második kötet (1965) egyes verseiben már eszmény és valóság feszültségének kialakulását tapintja ki (Cs. Gyimesi Éva 27), a későbbi kötetek alapján viszont (*Garabonciás*, 1967, *Emeletek avagy a láz enciklopédiája*, 1967) jól érzékelhető, hogy magának a lírai szubjektumnak a státuszában állt be

radikális változás, ez időtől kezdetét veszi a „búcsú a trópusoktól”, vagyis az „egységes alanyú, hagyományos líra” (Cs. Gyimesi Éva 36) művelésének úgymond véget vet a költő. Lászlóffy Aladár pedig, aki a teljesség ígézetében írja verseit, habár már rég kimondatott, hogy „minden Egész eltörött” (Ady Endre), olyan pozíciót választ a lírai alany számára, amely a *Helyszínek* című kötet (1965) egyes versei tanúsága szerint mégis lehetővé teszi számára a történelem és az emberi létezés egészben-látását és -láttatását. Tételeken is megfogalmazódik a lírai alanynak ez a történelemre való szellemi-lelki ráhangolódása: „Csupa nosztalgia minden emberi élet nekem./ Elmúlnak a korok, egymás után –/ és én nem tudok betelni.../ De milliárd színhelyen szemmel / tartom a történelemlakót” (*Színhelyek*). Később aztán, a *Képeskönyv a vonalakról* című kötet (1967) verseiben már a megvalósult sajátos történelem- és világlátással találkozhatunk, például a *Bulevárd Termopilé* című költemény esetében: „A háború áll. S mint a gátat a felgyűlő víz, úgy szorít a perzsa:/ az idő, az elmaradottság, a rák és a gyarmati lét./ De a hátszágban valahol Beethoven komponál,/ Menuhin gyakorol,/ épül a körutak orma, három fiad van,/ várnak a tengerpartok és kedvesen fogad a föld be.”

Mindeközben a prózai elbeszélő műfajok is fokozatosan eltávolodtak a sematizmus „győzelmi epikájától” (Kulcsár Szabó Ernő, 91), s a történet elbeszélhetőségének hitével, illetve a kimondhatóság lendületével fogtak bele az alkotók az egyén és társadalom vonatkozásában történtek hiteles és korszerű ábrázolásához. Erre az etikai-lélektani kérdéseket előtérbe állító komplex valóságábrázolásra részben azok az írók vállalkoztak az ötvenes-hatvanas évek fordulójától, akiket pályakezdőként szólított hadrendbe (!) a dogmatikus irodalomirányítás, részben pedig az adott évtizedfordulón indulók, úgymint Papp Ferenc, Szász János, Huszár Sándor, Hornyák József, Fodor Sándor, illetve Veress Zoltán, Bálint Tibor, Szilágyi István.

Novellistaként eme második csoportba sorolható Páskándi Géza. A groteszk felé nyit Páskándi a bebörtönzése előtt röviddel, az Utunk 1957. január 12-i számában megjelent *Csendes óra* című novellával, amely – a kor- és pályatárs visszaemlékezése szerint – „a legtelitalálhatóbb erővel fejezte ki létünk általános helyzetét” (Szabó Gyula 381). A Páskándi-parabola szerint ugyanis a szólás- és gondolatszabadságnak a lehető leglefokozottabb és -izoláltabb helyszíneken lehet helye, mint amilyen a feleség zsarnokoskodása alatt élő rokkant kisembernek a családi illemhely, ahol hősrünk „csendes óráit” tölti nap mint nap. Páskándinak a mély intellektuális tartalmú, a koreszméknek és korhangulatnak (szabadság, felelősség, bűn, félelem, szorongás) váratlan, az abszurdig feszített gondolatmenetek és ugyanilyen helyzetek általi megjelenítésére vállalkozó rövidprózái aztán csak szabadulása után lehettek meghatározói epikáinknak, a folyóirat-közleményeknek köszönhetően már 1965-től, kötetben ugyanis később jelentek meg (*Üvegek* 1968) ezek a többnyire a „késői modern novellaeszményt” megtestesítő művek (Szász László 124).

Éppen a Páskándi-novellisztikában megismert szokatlan látásmód alapján mondhatjuk: nem lehet véletlen, hogy az író pályája későbbi szakaszában esszéiben méltatja Karinthy Frigyes ritka írói nagyságát. „Az intellektuális Humornak az a szintje – írja *Az ifjúság-szabadító* című 1987-es esszéjében – ahová Karinthy eljutott, magában hordoz – és nem csírafokon! – abszurdot és nonszensz játékot, ha akarom, neorokokót és monstruózust, tragikomikust és parabolát” (Páskándi Géza 156). És ugyancsak itt jegyzi meg hőséről a szerző, hogy „esze minden esztelenség ellen éppúgy fellép, mint a túl világos, túl harmonikus észmagyarázatok ellen” (Páskándi Géza 154–5). Jóval a Karinthy-esszé megírása előtt, még Kolozsvárt élve tett hitet „az értelem indulata” mellett Páskándi, akit novellistaként a kortársi magyar próza művelői közül a parabolákat író idős Déryvel és az „egyperces novellák” Örkényével rokoníthatunk.

IV.

A hatvanas évek közepe és második fele egy olyan csomópont, amelyről keresztmetszetet készítve irodalmunk részben megváltozott, a korszerűség jegyében átrendeződött képét vázolhatjuk fel. Az írói múlttal vagy netán karrierrel rendelkező szerzők nagy része az ön- és korkritika lehetőségeit keresi prózában és versben, más meg a memoár műfaját választva találja meg a hiteles megszólalás lehetőségét. Többségük szakít az előző másfél évtized proletkultos áleszméivel és „hazug álmaival”, megfoghatóbb célokat fogalmaznak meg a maguk és olvasóik számára. Ekkorra társadalomeszményük kevésbé szocialista, inkább emberarcú lesz úgymond, de a hivatalos eszmerendszer reneszánszában bíznak, sőt a fiatal korosztály és az indulók is, a frazeológia szintjén legalábbis a „párt gyökereiről” medítnak (Lászlóffy Aladár), vagy a kommunizmusig vezető hitről (Farkas Árpád). A szemlélet- és értékváltás, az írói jelenlét minősége is tükröződik a választott időszakaszban (1964–1970) megjelent könyvek számából. Eszerint tíz megjelent kötetrel Szemlér Ferenc kerül az első helyre, kilenc-kilenc kötete jelent meg Fodor Sándornak és Szilágyi Domokosnak, nyolc Kovács Györgynek, aztán hét kötetrel következik Beke György, Kányádi Sándor, Majtényi Erik, Nagy István, hat kötetrel pedig Bálint Tibor, Horváth Imre, Köntös-Szabó Zoltán, Lászlóffy Aladár és Páskándi Géza. A számbavételkor figyelembe vettük a gyermek- és ifjúsági irodalom körébe sorolható köteteket, a válogatott műveket és gyűjteményes köteteket, de ezúttal is eltekintettünk az illető szerzők idegen nyelven (többnyire románul) megjelent köteteitől és a műfordításoktól. A gyűjteményes kötetek kiadása nélkül Szemlér nyolckötetes lenne, Kovács György a hat-, Nagy István meg az ötkötetesek közé kerülne, a gyermek- és ifjúsági művek nélkül pedig Fodor Sándor és Szilágyi Domokos öt kötetrel maradna, Kányádi és Lászlóffy négygyel, Páskándi meg hárommal.

Ebben az időszakban történik egy újabb, erőteljes csoportos jelentkezés, a fiatal költőknek a *Vitorla-ének* című nemzedéki antológiában való színrelépése

(1967, a verseket válogatta és a bevezetőt írta Lászlóffy Aladár). Ennek a versválogatásnak is tehát az imént vázolt keresztmetszetben van a helye, abban a szinkronikus rendszerben, amelyben a Nyugat-nemzedékek képviselte és művelte klasszikus modernség (Szemlér Ferenc, Székely János), illetve a két világháború közötti transzszilván líra hangja (Kiss Jenő) csakúgy megszólal, mint a modern népi líra (Kányádi Sándor) vagy az avantgárd (Méliusz József, Lászlóffy Aladár), s jelen van mindezekkel együtt a bartóki szintézis lírában megvalósított változata (Szilágyi Domokos).

A novella és elbeszélés a két világháború között is erőssége volt irodalmunknak. A tárgyalt időszakban újból erőteljessé vált a jelenléte. A kisepikában az elbeszélők építenek ugyan az anekdotára, tovább élnek Tamási nyelvi és stílusbeli hódításai, de felerősödik a lélektani és erkölcsi-kritikai igényű társadalomrajz, hasonlóképpen a lírai vagy tragikus groteszk ábrázolásmód (Fodor Sándor, Bálint Tibor, Szilágyi István, Pusztai János, Vári Attila). Az egyedi esetek és helyzetek s az egyes ember rajza mint a novella lehetősége ugyanakkor az adott társadalom egészére is érvényes ítéletek alkotására is készítette az olvasót.

A nagyepika terén a realista, móríci valóságábrázolás mellett számottevő nyitások történtek a líraiság, a dokumentarizmus, a memoár, az emlékező és vallomásos próza irányába, valamint a Thomas Mann, Proust és Kafka nevével fémjelezhető modernség változatai javára. A narráció megújítása, merész elbeszélői- és ábrázolásmódok kikísérletezése történik ekkor elbeszélő prózáinkban általában, és irodalomtörténeti szempontból alpművek születnek: a *Zokogó majom* (Bálint Tibor, 1969) és az *Anyám könnyű álmot ígér* (Sütő András, 1970).

Az irányzati sokszínűség vált uralkodóvá erre periódusra a romániai magyar irodalomban. Különböző irányok és tendenciák nemcsak a nemzedékekhez vagy alkotókhoz köthetők, de ugyanazon alkotó esetében is többféle áramlat léte és mozgása érzékelhető. Kányádi Sándor vagy Király László lehet jó példa ebből az időszakból. Előbbi mint az erkölcsi ellenállás nemzedékének tagja a sematizmus és a saját „kettős indulásának” terhével a leginkább előre mutató költői törekvéseiben, s ekképpen mind Szilágyi Domokosé, mind Király Lászlóé az indulásukat követő pályaszakaszukban, a hatvanas évek második felében közel érezhették magukhoz az általa képviselt értékek s az alkalmazott–kikísérletezett eljárások, valamint az eleven stílus tekintetében. Király László pedig valamiféle kapocs szerepét, illetve a folytonosságot képviseli a Szilágyi Domokos és Kovács András Ferenc lírája között ívelő diskurzusban.

Ezen, az időben mintegy húszéves vonulaton belül az első törés és szakítás a hatvanas évek második felében történt. Az ekkor induló nemzedék mérvadó képviselői esetében a vállalt eszmékben és értékekben érzékelhetők hangsúlyeltolódások. A nagyvilág, illetve egyetemesség és egyén viszonya a

hangsúlyosabb a Forrás első nemzedékének költészetében, míg az új nemzedéknek a szülőföld, illetve partikuláris közösség és egyén viszonya a sarkalatos pont. Király László már indulásakor megfogalmazta a „nem menekülhetsz” illyési gondolatát: „Követnek némán. Vállon vernek / vagy ökölbe rántják néha tenyerem,/ kitartón-konokul lépnek elém,/ s mindig a legjobbkor jönnek:/ villanásnyi helyet sem hagynak / bennem a közönynek”(Gyermekkori útlevel).

Közös elem viszont a hit kérdése és motívuma, amely által a megismerés korlátai is áthághatók Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár lírája tanúsága szerint, Király Lászlóék esetében pedig a közösségi gondok vállalásában és lebírásában játszik fontos szerepet a hit. De míg a Forrás első nemzedéke az elvont és általános felől felvett látószögből távlatot nyerve reflektálhatott az igazi, eleven tartalommal bíró nemzeti közösség, a magyarság kérdéseire mint sajátosra, addig a Forrás második nemzedékének éppen a távlat hiánya miatt több buktatóval kellett számolnia a szülőföld és nemzet lírai-gondolati bejárásában, ama „nehéz hűség” vállalásában.

A távlatokról való lemondás nem egy alkalommal a kisebbségi léthelyzet mitizálását, következésképpen az elemi emberi teljesség- és szabadságigény megcsonkulását vonta maga után. Nem véletlen, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján már Bretter György vitairatban, Szilágyi Domokos meg versben szólalt meg provincializmus és kozmopolitizmus kérdésében. A járható utat aztán egy-egy termékeny pillanatban a „haza a magasban” gondolat jegyében találták meg egyesek (pl. Farkas Árpád: *Jegenyekör*), mások pedig a merész gondolati-poétikai nyitásokban (Csiki László, Kenéz Ferenc, Király László). Azt ugyanis felelős erkölcsi lényként, írástudóként nem engedhették meg maguknak, hogy leírják, amit tíz évvel korábban, 1957-ben Szemlér Ferenc érzett (?) és megfogalmazott a szocialista hazafiság (!) jegyében: „A földed leszek, szép haza,/ édes hazám!” (*Nagy földön*). Ők már csak a szülőföld, a bölcsőhely megtartására vállalkozhattak, minthogy a haza elveszett. Őrizték és gyarapították viszont mindahányan a szellemi és nyelvi hazát, ihlető eleven forrásként fordulva a népdalok és -balladák formakincséhez, nyelvemlékeinkhez, el egészen Illyés Gyuláig és Weöres Sándorig.

Aztán a Forrás két nemzedékének közös jegyei abban is megtalálhatók, hogy képviseleti elvű költészetet művelnek a hatvanas évek közepén még, egyesek korábban, mások később vagy egyáltalán nem is szakítanak ezzel, és a hit megrendülése is bekövetkezik, s a kétely uralkodik el lírájuk eszmei rétegeiben. Mindez új művészi megoldások, poétikai kihívások elé állítja költőinket.

Felfigyelhetünk egyesek indulása esetében a véletlen művére is. Páll Lajos lírája például (*Fényimádók*, 1970) sok tekintetben a Királyék nemzedékéhez áll közel, habár a megélt élmények és a kortapasztalatok révén a szerző a Forrás első nemzedékéhez kapcsolódik, akárcsak Palocsay Zsigmond, aki szintén későn

indult nemzedéktársaihoz képest (*Kórémuzsika*, 1966), másrészt pedig Balla Zsófia említendő ilyen tekintetben, aki habár a hatvanas évek második felében, vagyis Királyékkal egyszerre jelentkezik kötettel (*A dolgok emlékezete*, 1968), eszmei-poétikai szempontból a következő évtizedben debütáló fiatal lírikusok törekvéseihez kapcsolódik.

Megfogalmazódott ugyanakkor a Forrás-nemzedékek prózáiróival kapcsolatban egy figyelemre méltó észrevétel Görömbei András részéről, hogy tudniillik a Forrás második nemzedékének költőivel azonos időben induló prózáirók merészebben kísérleteznek új kifejezési formákkal, mint a költők legtöbbje. „Műveikben erőteljesebben jelentkezik a hol hátborzongató, hol parabolikus-metaforikus groteszk, az abszurd, a groteszk humor, ironikus látásmód, az idő- és térvizonyok feltörése, elbeszélői perspektívák váltakoztatása, a síkváltások, a stílus és szerkezet komplexebbé tétele” (Bertha Zoltán, Görömbei András, 1983: 113). Sigmond Istvánnal, Vári Attilával lehetne példázni, akik prózája, az ugyancsak ekkor induló Bodor Ádáméval (*A tanú*, 1969) együtt a kelet-európai abszurd vonulatához kapcsolódik.

V.

Értékválság jellemzi a hetvenes évek elejét, irodalmunk újabb vizsgálandó szakaszának kezdetét. Az 1968-as történelmi esztendő illúziókat rombolt le az európai értelmiség bizonyos köreiben, 1971 pedig a romániai viszonyokban az ideológiai–kulturális jégkorszak kezdetét jelentette. A bejárt vagy járható utak „pergőtűzbe” (Cselényi László) kerültek a kultúra, a szellemi alkotótevékenység vonatkozásában. Illúziókat sodort el a történelmi huzat, remények összeomlása, vereségeket gyűjtöttek be, akik bíztak a kommunista rendszerek megreformálhatóságában és az igazi politikai nyitásokban.

Maga a nyelv is kompromittálódott, megrendült a bizalom iránta. Átértékelődik tehát a költő-szerep is tájainkon. Az induló fiatal költők általában mellőzik a képviselői elvű vallomáslírárt. Ilyeténképp megsokszorozódik vagy szerepeket ölt, illetve rejtőzködik a lírai én, szokatlan nézőpontokat vesz fel, hogy meglepő arcát mutathassa a dolgoknak. Különös, eredeti magánmitológiák kelnek életre, neoavantgárd kísérletek történnek, versötletekkel vagy ötletversekkel lepik meg és provokálják például az olvasót, másik végletként pedig a szonettkoszorút választják mint a mesterségbeli tudás bizonyítékát. A nyelv egyszerre lesz a vers eszköze, anyaga és témája. Bizarrr nyelvi játékok felmutatása révén képezik le a létet, azokat a megalázó vagy abszurd helyzeteket, amelyek behálózák az egyént. Kritikával illetik az evidenciákat, a kisebbségi ideológia és kultúra sarktételeit és szentesített értékeit. Ahogy tette ezt korábban például Szilágyi Domokos (*Hogyan írjunk verset?*, *Tősgyökeres csujogatók*, *Kozmopolita csujogatók*).

A *Varázslataink* című antológiában (1974, a kötetet összeállította és az előszót írta Jancsik Pál) jelentkezők köréből áll össze az új nemzedék (Adonyi Nagy Mária, Markó Béla, Palotás Dezső, Sütő István, Szöcs Géza), akik a hozzájuk közelebb álló, de korábban vagy később indulókkal együtt (Balla Zsófia, Boér Géza, Cselényi Béla, Egyed Péter, Körössi P. József, Zudor János) hajtják végre azt a radikális fordulatot a romániai magyar lírában, amelyhez mérhető a Forrás első nemzedékének költői forradalma volt az ötvenes-hatvanas évek fordulóján. Ez a versgyűjtemény is különben – akárcsak a *Vitorla-ének* – jóval több szerzőt indított (harmincat), mint ahányan a pályán maradtak.

Már a korabeli kritika „mozduló költészet”-ről beszélt az antológia kapcsán, és egyes szerzőinek törekvéseiben (Szöcs Géza, Palotás Dezső és mások) a szándékot is világosan látta: „megtörni egy hovatovább sekélyesedő irányzat térhódítását, újszerű formákat meghonosítani, költészetünk látóhatárát tágítva ezzel” (Bálint Ákos, 778).

Az új nemzedék markáns tagjai az értékek és célok, a művészi eljárások és nemkülönben a stílus megválasztásának tekintetében egyaránt a közvetlen előttük járó nemzedék költői gyakorlatától kívánnak eltérni mindenekelőtt. Közülük kerülnek ki aztán azok, akiknek kibontakozó pályája meghatározza a következő évtized amúgy a diktatúra szorításában leépülő irodalmát. Mindenekelőtt Markó Béla az, aki igen mély gondolati és poétikai felfedezések után jutott el pályája klasszicizáló szakaszában egy olyan pontra, ahonnan szabadon, az autonóm alkotó személyes hitelével teremthette meg a magyar költészet arcképcsarnokát például egyik szonettkoszorújában (*Költők koszorúja*, 1987), s tett egyszersmind közvetett vallomást a magyar költő helyéről és szerepéről, illetve a szerelem és szabadság lírai szintézisét hozta létre (*Szerelmes szonettkoszorú*, 1988), azaz olyan benső, alkotói szabadságot vívott ki a maga számára, hogy a zsarnokság idején is bármit kimondott – József Attila-i szinten – mi emberi és magyar. Bölcsességről tanúskodik, amint a megbolydult világ és a férfikorban járó egyén kérdéseit felveti, analitikus módon értelmezi, vagy amint a jelenségvilágot az örökkévaló felől közelítve egyszerű, világos válaszokat fogalmaz meg a költő hol kötött versformákban, hol szabadversben. Erről győznek meg azok a versek, amelyeket az 1989-et közvetlenül megelőző hónapokban, illetve a kilencvenes évek elején írt (*Kiűzetés a számítógépből*, 1991, *Érintések*, 1994). A mítoszkereső Szöcs Gézának (Láng Gusztáv) drámai körülmények között kellett elhagynia Erdélyt, de három itthon megjelent kötete (*Te mentél át a vízen?*, 1975, *Kilátótorony és környéke*, 1977, *Párbaj avagy a huszonharmadik hóhullás*, 1979) alakította az utána megszólaló és induló költők világképét és beszédmódját, a kortársakra tett hatása a Szilágyi Domokoséhoz mérhető. Egyesek a tárgyiasság és intellektualitás választásával kapcsolódtak a modernség áramába (Adonyi Nagy Mária, Balla Zsófia), mások az elszemélytelenítés útján jártak (Sütő István), és van, aki a neovantgárd vagy a posztmodern áramát erősítette hazai líráinkban (Boér Géza, Cselényi Béla, Palotás Dezső, Zudor János).

Nyilván, jelen van a hetvenes évek közepének és második felének irodalmában a legfiatalabb nemzedék mellett az idők közül a pályájukat memoárokkal betetőző Kacsó Sándor és Nagy István, továbbá az öszikéit író Bartalis János, Horváth Imre, Kiss Jenő, Szemlér Ferenc és a modern népiségben megújuló Horváth István. Számottevő a jelenléte Deák Tamásnak, Hornyák Józsefnek, Huszár Sándornak, Kányádi Sándornak, Majtényi Eriknek, Méliusz Józsefnek, Panek Zoltánnak, Sütő Andrásnak, Szabó Gyulának és Székely Jánosnak. Ekkorra érkezik be igazán, illetve teljesíti ki életművét Bodor Ádám, Csíki László, Farkas Árpád, Hervay Gizella, Kenéz Ferenc, Király László, Kocsis István, Köntös-Szabó Zoltán, Lászlóffy Aladár, Lászlóffy Csaba, Palocsay Zsigmond, Páskándi Géza, Pusztai János, Sigmond István, Szilágyi Domokos, Szilágyi István, Vári Attila és Vásárhelyi Géza. Nemzedékek közötti köztes helyet foglal el ebben az időszakban Bogdán László, Györffy Kálmán és Mózes Attila, mindhárman a modern próza vonulatát erősítik ekkori jelenlétükkel.

Láng Gusztáv szerint éppen az elbeszélő formák gazdagodása vall elsősorban az írói és olvasói világkép gyökeres átalakulására. A hetvenes évek prózaművészetéről készült áttekintésében állapítja meg, hogy az ábrázolás a külső teljesség felől a belső irányába halad. Megállapítását többek között Pusztai János regényeivel példázza, amelyekben „a történelem a személyiség történeteként szubjektivizálódik” (Láng 1982: 7). Az egész időszakot különben a szellemi-kulturális színvonal páratlan felemelkedéseként értékelik, amelyet a „különféle ízlések, normák, értékminőségek rendkívüli bősége, a formák lenyűgöző változatossága” töltött ki (Bertha 111).

VI.

A rendszerváltást megelőző csonka évtized, mondtuk, a romániai magyar irodalom – mindenekelőtt – személyi és intézményi leépülésével járt. Beérkezik néhány markáns fiatal költő és prózaíró, Egyed Emese, Kovács András Ferenc, Visky András, Tompa Gábor, illetve Gergely Tamás, Láng Zsolt és Molnár Vilmos, akik közül többen felzárkóznak a Forrás harmadik nemzedékéhez választott értékeik és eszményeik, valamint írói módszereik tekintetében. Mindenikük szerepelt az évtized csoportos színrelépéseit jelentő antológiákban: az *Ötödik évszak*-ban (1980, fiatal írók antológiája, szerkesztette Jánosházy György, Gálfalvi György, Markó Béla, Nemess László), az *Alapművelet*-ben (1985, fiatal költők antológiája, válogatta, az előszót írta Markó Béla), az *Ajtók*-ban (1987, válogatta Mózes Attila). Eltökéltek abban, hogy alkotói szabadságuknak a zsarnokság sem képes határt szabni. Forrásuknak és szövetségüknek a teljes irodalmi-kulturális örökséget tekintik, s a legnagyobb szabadságot a művészi-formai kötöttségek közepette képesek megélni. Lélekközelbe hozzák, elevenné teszik az egyetemet, új módon veszik birtokukba

a hagyományt. Maga az alkotás is új értelmet nyer elképzelésük és írói gyakorlatuk szerint. Természetes gesztussal, eljárásokkal emelik a jelenbe, hogy mint egyszerűt és eredetit sajátjaikként szóltassák meg.

Az effajta művészi koncepciókkal és eljárásokkal kapcsolatban hivatkozhatunk T. S. Eliot nézetére, miszerint a költő sajátos médium, következésképpen nem azért költő, hogy úgymond személyiségét kifejezze, hogy új érzéseket „fedezzen fel”. Folytatva a gondolatmenetet aztán hozzáfűzi: „a költőnek közönséges érzésekkel kell dolgoznia, de ezeket úgy kell költészetté alakítania, hogy olyan művészi érzéseket ébresszen, amelyeknek semmi közük az élmények átéltségéhez. Így olyan emóciók, melyeket a valóságban sosem élt át, éppoly jó szolgálatot fognak tenni művének, mint azok, melyekben napról napra él” (T. S. Eliot 69–70). Amint látjuk, nagy hangsúlyt kap e felfogás szerint a művészi érzések ébresztése, azaz a hatás. Ezzel szemben az irodalomfogalom másik tényezője, az alkotó mint önmagát megszüntető személyiség szerepel, azaz mint médium mindössze. Igaz, azt hozzáfűzi Eliot, hogy „csupán azok tudják, miben áll ez a ’megszüntetés’, akiknek van személyiségük, és van személyes élményük” (T. S. Eliot 71).

Úgy vélem, ez a gondolatmenet segítséget nyújthat mind a nyolcvanas években jelentkezett fiatal írók, mind az 1989-es rendszerváltást követően csoportosan jelentkezők törekvéseinek, irodalmi produkciójának értelmezésében. Az újabb csomópont, illetve irodalomtörténeti pillanat a romániai magyar irodalomban az 1990–1995-ös periódus, amikor is néhány szabad intézményteremtési próbálkozás után és közben (Jelenlét című lap megjelenítése 1990–1991-ben, Szempont 1990-ben, *Árnyékhatár* című gyűjtemény kiadása 1992-ben, Serény Múmia megjelenítése 1993-tól rendszeresen a Helikon „főlapjaként”, Előretolt Helyőrség című folyóirat 1995-től rendszertelen megjelenéssel). 1994–1995-ben napvilágot láttak Fekete Vince, László Noémi, Orbán János Dénes, Sántha Attila, Benő Attila, Kelemen Hunor, Demény Péter, Jánk Károly és Simon Attila verses kötetek. Hangsúlyozni szeretném ugyanis, hogy ezek az induló fiatalok bizonyára éppen szándékuk vagy a látszat ellenére poétikai eljárások tekintetében a közvetlenül előttük járók törekvéseihez kapcsolódnak, akiktől igazán nem idegen a költő mint médium felfogás. Továbbá abban is, hogy a hatásra teszik a hangsúlyt, közös jegyeket mutatnak az előző évjáratok nem egy tagjával. Legalábbis azokkal, akik a posztmodern jegyében haladnak pályájukon.

Egy mai irodalomtudományi megállapítás szerint a költő revízió alá veti/újralátja/átírja a költő-előd műveit. A költői hatás ebből következően a „kreatív korrekció mozzanatában” (Harold Bloom) jelentkezik, ami mindenekelőtt félreértelmezés. Pontosabban félreértelmezés a szó pozitív értelmében. A jó félreértelmezés pedig olyan cselekvés, amely egy újabb szöveget eredményez.

Mindezeket a nézeteket és elveket példázhatjuk az említett fiatal szerzőkkel, illetve munkáikkal. Mindenekelőtt azokra a versekre gondolok, amelyek az irodalmi hagyomány valamely tartományát választják mai kísérleteik, szövegalkotásuk „tárgyául” (Adytól Ápriliig és a kortársakig például), vagy lírikusi magatartásokkal, továbbá költői motívumokkal, illetve vershelyzetekkel folytatnak „vitát”, vagy ezeket „olvassák félre”, esetleg ellenpontoszák, bővítik azokat, nemkülönben gondolok azokra, akik parafrázishoz vagy travesztiához folyamodnak (Benő, Demény, Fekete, Orbán, Sántha). Azaz létrejön a kreatív korrekció ilyen esetekben, tehát: szöveg születik, élni kezd a szövegirodalom. Az, ami talán elsődleges ismérve a posztmodern áramlatnak. Szerencsés esetben tehát megtapasztalható, hogy valóban a jelen irodalmában él a múlt irodalma.

BORCSA JÁNOS

IRODALOM

- Bálint Ákos 1975. *Mozduló költészet*. Korunk, 10: 776–8.
- Bertha Zoltán 1994. *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*. Gond és mű. Budapest.
- Bertha Zoltán–Görömbei András 1983. *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Budapest.
- Bloom, Harold 1994. *Költészet, revizionizmus, elfojtás*. Helikon, 1–2.
- Cs. Gyimesi Éva 1990. *Álom és értelem. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*. Bukarest.
- Eliot, T. S. 1981. *Hagyomány és egyéniség. Káosz a rendben*. Irodalmi esszék. Budapest.
- Jauss, Hans Robert 1980. *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Helikon, 1–2: 8–39.
- Kántor Lajos–Láng Gusztáv 1973. *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Bukarest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Második kiadás.
- Láng Gusztáv 1982. *A próza aratása*. Korunk, 1: 5–9.
- Láng Gusztáv 1997. *Páskándi Géza első három verseskönyve*. Életünk, 1: 141–51.
- Láng Gusztáv 1998. *Kivándorló irodalom*. Kísérletek. Kolozsvár.
- Páskándi Géza 2005. *Az ifjúság-szabadító. Karinthy egyik arca*. Mesterek kortárs szemmel. Pomáz.
- Pécsi Györgyi 2003. *Kányádi Sándor*. Pozsony.
- Pécsi Györgyi (szerk.) 2005. *Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete*. Budapest.
- Schmidt, Siegfried J. 1989. *Az empirikus irodalomtudomány EIT: új paradigma*. Helikon, 1: 23–41.
- Szabó Gyula 2001. *Képek a kutyaszorítóból I*. Csíkszereda.
- Szabó Zoltán 2001. *A magyar szépirodalmi stílus történetének fő irányai*. Budapest.
- Szász László 2003. *A bizzar valóság írója*. Esszék Páskándi Gézáról. Budapest.
- Széles Klára 2005. *Lelkünkre így ül ez a kor*. Szubjektív nemzedéktörténet Lászlóffy Aladárral. Kolozsvár.
- Wellek, René 1971. *Az irodalomtörténet bukása?* Helikon, 1: 3–14.
- Wellek, René—Warren, Austin 2002. *Az irodalom elmélete*. Budapest.

TENDINȚE ÎN LITERATURA MAGHIARĂ DIN ROMÂNIA

(Rezumat)

Lucrarea, care poate fi considerată schița unui studiu mai amplu, trec în revistă curente literare începând din perioada anilor 50 până în anul 1995, an în care s-au afirmat și debutanți de după 1989. Teza de bază afirmă că literatura trecutului este prezentă în literatura contemporană. În perioada la care se referă analiza, ca în general, perioadele și tendințele au fost influențate de tradiția literară, de moștenirea culturală universală, dar producția literară propriu-zisă și formația intelectuală literară au fost condiționate de împrejurări interne și externe. Tendința literară este considerată de către autor ca o structură care se formează prin idei, valori și scopuri specifice, prin metode și procedee caracteristice, prin stratul stilistic reprezentativ. Având în vedere aceste componente și schimbările lor, autorul trece în revistă câteva puncte cardinale ale literaturii și culturii, în care pot fi percepute tendințele literaturii și viața literară. Asemenea puncte cardinale pot fi considerate: finele anilor 50, a doua parte a anilor 60, mijlocul anilor 70, precum și în prima parte a deceniului de după 1989. Tendințele analizate în acest cadru: orientarea populară modernă, modernitatea clasică (europeană) și postmodernismul.

AZ ANTIK IRÓNIAKONCEPCIÓKTÓL AZ ANTITEXTUS FOGALMÁIG

A kontextus és befogadó szerepe az irodalmi szöveg ironikus értelmezésében

„A trópus annyit tesz, mint »fordulni«, és ez az elfordulás, ez az elhajlás a szó szerinti és az átvitt értelem között, a jelentésnek ez az elfordulása az, amit az irónia minden hagyományos meghatározása kétségkívül magában foglal.”

(Paul de Man)

Tanulmányunk célja: azoknak az elméleti kezdeményezéseknek a kiemelése és továbbgondolása, amelyek az iróniafogalom alakulástörténetében az interpretáció körülményeinek és a befogadó szerepének hangsúlyozását helyezik előtérbe. Hiszen az irónia – összetettségéből következően – egyrészt esztétikai-filozófiai, másrészt stilisztikai-poétikai kategóriaként értelmezhető, s bár a szakirodalomban találhatunk olyan példát, amely többé-kevésbé összefoglalóan tárgyalja az iróniafogalom korszakokonkénti változatainak bemutatását (Veres 1979; Nelson 1988; Behler 1990; Gaál 1992), az alábbiakban az idézett munkáktól eltérően, elsősorban annak az eszmetörténeti horizontnak a felvázolására törekszünk, amelyből az antik filozófia és retorika irónia-konceptiója összekapcsolhatóvá válik napjaink irodalomelméleti vizsgálódásaival. A következőkben tehát – nem hagyva figyelmen kívül egyfajta időrendi sorrendet sem – először az irónia klasszikus retorikai definícióinak értékelésére fordítjuk a figyelmünket, majd a huszadik századi iróniakonceptiók elemzésén keresztül e fogalom stilisztikai-poétikai és kontextuális dimenzióinak a vizsgálatára vállalkozunk.

1. Arisztophanész komédiája és a platóni dialógus (az iróniafogalom forrásai)

Az irónia kifejezés a görög eironeia (tettetés) szóra vezethető vissza és jelentése elsősorban az antik görög komédia két szereplőjének beszédmódjához, illetve e szereplők egymáshoz és a színdarab nézőihez fűződő viszonyához kapcsolódik. Arisztophanész vígjátékaiban az eirón: a látszólag ostoba,

tájékozatlan, míg az alazón a kérkedő, önhitt embertípus megtestesítője. E figurák klasszikus szembeállításában az ostobának hitt eirón mindig túljár az önmagát agyafűrtnek tartó alazón eszén. Ebben a formájában az ironia még közel áll a kigúnyolás, képmutatás, szitkozódás fogalmaihoz, az arisztophaneszi művekben maga az ironikus személyiség a gyanakvó, a hazug, a csaló embertípussal rokonítva, egy elkerülendő magatartást jelenít meg.

A másik forrás, az először Platón dialógusaiban leírt szókratészi módszer lényegében kereshető. Az ironikus magatartás itt abból ered, hogy a beszélgetés során Szókratész tudatlannak vallja magát, látszólag egyet is ért a beszélgetőtárs véleményével, az érdeklődést színlelő kérdések valódi célja azonban a beszédpartner által kifejtett álláspont önellentmondó, megalapozatlan jellegének kimutatása. Az érvek és ellenérvek dialogikus megütköztetésének, a megismerés és meggyőzés mesterségének szókratészi eszközeit gúnyolja ki Arisztophanész *Felhők* című vígjátéka, amelyben a „tanítványok” csupán egy célt követnek, hogy az igazságot és hazugságot egyaránt a maguk hasznára fordíthassák. A színdarab egyik szereplője, Sztrepziasz ezt ilyenképpen fejt ki: „Ne nagy, országos közdolgokban szónoklani – ezt nem ohajtom – / Hanem a magamét csürnic-savarni, s kijátszani hitelezőim” (Arisztophanész 1988: 101). Az ironia ebből a nézőpontból a furfang és képmutatás eszközévé, az ellenfelek igazságát átfordítani tudó szónoki mesterség ismérvévé válik. Sztrepziasz a Szókratész iskolájából hazatérő fiát így köszönti: „Jaj gyermekem, ujjujuh! / Hogy örvendek már a színednek is! / Rádnézve is már olyan tagadi / Olyan patvardi vagy; s az arcodon / Virágzik a honos »ugyan, ne mond!« / S a tettetés: hogy bántva vagy, ha bántasz; / Szemedben ül az attikai ravaszság” (Arisztophanész 1988: 137). És bár a szókratészi módszer Platón számára nyilvánvalóan a megismerés és meggyőzés legjobb stratégiájának tűnik, *Az állam* című művének második fejezetében az ironia ebben a pejoratív jelentésében is megjelenik. Thraszümakhosz például az igazság fogalmának meghatározása során az önmagát tudatlannak valló, és ebben a látszólagos tudatlanságában a vitapartnerek érveit minduntalan ellen(tét)ükbe fordító szókratészi módszerrel megütközve így kiált fel: „Héraklészre! Hát ez a szokott szókratészi ironia! Ezt előre tudtam, előre megmondtam ezeknek, hogy majd te sehogy sem akarsz felelni, hanem csak ironizálsz, teszel inkább mindent, csak ne kelljen válaszolnod, ha valaki kérdez” (Platón 1989: 28). És Thraszümakhosznak itt némiképpen igazat is adhatnánk. A platóni-szókratészi dialógusban ugyanis az egyik (ellen)fél akaratlanul is az alazón szerepébe kerül, a saját érvei, feltevései igazságát, gondolkodásmódja (f)elsőbb(rendű)ségét bizonyító eirón viszont éppen azáltal viszi győzelemre a diskurzust, hogy rámutat vitapartnere álláspontjának tarthatatlanságára. Az ironiafogalom effajta pejoratív megközelítése Arisztotelész *Nikomákoszi etikája*-ra is jellemző. A szerző az alazóni kérkedést és az eirón tettetését egyaránt az igazságtól való eltér(ít)és formáiként tárgyalja (Arisztotelész 1942: 212–73).

Az antik iróniafogalom azonban legtöbbször nemcsak egy jellegzetes beszédmódhoz, hanem az adott személy egész viselkedéséhez, egy ironikus magatartástípushoz is kapcsolható. Alkibiadész például Platón *Lakoma* című művében, Szókratészt dicsérve ennek magatartását és megjelenését egyaránt a szatírokhoz és ezek közül is a cinikus-ironikus bölcsesség mitológiai megtestesítőjéhez, Szilénoszhoz hasonlítja. Beszédében azokat az athéni szobrászműhelyekben készült festett szatírfigurákat említi, melyek kívülről visszataszító, groteszk külsővel vannak felruházva, anyaguk azonban a legértékesebb fémeket tartalmazzák. Szókratész erényei közül elsősorban azokat emeli ki, amelyek a kortársak fölé emelik ezt a különleges filozófust: „Tudjátok meg, egy szikrányira se becsüli a szépségét senkinek, nem különben a gazdagságot vagy egyéb kiváltságot, mit a tömeg oly nagyra tart. Az ilyen »kincset« mind semmibe veszi, de minket is, amint mondom, csak gúnyolódik és tréfálkodik az emberekkel és így telik élete. De ha komoly lesz és kitér a keblét! Nem tudom, láttátok-e már azokat a benső kincseket. Én láttam egyszer és oly isteninek tetszett mind, oly színaranynak, oly kápráztató szépnek és tüneményesnek, hogy rögtön készen lettem volna minden parancsára” (Platón 1909: 52–3). Ez a nézőpont pedig nem csupán azért fontos, mert a szókratészi magatartás valódi erényeire mutat rá, hanem mivel egyben az irodalmi toposzok egyik legrégebbikére is felhívja a figyelmünket, mely szerint az ironikus beszédmód voltaképpen egy álarc, ami lehetővé teszi a beszélő számára saját valódi arcának, individuális értékeinek rejtve maradását. Ernest Behler átfogó munkájában az iróniának éppen ez a jellegzetessége kerül a leginkább hangsúlyozásra (Behler 1990: 80–5).

És hogy valójában milyen lehetett a szókratészi irónia, arra a platóni dialógusok mellett talán leginkább Xenophón visszaemlékezéseiből alkothatunk fogalmat. Amikor ugyanis egyik ellene forduló tanítványa, Kritiász hatására egy példázata miatt Szókratészt Khariklész elé idézték, és meg akarták tiltani neki, hogy ifjakkal társalogjon, Szókratész tettetett együgyűséggel magyarázatot kér az előljáróktól, majd válaszaikra minduntalan ironikusan rákérdezve gúnyt űz belőlük. Xenophón így meséli el a Khariklész és Szókratész közötti dialógust: „– Jól van – mondta [Szókratész] –, kész vagyok engedelmeskedni a törvényeknek. És hogy ne kövessék el véletlenül, tudatlanságból törvényszegést, azt szeretném világosan megtudni tőletek, hogy vajon a helyesen vagy a helytelenül elmondott beszéddel tartjátok azonosnak azt a beszédművészetet, amelytől eltanácsoltatok? Mert ha a helyes beszéddel tartjátok azonosnak, nyilvánvalóan tartózkodnom kell tőle, hogy helyesen beszéljek. Ha pedig a helytelennel, nyilvánvalóan meg kell próbálnom helyesen beszélni.

Khariklész megdühödött rá.

– Minthogy értetlenkedsz, Szókratész – felelte –, világosabb parancsot adunk. Egyáltalán ne társalogj az ifjakkal!

Erre Szókratész:

– Hogy ne legyen kétségem felőle, nem teszek-e mást, csak ami parancs, határozottak meg nekem, hogy hány éves korig kell ifjúnak tekintenem az embereket?

Khariklész így válaszolt:

– Amíg nem válhatnak a tanács tagjává, mert nem elég bölcssek. Vagyis senkivel se beszélgethess, aki harminc esztendősnél fiatalabb.

– Ha egy olyan boltostól vásárolok, aki nem éri el a harminc évet, attól sem kérdezhetem meg, mennyibe kerül az áruja?

– Az olyasmit megkérdezheted – hagyta rá Khariklész – de te általában olyasmiről szoktál érdeklődni, amiről pontosan tudod, hogy s mint van. Ilyesmiről tehát ne tegyél föl kérdést.

– Ne válaszoljak, ha egy ifjú megkérdezi tőlem, nem tudom-e, merre lakik Khariklész, vagy hol található Kritiász? [...]” (Xenophón 1986: 19).

Mihail Bahtyin szerint a szókratészi dialógus – különösen ennek szóbeli korszakában – sokkal közelebb áll a népi-karneváli folklór hangulatához, mint a szónokláshoz. Nézőpontjából ennek a műfajnak a legfontosabb jellemzője a párbeszédes-polifonikus szerkezet típus előtérbe kerülése a hagyományos diskurzusformákkal szemben, amely lehetővé tette annak a hermeneutikai alapelvnek a felismerését, hogy „[a]z igazság nem az egyes ember fejében születik, meg és nem is ott található, hanem az emberek között, akik dialogikus érintkezésük folyamatában együttesen keresik az igazságot” (Bahtyin 2001: 138). A hatalom monologizmusának vagy azoknak az embereknek ellenében, akik „naiv magabiztosságukban” úgy vélték, hogy csupán ők birtokolhatják az igazságot, Szókratész provokatív felléptének az volt a szerepe, hogy a szünkriszisz (συνκρίσις) és anakriszisz (ανακρίσις) módszerével nevetségessé tegye őket, és leleplezze meggyőződéseik, előítéleteik megalapozatlanságát. Maga a szókratészi irónia tehát, egy lényeges vonásában mégis különbözni látszik az arisztophaneszi vígjátékok szereplőinek magatartásától. Hiszen a beszélő itt az ironikus dialógusban tulajdonképpen az igazság, a filozófiai tudás megalapozását végzi el, ezáltal pedig módszerét egy közös célnak rendeli alá. Az irónia így pozitív értékkategóriaként érvényesül.

2. Arisztotelészről Szent Ágostonig (Az irónia jellemzői az antik retorikában)

A szónoklás tudományának kezdetei a beszéd hatékonyságát általában három egymástól elválaszthatatlan tényezőtől teszik függővé. Az első magának a megszólalónak a jelleme és rátermettsége, a második a hallgatókra tett hatás, a harmadik pedig a megnyilatkozás megformálása. Alkotó, befogadó és szöveg effajta egységessége – amellet, hogy már a legrégebbi ilyen jellegű munkákban alapvető fontossággal bír mindhárom tényező tárgyalása –, abban a dialogikus

viszonyban is érvényre jut, amely a szóközi beszédet mindig az ellenfél, a hallgatóság és az adott helyzet, kontextus függvényének és eredményének tekinti. Ilyenképpen pedig a retorika művészete a dialektika, a grammatika és a hermeneutika elemeiből egyaránt építkezik.

A szóközi beszéd tényezőinek klasszikus meghatározásában három nagy rész különíthető el egymástól: a feltalálás (*inventio*), elrendezés (*dispositio*) és kifejezés (*elocutio*). Azok az antik stíluselméletek, amelyek megemlítik az iróniát, ezt általában a kifejezés, vagyis az *elocutio* részeként, egyfajta díszítőelemként tárgyalják. És mivel a szóközlás tudományának első szisztematikus összefoglalását Arisztotelész *Rétorika* című könyvében találjuk meg, talán legcélszerűbb, ha éppen ebből a műből kiindulva próbáljuk vázlatosan áttekinteni az irónia fogalomtörténeti alakulásának egyes szakaszait.

A *Rétorika* több részre oszlik. Az első könyv a szóközlattan meghatározása után a szóközi beszéd bizonyítékait és a beszédfajták logikai osztályozásának különböző típusait sorolja fel. A második könyv a szóköz jellemének (*éthos*) és az érzelmek (*pathos*) fontosságára, majd a logikai érvek bemutatására helyezi a hangsúlyt. Az utolsó rész pedig a szóközi beszéd részeit és a stílus, kifejezőmód jellemzőit tárgyalja. Arisztotelész már a harmadik könyv első soraiban szót ejt a beszéd stílusának fontosságáról: „nem elég azt tudni, mit kell mondanunk, azt is tudni kell, hogyan adjuk elő”. Szerinte „a leírt szóközlatok nagyobb hatást keltenek stílusukkal, mint mondanivalójukkal” (Arisztotelész 1982: 172–74). A megfelelően alkalmazott stílusesszók a szóközi beszéd erényévé válhatnak, a hallgató számára érthetetlen kifejezőmód, a stílushibák viszont csökkentik a megnyilatkozás értékét. Minden olyan grammatikai, szintaktikai vagy szemantikai megoldást kerülendőnek tart, amely a beszéd világosságát, a hallgatókkal vagy az ellenféllel folytatott dialógus hatékonyságát kockára teszi. Arisztotelész a stílus „fagyosságának” – vagyis a beszélő és befogadó közötti kommunikáció megszakadását okozó tényezők – több csoportját különíti el egymástól. Helytelennek nevezi az összetett, szokatlan, túl hosszú szavak alkalmazását, az oda nem illő vagy metaforikus kifejezéseket. Nem megfelelő használat esetén ezek mindegyike stílushibának tekinthető, ha azonban a szóköz helyesen alkalmazza őket, a megszólalás színvonalát emelik. A beszélői intenció és a befogadás hatékonyságának e kettőssége felől nézve ugyanakkor a *Rétorika* elutasítja egy olyan – a huszadik század folyamán talán leginkább a strukturalizmus nézőpontjában érvényre jutó – definíció lehetőségét, mely szerint az irónia csupán egyfajta „állítva tagadó” alakzat lenne, hiszen rámutat arra, hogy ez nyelvhelyességi kérdésként, a barbarizmus ismérveként is felmerülhet: „ne alkalmazzunk kétértelmű kifejezéseket, különösen ha nem akarjuk az ellenkezőjét mondani, úgy mint azok, akiknek nincs semmi mondanivalójuk, mégis úgy tesznek, mintha lenne” (Arisztotelész 1982: 185). És bár a stílusalakzatok osztályozása során Arisztotelész az irónia részletes elemzésére nem tér ki, mégis feltehető, hogy más retorikai munkákhoz hasonlóan

a nevetés, a tréfa, és a komikum keretén belül már értelmezte azt: „Ami a tréfát illeti – állapítja meg a *Rétorika* –, mivel olykor hasznos a nyilvános beszédekben, és Gorgiász – helyesen – azt mondja, hogy az ellenfél komolyságát tréfával kell tönkretenni, tréfálkozását pedig komolysággal, a *Poétikában* kifejtettük [Arisztotelész itt a Poétika egy elveszett, a komédiával foglalkozó részére utal], hány fajtája van a nevetségességnek, ezeknek egy része illik szabad emberhez más része nem; ezért azokat kell alkalmazni, amelyek a szónokhoz illenek” (Arisztotelész 1982: 230). Ez a definíció pedig ugyanakkor az iróniát a konvencionális kommunikációs sémáktól eltérő beszédmód ismérveként, az eredetiség örömeért teremtett nyelvi játék eszközeként határozza meg: „Az ironia sokkal inkább méltó szabad emberhez, mint a bohóckodás, mert az előbbi önmaga kedvéért tréfálkozik, az utóbbi mások kedvéért” (Arisztotelész 1982: 230).

A ránk maradt latin nyelvű retorikai munkák közül a C. Herenniusnak ajánlott tankönyv tekinti az iróniát elsőként az allegória alkategóriájának. Ez a görög minták alapján szerveződő, Cornificiusnak tulajdonított szónoklattan három stílusnemet különít el egymástól: a fennkölt, a közepes és az egyszerű beszédmodot. Minden szónoki megnyilatkozást a „magasztos szavak csiszolt és ékes” szövevényétől az „általánosan használt, tiszta” köznyelvig terjedő skálán helyez el (Cornificius 1987: 217). Cornificius szerint mindegyik stílusnem használható, sőt ezek váltogatása is ajánlott a megfelelő alkalomhoz illően. A választékosság, a jól szerkesztettség és a fenségesség az a három kritérium, amely az érthető, szabatos, csiszolt és mértékletesen díszített beszédet jellemzi. A szóalakzatok és gondolatalakzatok ezt a díszítettséget szolgálják. Az allegóriát (permutatio) a tíz szóalakzat egyikét, egy olyan trópusnak nevezi, amely „mást mond a szavakkal, mint az értelmükkel” (Cornificius 1987: 253). Három allegóriatípust különíti el egymástól: a hasonlítást (similitudinem), az érvelést (argumentum) és az ellentétet (contrarium). Ez utóbbit pedig, egy újabb retorikai szóhasználatban akár iróniának is tekinthetnénk. Hiszen Cornificius szerint erről az alakzatról van szó: „ha valaki egy pazarló és fényűző embert tréfából »takarékosnak« és »mértékletesnek« nevez”, vagy ha „azt a becstelent, aki saját apját bántalmazta Aeneasnak hívjuk, a féktelent, házasságtörőt pedig Hippolytusnak” (Cornificius 1987: 253).

Cornificiushoz hasonlóan Cicero is három szónoklattípusról beszél. Szerinte a tréfa és ironia főként az egyszerű stílusnemhez illik, hiszen ez a beszédmód, a megszólalás érthetősége érdekében „sűrűbben él olyan szóképekkel, melyek folyvást közszájon forognak nemcsak a városlakók, hanem a falusi nép körében is” (Cicero 1974: 204). A társadalmi konvenciók megszilárdulása nyomán létrejövő közhelyszerű, általánosan ismert szóképek így lényegében a szónoki tevékenység hatékonyságát befolyásoló tényezőkké válnak. A hallgatóság figyelmének és jóindulatának megragadását ugyanakkor az egyszerű beszédmód esetében éppen a kellő helyen és időben alkalmazott finom

irónia, élcelődés (*facetiae*) és a gúnyolódás, vagyis az élesnyelvűség (*dicacitas*) teszi könnyebbé a szónok számára. A beszélő élhet mindkettővel, csak hogy „az egyiket akkor alkalmazza, ha valamit közvetlen kedvességgel akar elbeszélni”, a másikat pedig: „ha gúny céltáblájává, nevetség tárgyává akar tenni valakit” (Cicero 1974: 204–5). Így válhat a szónoklat hatékonyá, élménnyé a befogadó számára, hiszen a szellemesség és a humor nem más, mint az igazi atticizmus „romlatlan frissessége”, a szónoki beszéd „sava-borsa”. Mindazonáltal Cicero figyelmeztet azokra a hibákra is, amelyek e stílusesszókók nem megfelelő használatából következnek: a túl sűrűn alkalmazott élcelődés bohóccá, a saját maga vagy a bírák személye ellenében való gúnyolódás méltatlanná teheti a szónokot, a szeméremsértés, a féktelenség megbotráncoktat, a sorscsapások vagy a bűntények tréfával illetése viszont a kegyetlenné vagy a komolytalanná teheti a beszédet.

Quintilianus *Institutio oratoria* című szónoklattana az ókori retorika tudományának legnagyobb terjedelmű összefoglalása. A tizenkét részből álló mű négy könyve foglalkozik a stílus (*elocutio*) leírásával, különválasztva egymástól a trópusokat és a figurákat. Osztályozásának lényeges sajátossága, hogy az iróniát jellemzői alapján egyrészt szóalakzatként, másrészt gondolatalakzatként értékeli. A trópusok között részletesen tárgyalja a metaforát, a szinekdochét, antonomáziát, hangutánzást, katakrézist, művészi jelzőt, allegóriát, körülírást, hyperbatont és hiperbolát. Az iróniát – akárcsak a C. Herenniusnak ajánlott retorika – az allegória egyik változataként nevezi meg, egy olyan szóképként, amely az ellenkezőjét mutatja annak, amit kimondunk: „Mert igaz [...], hogy lehet valakit tettetett dicsérettel kisebbíteni, vagy tettetett gánccsal magasztalni” (Quintilianus 1856: 207). A szóképpel ellentétben a figurát Quintilianus olyan nyelvi fordulatként írja le, amelyet elsősorban az adott szórend és nem a szokványostól eltérő szóhasználat hoz létre (Quintilianus 1856: 211–3). Ezen a csoporton belül az *Institutio oratoria* két típust különböztet meg: az értelmi figurákat (gondolatalakzatokat) és kifejezésbeli (nyelvi, előadásbeli) fordulatokat. A gondolatalakzatok közül a kérdést (*subiectio*), a megelőzést (*praesumptio*), a színlelt kétkedést (*dubitatio*), a közlést (*communicatio*), a függőbentartást (*sustentatio*), szabadra hagyást (*permissio*), a kifejezés tettetését (*simulatio*), a szabadszájúságot (*licentia*), a bírától vagy a hallgatóktól elfordult beszédet (*apostrophé*), a leírást (*subiectio sub oculos*), az elhallgatást vagy félbeszakítást (*aposiopesis*), a szokásos, köznyelvi jelentéstartalom tágabb értelemben való alkalmazását (*emphasis*), a kitérést (*digressio*) és az iróniát említi meg. Ebben a felsorolásban pedig – bár erre a szerző konkrétan nem utal – az irónián kívül két olyan alakzat is leírásra kerül (*dubitatio*, *simulatio*), amely bizonyos esetekben iróniának is tekinthető. Hiszen a színlelt kétkedés és a kifejezés tettetése egyaránt érvényesíthető az ironikus beszéd vagy (a szókratészi) magatartás jellemzőjeként, akár a tettetett tudatlanság (*dissimulatio*). Gondolatalakzatként az irónia – Quintilianus szerint – abban különbözik a

szóképként leírt stilisztikai eszköztől, hogy amíg a trópus: „nyíltabb; és bár más mond és más gondoltat, igazi értelmét mégsem rejti el”, addig a figura esetében: „beszédünk egész célja el van fátyolozva, és csak sejthető inkább, mint nyilván kifejezett” (Quintilianus 1856: 226). Ebben a meglátásban az irónia trópusként egy ellentétes értelmű szó jelentését veszi át, a figurában pedig maguk a gondolatok állnak ellentétben a beszéddel.

A szóképek és figurák quintilianusi felsorolása azonban, korántsem csupán egy rögzített, merev taxonómiai rendszerezést jelent, hiszen a beszélő személye, a hallgatók és a külső körülmények egyaránt hatással vannak az adott stílusesszókörök megválasztására. A szerzőnek ez a törekvése leginkább akkor válhat nyilvánvalóvá számunkra, amikor a jókedv, nevetés és nevetségesség különböző típusait írja le. Szerinte a városiasságot, műveltséget tükröző finom célzásoktól (urbanitas) az elmés élcelődésen (facetum) keresztül a keserű, gúnyos beszédig (dicacitas) mindennek fontos szerepe van a szónoki beszéd hatékonyságának növelésében, amennyiben a megszólaló a méltányosság és mértékletesség fényében, az adott alkalomhoz illően használja ezeket. Ugyanakkor viszont a durva sértés, a parasztos gorombáskodás és az előre betanult, mesterkelt fordulatok a beszélő tanulatlanságának, tehetségének, mesterségbeli hiányosságának tükrözőivé válhatnak. „Mindenek előtt tehát – állapítja meg Quintilianus – figyelembe kell venni: ki, miért, kinél, ki ellen és mit mond. Szinte óvakodni kell pajkos, pöffeszkedő, helyhez, időhöz nem illő s olyan ötletektől, melyek már előre készülteknek s hazulról hozottaknak látszanának” (Quintilianus 1856: 150–1). Azon túl viszont, hogy mind a feltárás (inventio), mind az elrendezés (dispositio) és a stílus (elocutio) ilyenképpen alárendelődik a funkcionalitásnak, az *Institutio oratoria* a trópusok és figurák egymást fölülíró retorikai tendenciáira is felhívja a figyelmünket. A szóalakzatok osztályozása során például a metafora, allegória és hasonlat egybeolvadását valamint az allegória és irónia összefonódását is illusztrálja. Ugyanígy tesz viszont a figurák esetében is, amikor az iróniát egyrészt a megnyilatkozás egészére kiterjedő, a különböző trópusokat összefogni képes alakzatként értelmezi, másrészt pedig egy olyan emberi magatartásként mutatja be, amely akár a társadalomhoz vagy a világhoz való viszony kifejeződéseként, a megismerés és felmutatás egyetemes módszereként értékelhető: „valakinek az életéről is állíthatni, hogy iróniája van, mint Sokrateséről mondatott. Mert azért nevezték gúnyolónak, mivel általában tudatlannak s úgy tette magát, mintha másoknak, kiket bölcseknek látszék tartani, csodálójá volna” (Quintilianus 1856: 226).

Az ókori görög-római műveltség és tudományosság átörökítése, a hét szabad művészet és a filozófia eredményeinek keresztény alkalmazása és továbbgondolása talán elsőként Szent Ágostonnak köszönhető. Gazdag életművéből számunkra elsősorban a *De doctrina Christiana* (A keresztény tanításról) című könyve tűnik nélkülözhetetlennek, hiszen ez az alkotás, amellet

hogy a Szentírás értelmezéséhez kapcsolódóan a szemiotika alapjait teremti meg (Adamik 1998: 255–78), egyben megvalósítja az antik szónoklattan keresztény alapokon történő (újra)gondolását is. Augustinus műve négy részből áll: az első három könyv az feltárás (inventio), az utolsó pedig a stílus (elocutio) eszközeinek bemutatását tartalmazza.

A Biblia értelmezésének problémáira tekintve, Szent Ágoston Quintilianushoz hasonlóan háromféle jeltípust: a világos, homályos (ismeretlen) és a többértelmű jelek osztályát különbözteti meg egymástól. A többértelmű jelek megfejtését a textuális hagyomány ismeretének, a befogadói tapasztalatnak rendeli alá, tudatosítva azt, hogy a megértés hatékonysága a szöveg és olvasó, a szóbeli megnyilatkozás és a hallgatók dialógusának eredményességétől függ: „Könyveinkben, melyeket úgy írunk, hogy valamiképpen ők maguk válasszák meg olvasóikat, amennyiben azok megértik őket, [...] valamint szűk körű beszélgetéseinkben nem kell kitérnünk a feladat elől, hogy a megértésre nagyon is nehéz igazságokat, melyekkel azonban mi már tisztában vagyunk, ha mindjárt fáradságos fejtegetést igényelnek is, mások értelméhez közelebb vigyük. [...] Mert mit ér a beszéd tisztasága, ha nem jár vele együtt a hallgatóság megértése? Hiszen semmi értelme a beszédnek, ha azok az emberek, akikhez azért beszélünk, hogy értsenek, nem értik, amit beszélünk” (Szent Ágoston 2002: 236–8). A megértés ilyenként mindig magával hozza a gyönyörködést, az esztétikai élvezetet is, amely azonban nem csupán a jelentés logikai megismerésének eredményeként, hanem a befogadás aktusának folyamatszerűségében teremődik meg. Ennek a dialogikus működésnek a létrejöttében pedig alapvető szerep jut az adott szöveg megformáltságának, a stílus szépségének. Hiszen a hazugság lelepleződésének felismerésében sem azért gyönyörködünk: „mert hamis az állítás, hanem mert igaznak bizonyult, hogy hamis, sőt a beszéd is gyönyörködtet, amelynek révén nyilvánvalóvá vált, hogy ez igaz” (Szent Ágoston 2002: 96).

Szent Ágoston tehát (f)elismeri és hangsúlyozza a trópusok és figurák szerepét a műalkotásokban, és a Szentírásból kiválasztott szemelvényekkel illusztrálja ezek fontosságát a nyelvhasználatban. Érvelésében felhívja a figyelmünket arra a tényre is, hogy a Bibliában a retorika által megkülönböztetett stíluszeszközök mindegyikére találunk példát, sőt némelyik – mint a példabeszéd, a rejtvény (enigma) vagy az allegória – név szerint is megemlítsre kerül. Ennél azonban még tovább megy, amikor megállapítja, hogy nemcsak az irodalmi nyelv, hanem maga a mindennapi beszéd is retorikai szempontból elemezhető: „szinte minden ilyen szókép megtalálható még azoknak a beszédeiben is, akik soha egyetlen grammatikustól sem tanultak, s megelégszenek azzal, amit a közönséges emberek használnak, holott úgy hírlík, hogy ezeket csakis a szabad művészet révén lehet elsajátítani” (Szent Ágoston 2002: 191). És voltaképpen ehhez a kontextushoz kapcsolódva tér rá az ironia és az antiphrasis ismertetésére, amelyek - meglátásában - azért „csodálatosabbak” a többi stíluszeszköznel, mert:

„éppen az ellenkezőjét jelentik annak, amit mondanak” (Szent Ágoston 2002: 192). Az irónia létrejöttét így, egyrészt a beszéd során a többértelműségekre mutató hangsúlyeltolódás hatásának, másrészt viszont az adott kifejezést saját ellentétébe fordító ironikus szövegkörnyezet érvényesülésének tulajdonítja. Az antiphrasis és irónia közötti különbséget viszont ugyanakkor abban látja, hogy míg az előbbinél jórészt a konvencionális jelhasználat során automatizmussá vált jelentés, vagy a nyelv elemeinek paradigmatiszma szerveződése nyomán teremtődő többértelműség következtében van lehetősége a megszólalónak az ellentétes értelem kifejezésére, az utóbbit elsősorban a szöveg szempontjából külsődlegesnek számító kontextuális tényezők (pl. hangsúlyeltolódás) eredményeként ismerhetjük fel: „Az irónia a beszéd hangsúlyozása révén árulja el a mondottak valódi értelmét, mint amikor azt mondjuk annak, aki valami rosszat tett, hogy `ezt aztán jól megcsináltad`. Az antiphrasis viszont nem a beszélő sajátos hangsúlyaival éri el, hogy a hallottak ellentétére következtessünk, hanem vagy megvannak a saját szavai, amelyek éppen az ellentétükből származnak, mint ahogy lucusnak (berek, liget) nevezünk egy olyan dolgot, ami egyáltalán nem fénylik (luceat); vagy megszokásból mondunk így valamit, amit egyébként úgy is használunk, hogy nem az ellentétét akarjuk érzékeltetni, mint amikor valahol venni akarunk valamit, ami ott egyáltalán nincs, és azt a választ kapjuk kérdésünkre, hogy `van bőven`” (Szent Ágoston 2002: 192).

3. Immanencia és kontextuális determináltság (A huszadik század első felének meghatározásaitól a befogadóközpontú iróniakonceptiókig)

A harmincas években kibontakozó új kritika az iróniát, minden modern műalkotás egyértelmű sajátosságának tekinti. Ebben a kontextusban ugyanis, a szerző – egyéni nézőpontja relatív érvényességének tudatában – már eleve egy olyan művészi megformáltságra törekszik, mely nem csupán a saját meggyőződésének kíván hangot adni, hanem egyben rámutat ennek az igazságnak a temporális jellegére is: „Kétségtelenül túlságosan kitágítottuk e szó [irónia] jelentését – állapítja meg Cleanth Brooks, a huszadik század elején kibontakozó irodalomelméleti mozgalom egyik legmarkánsabb képviselője –, de ez csaknem az egyetlen szó, amellyel a költészet egyik általános és fontos vetületére utalhatunk” (Brooks 2001: 349). Amellett azonban, hogy az ironikusság ilyenképpen a (modern) irodalom egyik egyetemes alapelveinek, strukturális összetevőjének bizonyul, az új kritika számára ez az alakzat formailag mégis a nyelvi közlés szűkebb körén belül tűnik meghatározhatónak, és így valójában a szerzői intenció hatalmának rendelődik alá. Hiszen az alkotó általában a köznyelvi normákhoz viszonyulva ironizál, „eltorzítva” a szűkebb értelemben vett szövegkörnyezet bizonyos elemeit.

A saussure-i nyelvszemlélet nyomán megfogalmazódó strukturalista nézőpont lényegében átveszi az új kritika stilisztikai-poétikai koncepcióját,

amikor az iróniát a szöveg szintjén változatlanul jelen levő alakzatként határozta meg, egy olyan nyelvi eszközként, amely függetlennek tekinthető mind a befogadói horizonttól, mind pedig az értelmezés temporális jellegétől. A strukturalista irodalomszemlélet kontextusában tehát, az irónia elsősorban a szerzői intenció figyelembevételével (pl. Holdcraft 1976), vagy a mondat és az adott szöveg(részlet) immanens grammatikai-szintaktikai sajátosságaként vizsgálható. Riffaterre szerint: „Az iróniának az irodalomban verbális struktúrának kell lennie, máskülönben az egyes olvasók eltérő véleményétől függene az, hogy mi a túlzás vagy a »nem komolyan értendő«. A szövegben valami jelnek kell lennie, amely megmutatja, hogy nem kell komolyan venni a mondottakat, vagy hogy kettős jelentésről van szó” (Riffaterre é.n. 133). Az elemzők által megvizsgált irodalmi művek alapján így az irónia számos változata különíthető el egymástól: például a stabil és instabil, (Booth 1975) vagy a verbális és drámai iróniatípus (Preminger–Warnke–Hardison 1965).

De vajon valóban leírható-e az irónia a mű egészétől a társadalmi, kulturális stb. kontextustól függetlenül, ebből kiragadva? Az új kritika és a strukturalizmus iróniakonceptiójának hiányossága elsősorban nem abban rejlik, hogy fontosságot tulajdonított az ironikus kifejezésmód szintaktikai szintű sajátosságainak, vagy a szerzői intenciónak, hanem hogy ezt a felismerését kizárólagossá tette a műalkotások vizsgálatában. Ugyanakkor viszont akár az előbbi, akár az utóbbi nézőpont meghatározásaira tekintve, többnyire jellemző az ellentmondás, hogy – bár az általánosított stilisztikai konklúziók az irodalmi művek szerkezeti összetevőinek leírására vonatkoznak –, azok a példák, amelyek az így levont következtetéseket kívánják illusztrálni, ritkán merészkednek túl a mindennapi szóbeli kommunikáció egyszerű megnyilatkozásainak szintjén.

A magyar nyelvű szakirodalom a huszadik század első felétől kezdve az iróniát egyrészt a klasszikus retorikai hagyomány, később pedig a strukturalista nézőpont alapján próbálta megközelíteni. Drozdy Győző átfogó szónoklattani munkájában például az irónia az élcelődés, nevetségesség, humor rokonalakzataként kerül meghatározásra, egy olyan stílus eszközként, amelynek „a könnyed, csípős szellemességtől a keserű páthoszig”, számos változata különböztethető meg: „A játékos humorizálás könnyen meggyőzhet – állapíthatja meg Drozdy – az irónia és a szarkazmus szavai pedig a közéletben a tör és a dárda szúrásait helyettesítik” (Drozdy 1939: 319–22). Lényegében ezt az álláspontot képviseli Zlinszky Aladár is, ő azonban a retorikai osztályozás mellett a két világháború közötti korszak etnolingvisztikai-antropológiai eredményeit is hasznosítja az irónia és eufémizmus különböző formáinak meghatározásában (Zlinszky 1931: 81–6). Az effajta klasszikus retorikai vagy interdiszciplináris megközelítésekkel szemben, az ötvenes évektől kezdődően fokozatosan előtérbe kerülnek az iróniafogalom nyelvi-stilisztikai vonatkozásait vizsgáló strukturalista irányultságú kutatások. Ezek a munkák, bár nagyjából elismerik, hogy az irónia az egyszerű stílus eszközöktől eltérően az irodalmi szöveg grammatikai-

szintaktikai szintjén túlmutató jellegzetességekkel bír, magát a fogalmat általában az ironikus attitűdre, a személy megnyilatkozási, magatartási formáira reflektálva határozták meg. Mészáros István például az iróniát tudományos, kulturális értékválságként definiálja. Szerinte az ironikus megnyilatkozás egyfajta „válságperiódusok” eredménye, melyben a hagyományos értékek már nem érvényesülnek kellőképpen, de az újak még nem nyújtanak támpontot a gondolkodó vagy a művész számára (Mészáros 1955: 114–83). Szabó László átfogó tanulmányában is ez a nézőpont érvényesül: „Az iróniát olyan szemléletnek, magatartásnak tarthatjuk, melynek tartalma az értékek rombolása (kétségessé tétele), új értékek fölmutatása nélkül” (Szabó 1978: 4). Az ilyen meghatározások hátterében nyilvánvalóan az a koncepció rejlik, amely a műalkotás szövege szintjén minden esetben pozitív értékek, célok felé való irányultságot tételez, ennek hiánya pedig éppen az ironikus diskurzus korlátaira utal(hat). Az iróniát negatívumként, egy „értéktagadó magatartás” megnyilvánulási formájaként megnevező definíciók pedig nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy stilisztikai-retorikai minőségében más „értékörzőnek” tartott formaiszerkezeti összetevőkhöz képest kevésbé lényegesként tekintsenek rá.

A hetvenes-nyolcvanas évek magyar nyelvű szakirodalmának legtalálhatóbb és egyben magát az irónia fogalmát legpontosabban leíró meghatározásában: „az ironikus szerkezet úgy állítja egy érték (és álláspont) létjogosultságát, hogy magán az állításon keresztül megsemmisíti. A kijelentés közvetlen, betű szerinti jelentése közvetve (elsősorban az ellentmondó kontextus által) egy második, mélyebb jelentésre tesz szert, és az utóbbi az elsővel ellentétes értékviszonyt fejez ki” (Veres 1977: 375–80). Ebben a definícióban ugyanis, már tetten érhető az a szemléletmód-váltás, amely az értékvesztésre egyben értékfelmutatásként tekint, felismerve, hogy az ironikus szövegrészletben a – fennálló értéktelennel nem azonosuló – értéktagadás önmagában is egyfajta értékként jelenik meg. Az irónia retorikai-stilisztikai fogalmának meghatározására irányuló későbbi próbálkozások egy része azóta sem volt képes továbblépni ennél az értelmezésnél (pl. R. Molnár 2003: 183–90). Mindemellett azonban Veres András definíciója számunkra azért is fontos, mert az ironikus kijelentés alapvető sajátosságát, a többértelműséget – és ezen többértelműség kontextushoz kötöttségét – is megragadja. A kérdéshez kapcsolódóan nagyon hasznos felismerésként jegyzi meg Szabó László: „Az irónia nem lehet egyszerűen mondataalakzat. Egy-egy mondat önmagában többnyire nem is ironikus (eltekintve egyes lexikalizálódott formáktól). Az irónia a kisebb vagy nagyobb kontextussal való kapcsolatból lép elő. Olyan stilisztikai-esztétikai információ, amely csak viszonyításként létezik” (Szabó 1978: 69). Lényegében pedig ez a gondolat vezet el a későbbiekben ahhoz az elbizonytalanodáshoz, mely az iróniát elszakítja a konkrét szintaktikai jellemzők szintjétől vagy a szerzői intenciótól és a befogadói elváráshorizont valamint a textuális-intertextuális szövegkörnyezet bevonásával a strukturalizmus „antitrópus” -fogalmát antitextusként értelmezi újra.

Mindazonáltal ez a tágabb – filozófiai alapozottságú – megközelítés sem volt képes releváns összefüggéseket teremteni az iróniát magatartásként értelmező definíció és e fogalom szövegszintű megnyilvánulási formáinak mibenléte között. Nem meglepő tehát, hogy az adott műalkotás szintaktikai és szemantikai jegyeinek teljességét objektíven osztályozhatóként szemlélő strukturalista stilisztika – feloldani próbálva saját nézőpontjának behatároltságát – az iróniát „nyelven kívüli”-ként határozza meg. (Szabó 1978: 12–3). Ennek a stílusalakzatnak a létrejöttében így Szabó László tanulmánya végül a szerzői intenciót tartja relevánsnak (Szabó 1978: 68), és nem látja be annak a jelentőségét, hogy elsősorban a befogadón múlik, hogy ilyenként ismeri-e fel az adott szöveget. Mindezek alapján pedig valójában megold(hat)atlannak tűnik az a kérdés, hogy létezhet-e olyan ironikus szöveg(részlet), melyet az író nem annak alkotott, hiszen a szerzői intenció meghatározhatatlansága folytán – és főként a befogadót a szövegtől elválasztó időbeli távolságra tekintve – nyilvánvalónak tűnik, hogy megvan a lehetősége az effajta „félreolvasásnak”. Ha azonban az ilyen interpretációkat irrelevánsaknak tekintjük, mert a szerző „nem úgy gondolta”, vagy elutasítjuk, mivel a „textualitás egységessége” ellenében működnek, ezzel magát a szöveget egy olyan diktatórikus értelmezői horizontnak rendeljük alá, amely a saját tévedhetetlenségén felbátorodva, autoriter álláspontját objektív tudományos módszerként értékeli.

A hermeneutikai szöveginterpretáció dialogikusságát előtérbe helyező nézőpont – az előbbi megállapításokkal ellentétben – éppen annak hangsúlyozását tartja fontosnak, hogy vizsgálatainkban mindig az adott szöveg és befogadó közötti konszenzus a feltétele annak, hogy az ironikus intenció ilyenként értékelhető legyen. Az irónia ebben a kontextusban nem más, mint a szöveg idegensége által teremtett feszültség feloldására irányuló kétségbeesett befogadói szándék kifejeződése. Gadamer szavaival: „gyakran rendkívül bonyolult feladatot jelent az irónia gyakorlása, és nehezen igazolható a feltételezés, hogy iróniáról van szó. Nem alaptalanul vélekedtek úgy, hogy valamit ironikusként felfogni – ez gyakran semmi egyebet sem jelent, mint olyan tettet, amit az interpretáló kétségbeesésből követ el. Ezzel szemben a társas érintkezésben uralkodó egyetértés kétségbevonhatatlan megszakadását jelenti, ha nem fogják föl, hogy irónia gyakorlásáról van szó” (Gadamer 1991: 29). A mindennapi kommunikációs helyzetekhez viszonyítva ugyanakkor, az irodalmi alkotás többértelműsége legtöbbször még jobban megnehezíti az adott szöveg(részlet) iróniaként való elfogadását. „Az iróniát nem észlelő értelmezés lehetősége – jegyzi meg egy későbbi tanulmányában Veres András – figyelmeztet arra [...], hogy a mű jelentése milyen [fokozott] mértékben ki van szolgáltatva a befogadó esztétikai és élettapasztalatainak” (Veres 1992: 297). Az irónia tehát csak az őt felmutató textuális-intertextuális hagyomány fényében válik felismerhetővé, a nyelv grammatikai és szintaktikai szintjein túl ragadható

meg egy olyan viszonyban, amelyben szüntelenül újraírja kontextusát, mint ahogy ez is újraírja az ironikus szövegrészt.

Annak a hangsúlyozása során azonban, hogy mindig az olvasótól függ, hogy iróniaként ismeri-e fel az adott szöveget, korántsem szabad elfelednünk, hogy itt nem csupán egy önkényes döntésről van szó. A hermeneutikai interpretáció feltételezi azt, hogy a műalkotás és befogadói dialógus kettősségében a szöveg(részlet) (is) ironikusként kell előálljon ahhoz, hogy ilyenképpen értelmezhető legyen. Létmódjában ugyanis az ironia – egyfajta belső szupplementumként – feszültséget teremt a műalkotás értelmezésében és így más tropologikus összetevőkhöz hasonlóan az olvasó számára egy olyan stilisztikai, szerkezetbeli szervezettségként (is) megmutatkozik, melynek legfőbb jellemzője az, hogy némiképpen el-különül a retorikai horizont többi részétől. Nem szükséges az alakzatokat az irodalmi alkotás immanens tényezőinek tekinteni ahhoz, hogy beláthassuk a nyelvi kontextusok történeti átalakulása során mindig újrateremtődő szokásrendszerek, konvenciók meghatározó szerepét az olvasói interpretáció létrejöttében. Az irodalmi alkotás retorikai horizontjának hermeneutikai (re)konstruálásában ugyanis, ebből a nézőpontból egy olyan kettős viszony érvényesül, amelyben: „az olvasó figyelme állandó mozgásban van a számára ismert és ismeretlen alaktani konvenciók között. Sok minden újat kell elsajátítania, de mégsem kell mindent előről kezdenie” (Szegedy-Maszák 1992: 152). Azt az irányultságot pedig, amiképpen egy korszak társadalma a világban lévő jelek (textuális) olvasását elvégzi – amint azt Michel Foucault archeológiai vizsgálódásai is megerősítik – elsősorban magához a világ dolgaihoz és a (nyelvi) hagyományhoz forduló közösségi tudat és az ennek többé-kevésbé alárendelhető befogadói intenció eredményének tekinthetjük (Foucault 2000). Hiszen a társadalom jelértelmezésének konvenciói is meghatározó szerepet játszanak annak a szövegértési, olvasási horizontnak a kialakulásában, amely iróniaként ismer fel egy adott alakzatot vagy sem.

És hogy lényegében miképpen alakul(hat) ki az a társadalmi tudat, amely többek között hozzásegíti az olvasót ahhoz, hogy egy adott szöveget ironikusként (is) felismerjen, illetve, hogy melyek lehetnének az ironia befogadói értékelésének a tényezői, ahhoz talán elsőként éppen a szónoklattan adhat nekünk egy lehetséges támpontot. Arisztotelész *Rétorika* című könyvében ugyanis, a „beszéd által nyújtott bizonyítékoknak” különböző fajtáiról értekezve, felsorolja azokat a lehetőségeket, amelyek a hallgató (olvasó) szempontjából hozzájárulhatnak egy adott retorikai intenció érvényesüléséhez. Ennek az osztályozási módnak a keretein belül egyfajta fokozati sorrendet bemutatva, magának a bizonyítás hatékonyságának és az adott alakzat befogadói érvényesülésének valószínűségére is rámutat (Arisztotelész 1982: 12–7). Az irodalmi mű és az olvasó közötti dialógus kibontakozása és ilyenként magának az ironikus szöveg(részlet)nek a befogadói nézőpontból történő (f)elismerése ebből a szemszögből annál nyilvánvalóbb, minél kisebb a távolság az olvasói

premisszák és a szöveg retorikai horizontjának főbb mozgásirányai között. Mit tekinthetünk tehát Arisztotelész szerint egy adott értelmezés során bizonyosnak? Elsősorban azokat a dolgokat, amelyekről magunk is meggyőződ(he)tünk, vagyis a szükségszerű, biztos ismertetőjegyeket (tekméria), másrészt: a szokásosat, az emberek által elfogadottat, a valószínűt (eikosz) és végül: a más jelek (szémeia) által történő utalásokat. És mivel – ami az írott szövegeket illeti – egyetlen értelmezés sem nevezhető örök érvényűnek, a felsorolt kategóriák mindegyikét csupán önmaga temporalitásában valószínűsíthetjük.

Egy effajta megközelítésből a befogadó és ironikus szöveg közötti dialógus kétirányú: létrejöttét az olvasói interpretáció során egyrészt a megformáltság, vagyis a szöveg és kontextus közötti kapcsolatok átláthatósága és a szövegszintű utalások relevanciájának mértéke, másrészt az ironikus kijelentés tárgyát képező társadalmi értékszféra és a befogadói tudatban strukturálódó értékhorizont közötti viszonyok minősége szabályozza. Ez a többszintű párbeszéd hozza létre azt a szemantikai szerkezetet, amelyben a befogadó és a szöveg autoritása csak a kontextuális hagyománnyal való konfrontációban körvonalazódhat.

4. A irónia, mint antitextus (a jelennel és hagyománnyal folytatott ironikus diskurzus érvényessége)

Amennyiben a strukturalista szemléletmód stilisztikai szempontból az iróniát antitrópusként elsősorban ennek grammatikai-szintaktikai leírásában tekintette meghatározhatónak, a hermeneutikai álláspont egy olyan – lényegében a szövegeződés ellenében ható – képződményként írja le azt, ami csak akkor ragadható meg, ha a befogadó és műalkotás dialógusában létrejön egyfajta „uralkodó egyetértés”, amely az ironikus intenciót ilyenként is értékeli. „Antitextusoknak – állapítja meg Gadamer – a beszéd olyan formáit nevezem, amelyek azért szegülnek szembe a szövegeződéssel, mert bennük az egymással folytatott beszédet végbevivő szituáció a meghatározó. [...] Aki az ellenkezőjét mondja annak, amit gondol, de biztos lehet benne, hogy amit gondolt azt megértik – a megértés egy működő szituációjának részese. Hogy egy ilyen »eltorzítás«, mely mégsem az, mennyiben lehetséges írott formában is, az az előzetes kommunikatív megegyezés és az uralkodó egyetértés mértékétől függ” (Gadamer 1991: 29–30). Az irónia retorikai-stilisztikai fogalmának meghatározásában az antitrópusból az antitextusig jutó horizontváltás tehát, szorosan összekapcsolható annak az interpretációelméleti-hermeneutikai nézőpontnak az előtérbe kerülésével, amely a műalkotások elemzésében a történetiség és temporalitás aspektusát, valamint az irodalmi szöveg kontextushoz és befogadóhoz kötöttségét hangsúlyozza. Az önmaga jelentésétől elfordult szövegrész iróniaként való felismerése során ugyanis, a hagyomány idegenségét feloldani kívánó interpretáció egy – már identitását veszített, preparátumként létező – textuális nyom

érvényességét teremti újra; az irónia temporális jellege pedig, éppen abból a diszjunktív viszonyból következik, amely az adott szöveg, a befogadói intenció, a hagyomány nyelvi meghatározottsága és a nyelv végtelen retorikai potencialitása között fennáll.

Paul de Man szerint az irónia akárcsak a metafora, a metonímia vagy a szinekdoché, mindig egyfajta „megszakítást” hoz létre az irodalmi alkotásban azáltal, hogy mondattani szerepén kívül egy paradigmatisztikus sőt kontextuális-intertextuális viszonyrendszer között teremt kapcsolatot. A szöveg konkrét szemantikai-szintaktikai struktúrájától való „elfordulás” ebben a viszonyban abszolúttá válik, hiszen az ironikus szövegrészlet lényegében olyasminnek a megnevezője lesz, amihez tulajdonképpen semmi köze (De Man 2000: 177–8). Az irónia ebben az elfordultságban egy olyan hátráló mozgás során mutat rá önmagára, amelyben sohasem jöhet létre a befejezettség, hiszen csak egy szüntelenül változó kontextus fényében válik trópusná, és így bármikor visszavonul(hat) retorikai álcája mögé. „A retorika forgótükrét – jegyzi meg de Man koncepcióját elemezve Antal Éva – a trópusok trópusa, az irónia működteti” (Antal 2004: 16).

Az ironikus szöveg(részlet)re ráismerő értelmezői magatartás számára viszont, ez a nyelvi tör(tén)és elsősorban egy olyan értékfeszültségként differenciálódik, amely a műalkotásban érvényesülő értékevidencia látszólagos megkérdőjeleződését, az értékkonstancia nyilvánvaló hiányát érvényesíti. Irodalmi mű és olvasó hermeneutikai dialógusában tehát, az irónia felismerése során is érvényesnek tekinthető az a megállapítás, hogy: „zavar támad az érték érvényesülésében, egy olyan [befogadói] nézőpontból, amely [általában] azonosítani képes az értéket, megkülönbözteti az értékeset az értéktelentől” (Veres 1992: 295). A szöveg szerkezeti felépítettségét figyelembe véve ez az értékfeszültség valójában a befogadói olvasatban jelentkező diszfunkcionalitásként írható le, egy – strukturális szempontból oda nem illő – textuális mutáció szerveződési formájaként, amely átírja a műalkotás értékhorizontját. „[A] bizonyos elvárásokat ébresztő mondat szintaxisa hirtelen megtörik – állapítja meg Paul de Man –, és ahelyett, hogy az olvasó a mondat szintaxisa által sugallt szerkezetet kapná, valami egészen más bontakozik ki, egy törés a minta szintaktikai elvárásaiban” (De Man 2000: 195). Az irodalmi mű olvasatában szubverzív tendenciaként jelentkező értékkonfliktus azonban csak látszólagos. Az ironikus szövegrészlet és kontextus kapcsolatában kialakuló „értékállításhoz álcázott értéktagadás” nyomán ugyanis, az értékvesztésben lényegében egyfajta értékteremtés jön létre, mivel az irónia mélységében arra az irányultságra mutat rá, amely megteremti a szöveg egészének viszonyát a hagyománnyal.

Arisztotelész szónoklattana több olyan alakzatot is megnevez, amelynek a hallgatóságra tett hatása éppen a szöveg lineáris szerkezetében érvényre jutó hirtelen fordulat szokatlanságában rejlik. És habár a *Rétorika* ezen alakzatok egyikét sem nevezi iróniának, az antik szerző nagy érdeme, hogy a szellemesség

felismerésének alapkövetelményeként beszél a hallgató (befogadó) előzetes ismereteinek meglétéről és a dialógus kontextuális meghatározottságáról is. Ilyennek nevezhető például a homonimián alapuló tréfa, amelyik „becsapja hallgatóit”, hiszen: „a szónok nem azt mondja, amit mond, hanem amit a szóalak másik jelentése kifordít. Például Theodórosznak a citerás Nikónhoz intézett szavai: »zavar téged« (thrattei sze) [...] a szójáték csak annak szellemes, aki érti a csattanót; aki ugyanis nem tudja, hogy Nikón thrák, e kijelentésben nem lát szellemességet” (Arisztotelész 1982: 203). Hasonlóan talányosnak tekinthető az összevonás alakzataként ismert apoftegma is, melynek szellemessége éppen a kimondatlan, kontextuális ismereteknek köszönhető: „»a tücskök a földön fognak nekik cirpelni« [A fordító megjegyzése: mert az ellenség kipusztítja a fákat].” Ebben az esetben Arisztotelész szavaival: „a kifejezés meglepő [...] nem felel meg korábbi várakozásunknak” (Arisztotelész 1982: 202–3), az értelmező pedig az addigi szinekdochikus vagy metonimikus előrehaladás megszakadásának észlelésében kénytelené válik a szöveg tágabb kontextusának, intertextuális viszonyainak saját értékhorizontjában történő újateremtésére, átstrukturálására. Az ironikus megállapítások ugyanis, kritikai-hermeneutikai irányultságot feltételeznek mind az alkotó, mind a befogadó részéről, múltat jelenné tevő visszatekintést, újra- és átértelmezését a valóságnak.

Kenneth Burke találó megállapításában az irónia: „sohasem farizeus, de benne rejlik egyfajta kísértés a farizeusságra” (Burke 1997: 54). A szöveg szintjén, mint a beletörődés, egyetértés, harmónia és derű kifejeződése jelenik meg, alapjában véve azonban mégis leleplező jellegű, hiszen pozícionáltsága mindig ellentétessé válik a beszédhelyzetet erőfölényében uralni kívánó szerzői, befogadói vagy bármiféle cenzori intencióval. Képes arra, hogy rámutasson egy adott ideológia gépiességére, automatizmusára, megkérdőjelezze az idealizmus álcájában tetszelgő hatalom emberségességét. Célja e diskurzusokkal szemben a párbeszéd megszakítása, hiszen éppen az egymást dekonstruáló szemantikai dimenziók vonzatában teszi lehetetlenné a beszélőpartner számára az érvelés logikai folytonosságának fenntartását. Bókay Antal szavaival: „az állandó közbeszólás elcsúsztató hatalma alatt áll, artikulációjának aktusában azonnal felbomlik és átírja önmagát” (Bókay 2002: 263–86). A beszéd finalitása felé törekvő diktatórikus megnyilvánulásokkal szemben ugyanis, a(z ironikus) szöveg visszavonul a színlelt egyetértés (*simulatio*) vagy a szókratészi értelemben vett tudatlanság (*dissimulatio*) védőbástyája mögé. E szintaktikai-szemantikai fordulat – mely a legtöbbször lineáris szerkezeti felépítettséggel bíró szövegépítkezés megszakításával jön létre – a kontextuális vagy intertextuális szervezettségben olyan feszültséget teremt, amely felfüggeszti az őt uralni kívánó beszédmód érvényesülési szándékát, vagyis az éppen folytatott diskurzusból kilépve – az örökös rákérdezés monológja által – megtiltja a beszélőpartner jogát a válaszadásra. Az irónia így létrehozza azt a távolságot, amely a párbeszéd folytathatatlanságának belátásával a nyelvet önmagától elidegenedve mutatja fel.

Nem véletlenül nevezték tehát az iróniát a régebbi szakirodalomban „elmejátszóság”-nak. Hiszen, amint az a Xenophón által előadott szókratészi dialógusból is kitűnik, az ironikus diskurzus szabadságát minden totalitarista rendszer csak a saját hatalma eszközeinek demonstratív felvonultatásával, az ironikus személyiség fizikai megsemmisítését, létének eltörlését is kilátásba helyező fenyegetéssel állít(hat)ja meg. És hogy a hatalmi erőszakkal szemben az irónia – miként az igazság is – voltaképpen fegyvertelen, arra először talán éppen Szókratész halálos ítélete szolgálhatott szomorú példaként. Xenophón szerint ugyanis Khariklész, Kritiász és Szókratész párbeszéde így folytatódik (a dialógus első részét a szókratészi iróniáról szólva már ismertettük): „[...] tartózkodnod kell Szókratész a vargákról, az ácsokról, a kovácsokról tartott példabeszédeidtől, mert valósággal elnyűtted őket, annyit fecsegtél róluk.

– Nemde a vesszőparipáimról is tegyek le – érdeklődött Szókratész –: az igazságosságról, a jámborságról és más hasonlókról?

– Zeuszra, így van – kapott rajta Khariklész – de még a csordásokról is. Mert ha nem, jól vigyázz még te is hozzájárulhatsz a marhák megfogyatkozásához” (Xenophón 1986: 20–1).

A fenti példa azonban – amellet, hogy pillanatnyilag véget vet a három szereplő közötti diskurzusnak – számunkra még egy lényeges dolgot bizonyít. Mégpedig azt, hogy maga az ironikus beszéd, írott szöveggé válva, a végtelenségig hangoztatni képes saját erejét, akkor is, amikor a történetben megjelenő hús-vér emberek már csupán egy elbeszélés ismeretlen figuráiként, (az olvasó szempontjából) irreleváns, behelyettesíthető nevekként szerepelnek. Azáltal pedig, hogy az irónia – paradox módon – egyszer s mindenkorra kétségbe vonja a diskurzust fölényesen uralni akaró tendenciák létjogosultságát, lényegében a hagyománnyal folytatott párbeszéd nyitottságát és ezzel a szövegközötti dialógus lezárhatatlanságát teremti meg.

SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD

I R O D A L O M

- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluseszközök Gorgiasztól Augustinusig*. Seneca Kiadó. Budapest.
- Antal Éva 2004: *Nárcisztikus dimenziók: de Man és Derrida az emlékezés (ironikus) allegóriájáról*. *Literatura* 1: 5–20.
- Arisztophanész 1988. *A Felhők. Arisztophanész vígjátékai*. Ford. Arany János. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Arisztotelész 1942. *Nikomachosi etika*. Ford. Szabó Miklós. Parthenon, Budapest.
- Arisztotelész 1982. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bahtyin, Mihail 2001. *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford. Szőke Katalin. Gond-Cura/Osiris Kiadó. Budapest.

- Behler, Ernst 1990. *Irony and the Discourse of Modernity*. University of Washington Press. Seattle-London.
- B. Gaál Márta 1992. *Romantikus irónia–transzcendentális irónia*. A német romantika és A. Block. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Biró Yvette 1983. *Pathos and Irony in East European Films*. David W. Paul (szerk.): Politics, Art and Commitment in East European Cinema. St. Martin Press. New York.
- Bókay Antal 2002. *Dekonstrukció és filológia – egy ironikus visszafordulás elméleti hátteréről*. *Literatura* 3: 263-286.
- Booth, C. Wayne 1975. *A Rhetoric of Irony*. University of Chicago Press. Chicago.
- Brooks, Cleanth 2001. *Az irónia mint strukturális elv*. Ford. Vámosi Pál. In: Bókay Antal–Vilcek Béla (szerk.) *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Burke, Kenneth 1997. *A négy alapvető trópus*. Ford. Barkász Emőke. *Helikon* 1-2: 46-57.
- Cicero, Marcus Tullius 1974. *A szónok*. Ford. Kárpáty Csilla. Cicero válogatott művei. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Cornificius 1987. *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Cs. Gyimesi Éva 1993. *Gyöngy és homok*. Honvágy a hazában. Esszék, interjúk, publicisztikai írások. Pesti Szalon Könyvkiadó. Budapest.
- De Man, Paul 1996. *A temporalitás retorikája*. Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I*. Jelenkor Kiadó JPTE. Pécs.
- De Man, Paul 2000. *Az irónia fogalma*. Esztétikai ideológia. Janus–Osiris Kiadó. Budapest.
- Drozdy Győző 1939. *Az ékesszólás tudománya*. Szónoki segédkönyv. Drozdy Győző Kiadása. Budapest.
- Foucault, Michel 2000. *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Ford. Romhányi Török Gábor. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gadamer, Hans Georg 1991. *Szöveg és interpretáció*. In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi Kiadása. Budapest.
- Holdcraft, David 1976. *Forms of indirect communication. An outline*. *Philosophy and Rhetorics* 9: 137–64.
- Mészáros István 1955. *Szatíra és valóság: Adalékok a satíra elméletéhez*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Nelson, Lowry 1988. *Romantic irony and Cervantes*. Frederick Garber (szerk.): *The Theory of Irony in German Romanticism*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Platón 1909. *Symposion. Platon válogatott művei III*. Ford. Dercsényi Mór. Franklin-Társulat. Budapest.
- Platón 1989. *Az állam*. Ford. Jánosy István. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Preminger-Warnke-Hardison 1965. *Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton University Press. Princeton-New Jersey.
- Quintilianus, Marcus Fabius 1856: *Utasítása az ékesszólásra*. Ford. Szenczy Imre. A Kisfaludy Társaság Kiadása. Eger.
- R. Molnár Emma 2003. *Alakzattársulások az irónia nyelvi megjelenítésében*. In: Szathmáry István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Kiadó. Budapest.

- Riffaterre, Michael é.n. *Költői struktúrák leírása Baudelaire A macskák című költeményének kétféle megközelítésében*. Hankiss Elemér (szerk.): Strukturalizmus. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Szabó László 1978. *Az irónia nyelvi eszközei*. Nyelvtudományi Dolgozatok. ELTE. Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1992. *Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete*. In: Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szent Ágoston 2002: *A keresztény tanításról*. Ford. Böröczki Tamás. Paulus Hungarus-Kairosz Kiadó. Budapest.
- Veres András 1977. *Irónia*. In: Király István – Szerdahelyi István (szerk.): Világirodalmi Lexikon V. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Veres András 1979: *Az irónia mint értékszerkezet*. In: Veres András: Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére. Magvető Kiadó. Budapest.
- Veres András 1992. *Irodalomértelmezés és értékorientáció*. In: Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Xenophón 1986: *Emlékeim Szókratészről*. Ford. Németh György. Európa Kiadó. Budapest.
- Zlinszky Aladár 1931. *Az eufémizmus*. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása. Budapest.

DE LA DEFINIȚIILE ANTICE ALE IRONIEI
PÂNĂ LA CONCEPTUL GADAMERIAN AL ANTITEXTULUI

(Rezumat)

Esseul propune o scurtă analiză a diferitelor concepții despre ironie apărute dealungul istoriei, ținând cont mai ales de rolul interpretatorului în percepția acestei noțiuni. Prin prezentarea diverselor teorii ale ironiei apărute în filosofia și retorica antică sau în secolul douzeci, aceasă lucrare încercă să scoată în evidență faptul, că ironia se poate defini pe deoparte ca o figură stilistică-poetică, pe de altă parte o categorie estetică-filozofică, și totodată, că recunoașterea trăsăturilor ironice într-un fragment literar, depinde în egală măsură de tendințele textuale reflectate în opera respectivă, de contextul interpretării și de abilitățile, cunoștințele cititorului.

JÓZSEF ATTILA PSZICHOANALITIKUS KÉZIRATAINAK TÖRTÉNETE

József Attila már 18 éves korában hallhatott a pszichoanalízisről Juhász Gyulától, akit ekkor Rapaport Samu kezelt, s akinek Juhász beszélt az ifjú költőről. Elképzelhető, hogy már bécsi éve alatt, 1925–26-ban olvasott néhány pszichoanalitikus könyvet eredetiben. Hazatérése után a Vágó Márta iránt érzett szerelem idején a Kecskeméti testvérekkel együtt pszichoanalitikus problémákról beszélgetnek. A Vágóék lakásán rendszeresen találkozó társaság tagja volt Róheim Géza, a kor egyik legismertebb, később világhírűvé lett pszichoanalitikus-etnográfusa, Nagy Lajos, akinek ekkortájt az Együttben jelent meg egy nagy vitát kavarázó cikke (Nagy Lajos 1927), vagy Székely Béla, aki Adler individuál pszichológiai iskoláját követte.

Ebben az időszakban a költő távolságtartó a pszichoanalízissel szemben, azt is mondhatnánk, bírálja, elmarasztalja e tudományág egyes tételeit. 1928. okt. 10-én Vágó Mártának írja: „Én nem hiszek a pszichológiában és a hasonló tudományokban – az egész csak [...] segedelemmel kecsegtet az értéktelenségben, és agyondevalválja annak az értékét is, aki csinálja.”

Pszichoanalízissel való kapcsolatának elmélyülése a Szántó Judit-kapcsolat idejére tehető. Annak, hogy József Attila „megérett” az analitikus terápiára, olyan előzményei is voltak, mint betegségének fizikai és pszichikai tüneteinek felbukkanása, s az 1929-es balatonlellel szanatóriumi kezelés, szinte állandósult gyomorpanaszai, szexuális problémái és alvászavarai. Hamarosan ki is próbálja az analitikus terápiát, Rapaport doktor páciense lesz.

Rapaport feltehetőleg csupán néhány hónapig kezelte József Attilát. Pszichoanalitikus irodalmat adott József Attila kezébe, kérdéseit beszélgetéseik során megválaszolta, így komoly hatással volt a költő analitikus szemléletének fejlődésére.

A kezelés ideje alatt József Attila úgy dönt, hogy feleségül veszi addigi élettársát. Szántó Judit aztán mégis kénytelen elhagyni „azt a szegény gyereket”, 1934. február végén a szegény gyerek ugyanis szakít vele, „pihenteti” kapcsolatukat, leköltözik nővéréhez, Etushoz Hódmezővásárhelyre, de azért innen is levelezik élettársával. E négy hónap alatt mély belső válságot él meg. Etus kisebbik fiúgyermeké, Ádám ekkor csecsemőkorú. Etetésével, gondozásával József Attila saját gyermekkorát éli át a pszichoanalízisben felismert anyafigurák, nővérei között. Az analitikus terápiának ekkor már két éve vége, Szántó

Judittal való kapcsolata is meglazult, politikai tevékenységével is felhagyott. Egyedül maradt gondjaival. Szüksége volt a pszichoanalízis legalább képzeletbeli folytatására, ezért önelemző leveleket írt orvosához. Levelei végén választ igényel, Rapaport viszont sosem válaszolt, vagy válasza elveszett, esetleg lappang valahol. Ezt az irathalmazt, mely érthető okokból sokáig publikálatlan maradt, azóta *Rapaport-levelek* néven tartjuk számon.

„Az analitikus egy neutrális senki, olyan, mint egy ruhafogas, amire az összes meglévő kabátokat ráakasztják” – ez az igencsak frappáns önmeghatározás minden bizonnyal József Attila második analitikusától, Gyömrői Edittől származik. Szántó Judit már Hódmezővásárhelyre írott levelében emlegeti az analitikusnőt, s a hozzá való bekerülés lehetőségét. „Egy analitikussal kecsegtetsz, de nem mondod, hogy kiről van szó” – írja Hódmezővásárhelyről József Attila Juditnak.

Ekkori lelkiállapotáról s az analízisben való feltétlen hitéről vall az analízist szintén megjáró jóbarát, Németh Andor: „olyan szüksége volt az órához kötött kitarukozásra, mint a kábítószerre” (Németh 1989: 110). Fábíán Dániel, aki köztudottan analízis-ellenes volt, röviddel halála előtt nyilatkozta: „A pszichoanalízist én ellenzem, mert annyi vele a visszaélés, én csak kivételes esetben engedném meg gyakorlását, és akkor is csak nagyon becsületes szakorvosnak. [...] Gyömrői Edit laikus volt, és József Attila pszichoanalitikus vallomásai a kezelő szuggesztív ráhatására vallanak” (Kertész 1980). Az említett pszichoanalitikus vallomások a *Szabad ötletek jegyzéke, Estefelé jár, Átmentem a Párisiba, Pszichoanalízis*, melyek részben a költő hagyatékában, részben Gyömrői Edit tulajdonában maradtak fenn.

Az 1936-os év ambivalens érzéseket hoz. Analitikusnőjével megromlik kapcsolata, s bár valószínűleg tudja, hogy amit érez iránta, az a kezelés hatása, verseiben, indulatkitöréseiben, leveleiben zsarnoki módon követeli a nőt, akire, mert nem adta oda magát, válogatott átkokat szór. Erre az időszakra vonatkozik az a két eset is, amikor előbb Gyömrőire, majd vőlegényére rátámadt, ennek kapcsán írt pszichoanalitikus gyónáslevelet kezelőjének november 9-én. A levelet különben bátran felvehetnénk a pszichoanalitikus feljegyzések, kéziratok közé, akár csak a *Rapaport-levelek*-et. Még ezt megelőzően májusban íródik a legtöbb pszichoanalitikus kézirat, melyek a kezelés értelmetlenségéről, a bizalomhiányról árulkodnak, a költő, éppúgy, mint a Rapaport-kezelés elhalványodásakor maga veszi kezébe életét, s próbál menekülni önmaga elől.

Kortársai megdöbbenésére 1936. őszén betegsége hangossá válik. A rémisztő előjelek miatt úgy látják jónak, hogy a Siesta szanatóriumba vigyék, ahol Bak Róbert dr. lesz az orvosa. Bak felismerte a betegség súlyosságát, és már nem analitikus módszerrel kezelte. Ezzel gyakorlatilag minden közeli kapcsolata megszűnik az analízissel, már csak az marad, ami olvasottsága, s tapasztalata révén emlékként fel-felbukkan.

Ezzel egy meghatározó korszak zárul le, mely alatt olyan pszichoanalitikus kéziratok keletkeznek, melyekről azóta is vitatkozik a szakirodalom. Ezeket sorakoztatom fel az alábbiakban:

1. Rapaport-levelek

1938. áprilisában József Attila Hódmezővásárhelyen, nővérei házában tartózkodott. Innen írt pszichoanalitikus leveleket orvosának, Rapaport Samunak. A levelek különböző napokon íródnak (ápr. 28., máj. 8., máj. 9., máj. 11.), s bevárva őket egyszerre adja fel Rapaportnak, akitől kéri, hogy a fontosabb részeket megjelölve küldje vissza őket. Valószínű, hogy erre a levelére nem kapott választ. Horváth Iván Rapaport-levélről beszél, magam maradok a többes számnál, mert a közös boríték nem eredményez tartalmi egységet.

Jobb szélükön roncsolt átütőpapírra íródtak kék írógépszalaggal. Az eredeti gépiratokat Analecta 11. 180/1–4. jelzettel az OSzK Kézirattára őrzi, ahová Magyar László tulajdonából vétel útján kerültek.

A *Rapaport-levelek* igazi puzzle-játék. Az önálló iratcsomóknak a sorrendbe rendezése a szöveg közzétételének, Horváth Ivánnak is fejtörést okozott. Az első híradás a *Rapaport-levelek*-ről M. Róna Judit *Katalógus*-ában van. A *Katalógus* külön tárgyal négy Rapaport-levélről és egy ötödikről, amit később, nem pszichoanalízis céljából írt József Attila Rapaport Samunak. Az OSzK Kézirattára is négy levélről állít ki katalóguscédulát. Horváth Iván viszont hat levélről beszél, és ebben igaza van. A különbség abból adódik, hogy az egyes iratcsomók keltezetlenek vagy befejezetlenek, esetleg hiányoznak lapok belőlük.

A legvilágosabb a Horváth Iván által IV. iratcsomónak nevezett szövegnek a helye. Ezt keltezi írója a legkésőbbi dátumra (május 11.), teljes levél, 1-től 5-ig folyamatosan számozva, záróformulával, aláírással a végén, utolsó lapja a négybehajtás nyomán a legsérültebb, tehát feltételezhető, hogy ez volt legkívül. Egyértelmű, hogy ez volt a legutolsó levél.

Biztosra vehetjük azt is, hogy a közzététel által V.-nek nevezett iratcsomó az utolsó előtti levél volt, május 8–9-re keltezve. Bizonyítja ezt a dátum is. Ez egy folyamatosan 1-től 7-ig számozott iratcsomó, mely a 7. lap háromnegyedénél befejezetlen marad. Ha ennek a levélnek folytatása, befejezése lenne, ugyanazon a 7. oldalon kellene állnia. Ezért szándékosan befejezetlennek tartom.

Azt még meg tudjuk állapítani, hogy az ápr. 28-ra keltezett szöveg (III. iratcsomó) mindenképpen a fent említett levelek előtt íródott, a keltezetlenek elhelyezése viszont teljesen bizonytalan. Ezt a kézdést a *Katalógus* és az OSzK felületesen oldja meg a lapok számozását véve figyelembe, s eltekintve a tartalmi kapcsolatoktól. Horváth Iván sorrendje ilyen szempontból jobb, de nem tökéletes. Felismeri ugyanis, hogy a II. iratcsomó az I. folytatása, annak ellenére, hogy így a számozás nem folyamatos, mert a II. tartalmilag az I-re utal vissza. De ezek után helyezi el a III. és IV. iratcsomót.

Véleményem szerint a III. iratcsomó készült el a legkorábban. Ezen van a legkorábbi dátum (ápr. 28.), ez íródik a legfrissebb gépszalaggal (a gépszalag kopása világosan mutatja az iratcsomók sorrendjét). Megszólítással kezdődik, folyamatosan számozva (1,2) és a 2. oldalon megszakad, pedig még két sor férne a lapra. Levelét azzal a heurisztikus mondattal kezdi, hogy: „A nőnél van a kulcs: a nő számomra rejtély” – azaz: megtaláltam a problémáim gyökerét, legyen ez az apropója levelem megírásának. A levél az „ödipusz-konstelláció”-ról szól, majd így folytatja: „A gyermek alkot magának tehát egy Mithoszt, amelyben fejletlen értelmével elhelyezi az összes szükséges jókat az anya személyében s az összes szükséges rosszakat az apa személyében.” Ez a mondat teremt tartalmi kapcsolatot a III. és IV. szöveg között, mert ha a III. a nőről és a női nemi szervről beszél, a VI. az apa–fiú viszonyról és a férfi nemi szervről. A III. iratcsomót különben befejezettnak tekinthetjük „Az analízisben ez történik meg” következtetést levonó zárómondata miatt. A IV. iratcsomó pedig hozzá illeszkedő 3 és 4 számozással, új mondattal, bekezdéssel kapcsolódik a III-hoz. Nem történt tehát más, mint hogy az anya-téma a 2. oldal alján véget ért, a lapot a gépből kihúzta, s feltételezhetően még aznap egy új lapon az apa-témával a levelet folytatta.

Hogyan illeszkedik ide a másik két irat (I., II.)? Nos, a IV. levél így ér véget: „Helyrehozom, dühösen, tévedésemet, hogy ti. a fej a külvilág képviselete. Ez igaz, de muszáj egy bizonyos külvilághoz ragaszkodni? Mért én idomuljak a külvilághoz, idomuljon hozzám a külvilág...” Az I. szöveg pedig egy ábrát, s ennek magyarázatát tartalmazza József Attila és a külvilág kapcsolatáról.

Csakhog az I. iratcsomó a mondat közepén 2. számozással kezdődik, ez csak úgy lehetséges, hogy az I. iratcsomó első lapja hiányzik. Hogy a II. iratcsomó az I. folytatása, azt Horváth Iván is felismerte, hiszen a II. iratcsomó is az „óriási személyek” témáját folytatja. De itt ismét feltételeznünk kell, hogy újabb, 3. és 4. számozású lapok hiányoznak a II. iratcsomó 5. és 6. számú lapjai elől, és hogy ezeken a lapokon szintén a költő és a külvilág közötti aránytalanságról van szó.

Ez a sorrend persze csak akkor érvényes, ha feltételezzük, hogy három lap hiányzik a Rapaport-levelekből. Tudva azt, hogy a költő maga sietve szedte össze lapjait, hogy a postát ne késse le, hogy az iratcsomók kalandos úton kerültek az OSzK Kézirattárába, nagyon valószínű, hogy ez a három lap elkallódott. De az is lehet, hogy a költő határozott kérésére Rapaport mégiscsak visszaküldte a levél egyes részeit a bennük általa fontosnak vélt részeket aláhúzva, s ez éppen azon a három lapon volt, mely így kivált az iratcsomóból, s azóta valahol lappang, ha ugyan meg nem semmisült.

Lengyel András is felteszi ezt a kérdést: volt-e még előzménye és folytatása a Rapaport-leveleknek? Ha volt, akkor egy ilyen folytatást mi is ismerünk: az *Estefelé jár* kezdetű álomleírás az, amelyet Valachi Anna 1934

tavasza előttre datál, s lehetséges, hogy a február végétől Hódmezővásárhelyen tarózkodó József Attila innen küldte el az álmleírást Rapaportnak.

2. A Gyömrői Edit által őrzött iratok

a) *Estefelé jár.* Az *Estefelé jár* egy álmleírás, melyet a PIM Kézirattára őriz V.3721. jelzettel. Közismert műfaja a pszichoanalitikus feljegyzéseknek. Fél miniszteri ívre, széles, 4 cm-es lapszállal, 1-es sorközzel, apróbetűs gépírással, kék írógépszalaggal, egyetlen bekezdés nélkül íródott, tömondatokban, szinte csak jelezve az álom tartalmát.

Közzétevője szerint „közelebbről nem tudjuk keltezni“, a PIM 1936 (?) -ra teszi a szöveget, ám tudva azt, hogy ugyanarra a minőségű papírra, ugyanazzal a kék írógépszalaggal, ugyanazokkal a karakterekkel íródott, és hogy a Rapaport-levelekben egy hasonló álmleírás van, az is feltételezhető, hogy a szöveg 1934-ben íródott. A *Szabad ötletek...*-ben utal is rá: „A Rapaporthoz vitt első álmomban három inas gyerek vitt egy zsákot, s mi volt bennük bőráru, boráru, borbélyáru“. A három fiú jelen is van az álmleírásban: egy akit üldöz, és kettő, aki rákiált. Ezt az elképzelést erősíti meg Valachi Anna felfedezése, mely szerint Rapaport *Alvás, aluszékonyság, álmatlanság* című könyvében egy hasonló bogárcsípéses álomra utal. Egyetlen kérdés megválaszolása maradt csupán hátra: hogyan került ez az álmleírás Gyömrői tulajdonába? Tudjuk, hogy Rapaport, aki Gyömrői visszaemlékezése szerint is foglalkozott írásos anyaggal, megbeszélte a páciens esetét új pszichoanalitikusával. Valószínűnek tartom, hogy ekkor a vele kapcsolatos írásos anyagot is átadta neki.

b) *Átmentem a Párisiba...* Ezt a levélműfajjal rokonítható pszichoanalitikus feljegyzést V.3719. jelzettel őrizi a PIM 6 főlíóból áll, melyeket József Attila négybe hajtott, s a hajtás miatt az 5. és 6. főlíó közepe kikopott. Piros tintairás, a kezdőszónál a toll még nem ír, a 6. főlíó 3/4-énél kifogy a toll és ceruzával folytatja.

Maga a szöveg is jelzi: „Átmentem a Párisiba és vettem papirokat írni, kétszer tizennyolc ívet“. Valószínűleg ezeket a papirokat használja. 3 cm-es lapszállal, széles bekezdésekkel ír, a lapokat a felső sarkukban megszámozza. Az első lapon még rendezett az írás, később a betűk egyre nagyobbak, rendetlenebbek lesznek, az utolsó lapra kisebb betűkkel sűríti be a mondanivalóját.

Valószínűsíthető, hogy 1936-ban, de a szöveg keltezése szerint mindenképp május 14-én íródott. Először 1992-ben jelent meg nyomtatásban.

c) *Pszichoanalízis.* A *Pszichoanalízis* sárgás átütőpapíron, négybe hajtva, valószínűleg borítékban állt. Széles lapszállal, kék írógépszalaggal írta. Bőséges analógiák alapján Tverdota György 1936-ra datálja. Műfaja a PIM szerint „párbeszédes pszichoanalitikus feljegyzés“, József Attila maga írja rá: „komédia“. Szereplői a páciens József Attila és a két Gyömrői: „az értelmes“ és „a hülye“. Megalkotásukkor abból a tévhitből indul ki, hogy a skizofrénia olyan tudatha-

sadás, mely két külön személyiséget hoz létre. Ezeket ütközteti egymással és önmagával egy olyan írásban, mely sokkal inkább hasonlít egy pszichoanalitikus ülés jelenetére, mint egy komédiára. A szöveg nem befejezetlen, maga írja oda a végére ceruzával: „stb.”

A *Pszichoanalízis*-t a PIM Kézirattárában, V.3717 jelzettel őrzik, először 1992-ben jelent meg a Balassi-Kiadónál.

3. Sárgahajúak szövetsége.

Ez az egyetlen olyan pszichoanalitikus feljegyzés, amelynek eredetijét nem, csak fénymásolatát ismerjük, ugyanis a két tulajdonos, Bak János, a vancouveri egyetem történészprofesszora és a Berlinben élő Bak Gara Anna xeroxmásolat formájában juttatta el Szőke Györgynek. Szőke 1983-ban részleteket közölt belőle, 1987-ben a teljes szövegeket közzétette. „Hogyan került Bak Róberthez – nem tudjuk” – írja. Valószínű, hogy Gyömrői Edittől, akinek a költő megmutatta, s miután kapcsolatuk megszakadt, több anyagot is átadott Bak Róbertnek. A szövegnek csak közzétett változatát ismerjük, a kézirat fénymásolata Szőke György tulajdonában van.

4. Szabad ötletek jegyzéke két ülésben.

A *Szabad ötletek*... egy fűzött, üres lapokból álló könyvbe van beleírva, ún. kiadói mintakönyvbe. Sárgás, eredetileg fehér kartonborítója van. Szabolcsi Miklós többször is „zöld füzet”-nek nevezi – talán volt valamilyen zöld színű borítója. Az első főlíon a cím:

Szabad = ötletek

jegyzéke

két ülésben

Lehetséges, hogy a „két ülésben”-t később írta oda, a címtől eltérően ez nincs aláhúzva. A cím kettős vonala kötőjel, úgy, ahogy azt a nyomtatásra szánt szövegekben használni szokták.

A füzetet a bal oldali lap bal felső sarkában, a jobb oldali lap jobb felső sarkában számozta meg. A ceruzairás az első lapon lapszéltől lapszélig terjed, később 1–1,5 cm-es lapszélt hagy.

A Foglalat utolsó fél oldalát bezsúfolja, pedig van még egy szabad oldal – elképzelhető, hogy szabadon akarta hagyni ezt a tulajdonképpeni szöveg előtt, de az is lehet, hogy más szöveget szánt rá.

Az írás kezdetben szellős, nagy betűket, széles sorközöket használ, mintha azt akarná, hogy gyorsabban beteljen a füzet. A 112. oldaltól megváltozik az írás (ezt vasárnap írja), apróbb betűk, sűrűbb sorok következnek, a 114. oldaltól ismét lazulnak a sorok, majd a 145. oldaltól rendetlenné, kuszává válik az írás. Az

utolsó, 170. oldalon ismét sűríteni kezdi a sorokat, hogy mondanivalóját lezárhassa, minden helyet kihasznál.

Pontosan bejelöli az írásra fordított időt kezdettől végig.

A *Szabad ötletek...*-et a PIM Kézirattára J.A.628 jelzettel őrzi. 1955-ben vásárolta meg dr. Bak Lóránttól. 1990-ben jelent meg az Atlantisz Kiadónál.

5. A pszichoanalitikus kéziratok története az évszámok tükrében

1934. májusában írta József Attila a Rapaport-leveleket, ezeket összegyűjtve május 11-én elküldte orvosának, aki tudtunkkal levelére nem válaszolt, interjújában nem említette meg. A kézirat lappang. Valószínű, hogy még ekkor íródott az *Estefelé jár* kezdetű álmleírása.

1936. májusában írta a többi pszichoanalitikus kéziratot, a közlétevéők szerint ilyen sorrendben: *Átmentem a Párisiba...* (május 14), *Sárgahajúak szövetsége*, *Szabad ötletek jegyzéke* (május 22). Nem bizonyított, de valószínű, hogy ugyanekkor íródott a *Pszichoanalízis*. Ezek közül az *Átmentem a Párisiba*, az *Estefelé jár* és a *Pszichoanalízis* Gyömrői Edit tulajdonába került, valószínűleg a költő mutatta meg neki, vagy korábbi orvosától kapta. A *Szabad ötletek...*-et nem adja oda Gyömrőinek, bár megírásakor többször is fontolgatja, hogy megmutatja neki a füzetet. Később elterjed, hogy a füzetet Gyömrői íratta, ezt maga Gyömrői a Vezér Erzsébetnek adott interjújában megcáfolja, a kutatók azonban továbbra is tartják magukat eredeti elképzelésükhöz. A *Sárgahajúak szövetségének* ismeretlen a története, a szöveg Bak Róbert hegyatékából került elő, s a szakirodalom nem tudja, hogyan került hozzá. Pedig maga Gyömrői nyilatkozta, hogy dokumentumainak egy részét átadta Bak doktornak. Valószínűnek tartom, hogy ezek között volt a *Sárgahajúak szövetsége* is, esetleg olyan más írások társaságában, melyeket még nem ismerünk. Így tehát egy kivételével az 1936. májusában írt pszichoanalitikus feljegyzések és az *Estefelé jár* Gyömrői Edit tulajdonába kerültek.

1937. dec. 3-án József Attila meghalt. A hagyaték kezelése, birtoklása ügyében némi zavar lép fel, végül Ignótus világosítja fel a József-testvéreket, hogy nem Judit, hanem ők az örökösök. Innentől kezdődik a féltékenykedés az „özvegy” és az „özvegyek” között.

1937. december végén, József Attila temetése után József Jolán bukkant rá a gondosan becsomagolt, elrejtett füzetre, a *Szabad ötletek...*-re. Mikor elolvasta, nyilván látta, hogy a „napló”-nak sok olyan része van, mely kedvezőtlen fényben tünteti őt fel. Így ír erről: „A szárszói temetés után át- meg átrakosgattam Attila minden kis holmiját, amit köztünk hagyott. Írásai között gondosan becsomagolva, elrejtve egy teleírt füzetet találtam. Azt hittem, napló. Amint kiderült, egyetlen éjszaka írta tele a 170 oldalas, vaskos füzetet. Ebben gátlás nélkül jegyezte fel minden érzésrezdületét, minden felbukkanó gondolatát 1936. május 23-án, pénteken éjjel, a Japán kávéházban” (József Jolán 1940: 73). Ez

utóbbi megállapítása különben nem állja meg a helyét. Alkalma lett volna megsemmisíteni, de nem tette. Első meglepetésében Etusnak és férjének, Bányai Lászlónak is megmutatta (Bányai 1943: 251). Mikor a készülő József Attila *Összes költeményei* számára rendszerezi a hagyatékot, a „napló“-val kapcsolatban tanácstalan, ekkor fordul Németh Andorhoz.

1938. februárjában Németh Andor kihasználja a helyzetet, s maga publikál a kéziratból néhány részletet *Kelj fel és várj – József Attila gyötrelmes küzdelme kényszerképzeteivel* címmel, egész kis regényt kerekítve megírásának történetéből: „A füzetet gondosan elrejtette környezete elől. De nyilván emberi dokumentumnak szánta, mert lett volna alkalma és ideje megsemmisíteni. Kézvonásai arra vallanak, hogy gondolt másokra, amikor papírra vetette vallomásait. Határozott, majdnem kalligrafikus betűkkel, széles sorközökkel írt, olyan aprólékos gonddal, mintha meg akarná könnyíteni majdani tanulmányozójának munkáját.“ A cikk az Újság 1938. febr. 20-i számában (27.1.) jelent meg.

1938. febr. 25-i naplójegyzetében Szántó Judit arról számol be, hogy Jolán Fazekas Anna (Kulcsár István individuálpaszichológus felesége) lakásán „arról beszélt fenyegető hangon, hogy Attilának igaza volt, mert én tényleg olyan vagyok, amilyennek ő mondott. És hogy a »napló« szépen mutat engem és fenyegetőzik“ (Szántó 1986: 36.). Jolán tehát fegyverként használja a kéziratot: azzal fenyegeti Juditot, hogy a „napló“-t közzéteszi. Judit ellenséges érzelmei a kézirattal szemben csak erősebbekké válnak – érthető. „De a jelenet arra is ékes példa, miként »szivárogtatták ki« akarva-akaratlan az indulataik által vezérelt hozzátartozók a költő halála után ötven éven keresztül zárt múzeumi anyagként őrzött szöveg titkosított információit“ – kommentálja az esetet Valachi Anna (Valachi 1998: 146).

1940-ben József Jolán *József Attila élete* című könyvében ismét közli ugyanazokat a részleteket a *Szabad ötletek...*-ből, melyeket Németh Andor közölt, sőt, a kis regény ötleteit is átveszi. „József Jolán azt a látszatot próbálja kelteni, hogy a *Szabad-ötletek*-ről autopszia alapján ír, pedig a füzet ismertetését csaknem szó szerint Németh Andor fenti közléséből veszi át“ – írja Stoll Béla, a szöveg közzétévője. Pedig Jolán nem látszatot kelt, valóban ismeri a szöveget, csak éppen nem tud mit kezdeni vele, ezért hagyatkozik a korábbi közlésre, mely számára igen kényelmes megoldás.

1944-ben A *Szabad ötletek...* első részkiadását felhasználva Németh Andor könyvet jelentet meg *József Attila* címmel, melyben a már ismert részleteket közli. (Németh 1944: 160–4).

1948-ban Németh Andor *József Attila és kora* címmel újabb cikket ír a Csillag júliusi számában, ismét közli a már ismert részleteket. Szántó Juditot megbízták a József Attila emlékgyűjtemény létrehozásával. A következő évben már kiállítást hoz létre.

1955-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum megvásárolja a *Szabad ötletek...*-et dr. Bak Lóránttól. Hogy hozzá hogyan került, nem tudni, valószínű, hogy az 1941-től az Egyesült Államokban élő Bak Róbert hagyta itthon a neki megmutatott kéziratot. A közhiedelemmel ellentétben a kézirat nem került rögtön a PIM páncélszekrényébe. Ekkor Szántó Judit már a Petőfi Irodalmi Múzeum osztályvezetője, feladata a József Attila-gyűjtemény gondozása, feldolgozása. Kollégák és kutatók diplomatikusan fogalmazva sem szokták dicsérni munkásságát. Tény, hogy „tulajdonába kerülve“, a *Szabad ötletek...*-ről majd egy évtizedig hírt sem hallunk.

1963. április 25-én Szántó Judit meghal. A rövid időre gazdátlanul maradt hagyaték egy darabja, a *Szabad ötletek...* kalandos útra indul a Múzeum épületén belül, eszközévé és egyben áldozatává válik az érdekvérvényesítésnek. A József Attila-hagyaték új gondozója Fehér Erzsébet lesz, aki 1960 és 1970 között volt a PIM munkatársa. Ő veszi észre, hogy hiányzik a kézirat. Hónapokig keresik a „Zöld füzetet“, míg végre előkerül borító nélkül ugyan, de sértetlen állapotban egy íróasztal fiókjából, a ma is ismert fehér fedelű füzet (feltételezhetően ekkor tűnt el a borítója, ha ugyan volt egyáltalán, nem tudni, miért emlékszik Szabolcsi Miklós zöld színű borítóra). Fehér Erzsébet visszaemlékezése szerint azért tartott sokáig a keresés, mert zöld színű füzetet kerestek, ő maga nem ismerte a szöveget, először mechanikusan kerestek, s csak később olvasta el a szöveget, s akkor jöttek rá, hogy ez az, amit keresnek. Fehér Erzsébet s az akkor már elismert József Attila-kutató, Szabolcsi Miklós ekkor döntenek úgy, hogy a kéziratot páncélszekrénybe zárják. Az a legenda tehát, hogy a párt záratta el a *Szabad ötletek...*-et, megdőlni látszik. Tény azonban, hogy ebben az időben megjelentetésére és kutatására engedélyt valóban nem adtak. A páncélszekrénybe zárás után a kézirathoz a kutatók csak Szabolcsi engedélyével fértek hozzá. Közben megjelenik Szabolcsi Miklós: *Fiatal életük indulója* című monográfiája, benne utalás a „Zöld füzetre“ (Szabolcsi 1963: 67).

1967-ben megjelenik a József Attila *Összes művei*-nek IV. kötete, mely tartalmazza a Németh Andortól már ismert *Szabad ötletek...*-részleteket, gazdag jegyzetanyaggal. Hivatkozik Németh Andor korábbi kiadásaira, és idézi „regényét“. A jegyzetanyag Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós munkája, a kötet összeállítóinak vélekedése azóta klasszikus mondássá vált: „A Szabad ötletek tehát a költő asszociációinak, ötleteinek, időnként – betegsége jeleként – kényszerképzeteinek is laza füzére. Legnagyobb része így csak kórlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt a nyilvánosság elé nem tartozó.“ Ugyanebben az évben a Pszichiátriai Közlönyben megjelennek a *Szabad ötletek...*-nek a már ismert részletei.

1971-ben Vezér Erzsébet Londonba utazik, ahol interjút készít Gyömrői Edittel, aki nyilatkozatában tisztázza a félreértéseket a *Szabad ötletek...*-kel kapcsolatban, és átad Vezér Erzsébetnek, a PIM munkatársának egy dokumentumcsomagot, melyben ott van a *Pszichoanalízis, az Estefelé jár, az*

Átmentem a Párisiba, két verskézirat és négy levél. Ezek a PIM Kézirattárába kerülnek, közülük a három pszichoanalitikus feljegyzés zárt anyag lesz. Ekkor hozza szóba Gyömrői előtt a *Szabad ötletek...*-et, az analitikusnő közli, hogy sosem hallott erről az írásról, mire Vezér Erzsébet elküldi neki a „teljes gépiratot”.

A gépirat tehát, amelyet szintén a Petőfi Irodalmi Múzeum őriz, a közhiedelemmel ellentétben nem a 60-as években, Aczél György kulturális miniszter megrendelésére készült. A gépiratnak két példányát őrzi ma a Múzeum, bizonyított azonban, hogy legalább 4 példány készült. A másolatot a PIM egy gépirónője készítette, a szöveg tördelésében figyelembe véve az eredeti szöveg sorait, így a gépiró ívre egy keskeny, rövid szövegrészlet kerül. Ennek a tördelésnek a Múzeum munkatársai nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, a szöveg elrendezése azonban kutatók számára azt sugallhatta, hogy a szöveg vers, szabadvers, mely szövegegységekre, nem pedig oldalakra tagolódik. Ezen a nyilvánvaló félreértésen kívül nagyobb gondot okozott, hogy a sok helyen nehezen olvasható kézirat alapján elkészült gépirat hibás példányait Vezér Erzsébet nem javította ki. Az első két példány tehát ma is a Múzeumban van, a harmadikat nem határozott kérésre, hanem csupán gesztusból küldi el Aczél Györgynek. Az Aczél-hagyatékban (Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára) meg is van ez az indigós harmadpéldány. Hogy erről a példányról készültek volna a kalózkidadások, kétkem, mint ahogy azt is, hogy a miniszter személyesen érdeklődött volna a kézirat iránt. A gépirat egy újabb példányát Vezér Erzsébet Gyömrői Editnek küldi el, aki dec. 7-én kelt levelében írja: „Két nappal ezelőtt kaptam meg küldeményét – köszönöm”. Néhány szóban elemzi pszichológus szemmel a szöveget, majd megígéri: „A kézirat jól meg lesz őrizve”. Következő évben Vezér Erzsébet már nem tartozik a PIM munkatársai közé. Gyömrőivel folytatott levelezését csak 1988-ban jelenteti meg, addig senki sem tud róla, hogy a *Szabad ötletek...* egy (?) példánya Nyugaton cselleng.

Sárközy Péter, *Kései sirató*: „Megdöbbentő József Attila kritikai összkiadásának hiányossága és hiánya. Az 1967-ben megjelent IV. kötet is töredékes. A *Szabad ötletek jegyzéke két ülésben* pszichoanalitikai füzet tragikus szépségéről még töredékeiben is meggyőződött már a közönség, mégis a szerkesztők úgy döntöttek, hogy »Legnagyobb része... kórlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt nyilvánosság elé nem tartozó«. Így a 2327 soros kéziratból a kritikai összes művek csak 216 sort ad közre.”

1972-ben a *Szabad ötletek...* JAÖM IV-ből ismert részletei versként hangzanak el a *Ki mit tud?*-ban. Ennek kapcsán vita kerekedik az Élet és Irodalom hasábjain. Gyertyán Ervin hozzászólása: „A *Szabad ötletek* vaskos füzet, amelyet – a költő iránti kegyeletre, a közreadás erkölcsére, az orvosi etikára, az írás csak szaktudományos jelentőségére való tekintettel – egyelőre zárolt anyagként kezelnek az illetékesek.”

1973-ban az Országos Széchényi Könyvtár megvásárolja Magyar Lászlótól a *Rapaport-levelek*-et, és a tulajdonos kérésének eleget téve zárt anyagként kezeli. A kutatók még a meglétéről sem tudnak. Németh Andornak *A szélén behajtva* című kötetében (Németh 1973: 501–2) ismét megjelenik a Csillag-beli cikk.

1974-ben megjelenik Révai József monográfiája, ennek jegyzeteiben ilyen megjegyzések olvashatók: „Jolán alátámasztja a freudista hülyeségeket!” vagy a szintén József Jolántól részlegesen publikált *Szabad ötletek...*-ről: „egy beteg ember projekciója ez a jelenből a múltba” (Révai 1974: 97).

1975-ben a Népszabadság riporterének arra a kérdésére, hogy vannak-e kiadatlan József Attila-művek, Szabolcsi Miklós ezt nyilatkozza: „Sok véleménnyel, sok nyomtatásban is megjelent pletykával ellentétben hadd mondjam meg, hogy roppant kevés azoknak a József Attila-írásoknak a száma, amelyek egyelőre nem állnak a közönség rendelkezésére.”

1978. december 3-án József Attila megszűnt jogdíjas szerző lenni, ettől kezdve tehát a kéziratok zárolásának nem jogi, hanem kultúrpolitikai akadályai vannak.

Az 1980-as években Latinovits Zoltán is versként szavalja a *Szabad ötletek...*-et, a zárolás egyre nyitottabb, mind több kutató férhet hozzá a szöveghez, többen is idéznek olyan részleteket, amelyek még nyomtatásban nem jelentek meg.

1980-ban jelenik meg M. Róna Judit *Katalógus*-a, mely pontos filológiai adatokat közöl a pszichoanalitikus kéziratokról az *Önvallomások és Pszichoanalitikai önvallomások levelek* fejezeteiben (M. Rónai 1980).

1982-ben – egy nem tudni mi módon kikerült példány alapján – a Coq Heron francia pszichoanalitikus lap közli a *Szabad ötletek...* teljes szövegét Éva Brabant fordításában. Hogyan került ki a szöveg? Vezér Erzsébet által, aki 1969-ben ösztöndíjas volt Párizsban? Gyömrőin keresztül Londonból? Vagy más pszichoanalitikus körökből? Nem tudni. A szöveggondozóban, Brabant Évában volt bátorság ahhoz, hogy a költő szabad asszociációit cenzúráltanul mutassa be a francia olvasónak, noha benne is fölmerültek aggályok a kényes részletek közzétételének helyességét illetően: „Az a benyomásunk, hogy nemcsak egy voyeur tett elkövetéséről van szó, hanem arról is, hogy kíváncsi tekinteteknek szolgáltatunk ki egy olyan kapcsolatot, amely intim szeretne maradni” (Tverdota 1987/88: 329).

1983-ban egy hevenyészett másolat alapján ismét megjelenik a *Szabad ötletek...* teljes szövege, ezúttal a kanadai Arcanum című lapban. Ennek néhány példánya visszakerül Magyarországra, s melyekről újabb xeroxmásolatok készülnek. Ezeket a hibás szövegeket aluljárókban terjesztik.

Szintén 1983-ban dr. Bak Róbert unokaöccse, dr. Bak János, a vancouveri egyetem történészprofesszora és a berlini Bak Gara Anna elküldi Szőke Györgynek a *Sárgahajúak szövetségé*-nek fénymásolatát; az eredeti azóta is az ő

tulajdonukban van. A kézirat Bak Róbert hagyatékából került hozzájuk. Szőke György a tulajdonosok hozzájárulásával részleteket közöl belőle a Magyar Pszichológiai Szemlében.

1984-ben az Arcanumban megjelent szöveg alapján Jordán Tamás „monodráma“-t készít a Radnóti Színpadon. Előbb azonban összeveti a hibás szöveget a Múzeumban őrzött eredetivel, javítja szövegét, néhány hiba mégis becsúszik. 1984 a Szabolcsi Miklós és Stoll Béla kontra Gyüre Lajos vitának az éve is. Stoll Béla hozzászólása: „A szöveg nem 1967 óta, hanem már 1938 óta ismert, de csak mintegy tizedrésze. A többi rész koszorús költőhöz méltatlan illetlenségeket tartalmaz, s ezért közlését illetékesek nem engedélyezik. Francia fordításban viszont nemrégien jelent meg teljes egészében.“ Smi aláírással jegyzett cikk válasza: „Következtetéseink ebből nem lehetnek mások, mint pro primo: koszorús költő magyarul nem illetlenkedhet, csak franciául. Pro secundo: illetlen költő aligha lehet magyarul koszorús. Pro tertio: amit magyar illetékesek önbabérfosztogatásnak tartanak, azt a franciák nem olyannyira.“ A vitát Szabolcsi Miklós zárja le: „Bármennyire népszerűtlen ma, ki kell mondanom azt a véleményemet, hogy a *Zöld füzet* szigorúan csak beteg és orvos ügye, ilyen dokumentumot egyetlen országban sem szokás széles olvasóközönség rendelkezésére bocsátani. Az a szemlélet, amely az ilyen kórleletek nyilvánosságra hozását követeli, közlését sürgeti, maga is a legnagyobb fokú »illetlenség«. A költő és a beteg ember méltóságának tisztelete sem engedi ezt a kíváncsiszkodást. Az, hogy a *Zöld füzet* egy korlátozott példányszámú francia kiadásban kalózkikadásként megjelent, nem fogja megrendíteni a francia irodalmi életet. A magyar kiadás a miénket annál inkább.“

1987-ben a tulajdonosok hozzájárulásával Szőke György közzéteszi a *Sárgahajúak szövetségé*-nek teljes szövegét a Kortársban. Megkezdődnek a *Miért fáj ma is...* kötet munkálatai, mely tartalmazni fogja az összes pszichoanalitikus írást.

Tverdota György, *A szürrealizmus és a Szabad ötletek jegyzéke*: „Nem hiszem azonban, hogy hosszabb távon ésszerű, ha a tudomány, meghajolva a közönség ízlésének az értetlensége előtt, lemond feladatáról, ahelyett, hogy az olvasót a szellemi felnőtté olyan szintjére igyekezze emelni, amelyen az többé nem értetlenül áll szemben a sors szomorú kihívásaira adott, nem könnyen elkönnyvelhető válaszkísérletekkel“ (Tverdoka 1987/88).

1988-ban, előlegként a készülő kiadásból, a Magyar Hírlapban bőséges részleteket közölnek a *Rapaport-levelek*-ből. A *Miért fáj ma is...* kötet számára dolgozó Stoll Béla munkája alapján Töttösy Beatrix fordításában olaszul jelenik meg a *Szabad ötletek... La coscienza del poeta* címmel Rómában a Lucarni Editorenál. Közben a *Szabad ötletek...* hibáktól hemzsegő kalózkiadásai többszáz példányban terjednek.

1989. a rendszerváltás éve Magyarországon, megszűnik az a „kultúrpolitikai akadály“, amely kiadhatatlanná tette ezeket a feljegyzéseket. A Magyar

Rádióban elhangzik egy, az eddig ismertnél teljesebb részlet a *Szabad ötletek...*-ből. Ismét megjelennek a Németh Andortól ismert szövegrészletek.

1990-ben Stoll Béla már nem győzi kívánni a *Miért fáj ma is...* kötet előkészületeit, és az Atlantisz Kiadónál megjelenteti a *Szabad ötletek...*-et. Ez az első hivatalos kiadása a teljes szövegnek. Az előszóban idéz a még meg nem jelent *Rapaport-levelek*-ből. A kötet ajánlásának mottója egy József Attila-idézet: „A legjobb, ha mindent kimondok”. Stoll részletesen bemutatja a kézirat történetét, a zárolás körüli vitákat: „...egyre több kérés érkezett a Petőfi Irodalmi Múzeumhoz újabb előadás, illetőleg közlés engedélyezéséért. Ilyen előzmények után bízott meg a Petőfi Irodalmi Múzeum a szöveg sajtó alá rendezésével. Munkámmal 1987 nyarán készültem el.”

1991-ben Lassú Zsuzsa kérdésére Stoll Béla ezt válaszolja: „Mindig azzal védekeztem a belső lázadás ellen, hogy József Attila mégiscsak publicitást szánhatott a füzetnek, ha nem semmisítette meg, illetve még bevezetéskén ún. Foglalatot is írt az elejére. [...] Emellett az imént említett hibás példányok elterjedése és a külföldön megjelent fordítások is sürgették az eredeti alapján pontosan elkészült hazai kötet megjelenését.” Ugyanerre a kérdésre Garai László pszichológus is válaszol: „külön kötetben való megjelenését én inkább sajnálatosnak tartom, mint örömtelinek.”

A megjelentetés jogossága kapcsán Püskösti Árpád Bagdy Emőkével, az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet vezető pszichológusával készít interjút: „Gondolom, több olvasó elborzad József Attila Szabadötletek jegyzékétől. A szakember hogyan vélekedik egy ember lelkének keresztre feszítéséről? – Nehéz válaszolnom. Egyrészt örülök, másrészt bánkódom miatta. [...] Ebből a hordalékos, szabad asszociációs anyagból a laikus nem tudja kimosni az aranyat. Ezért kár, hogy a könyv csonkán jelent meg. [...] Nem figyelmezteti: dőlj hátra, s addig ne vedd a kezébe a könyvet, amíg nem engedél utat a saját szabad asszociációidnak. [...] Ennek az anyagnak magának is olyan intimitása van, ami miatt kár, hogy így megjelent, mert csak a pszichológiai magyarázattal együtt lehetett volna elkerülni, hogy ne legyen kiszolgáltató és megalázó az egyén számára.”

Agárdi Péter *Tabudöntés szoros és szabad olvasatban* című tanulmánykötetében így reagál a témára: „Éveken át magam is elfogadtam azokat az érveket, amelyek szerint a *Szabad ötletek jegyzéke* nem való a széles nyilvánosság elé. Már csak azért sem, mert publikálása – a súlyos korlátai, ellentmondásai, tévedései ellenére azért mégiscsak – táguló, értékvédő, óvatos reformlépésekkel araszó kulturális-szellemi közéletre bizony rászabadítaná az értelmiség- és művészetellenes hisztériát, a konzervatív demagógia plebejus-népies-szeketés gőgjét. Nem volt teljesen alaptalan ez az aggodalom.”

1991. nyarán készül el a *Szabad ötletek...* első elemzése. Lengyel András tényként fogadja el a szöveg közlését, és mindössze annyit fűz hozzá, hogy a vita mérlege arrafele billent, hogy a szöveg általánosabb érvényű írás. Bár az elemzés

korántsem teljes, mindmáig ez az egyetlen szövegértelmezés a *Szabad ötletek...*-ről.

Domokos Mátyás ismét az alkotó személyiségjogai témához szól hozzá: „A kiadvány hátlapján olvasható reklámszöveg a *Szabad ötletek...* helyét, műfaji hovatartozását latolgatva, kérdés formájában fölveti: 'páncélszekrény mélyére való kórananyag?' – Igen! De még mennyire! - válaszolhatnánk. [...] Ebből a szövegből az égvilágon semmi sem derül ki a költő életével és művével kapcsolatban, amiről eddig ne tudtunk volna. [...] József Attila, aki életében attól tartott, hogy neve »ha van: áruvédjegy«, arra még legvadabb szabad ötleteiben sem mert gondolni, hogy egy lelki sztriptíz főszereplője lesz belőle a pénz oltárán, az aluljárókban. Kiszolgáltatót bábu egy pszichoanalitikai peep-show panoptikumában – a kukkolóknak 187 forintért.”

1992-ben végre megjelenik a *Miért fáj ma is ...* kötet, benne 11 tanulmány és az összes pszichoanalitikus kézirat. Előszó: „De vajon jogunk volt-e kiadni ezeket az iratokat? Nem ártunk-e a közzététel által a költő kultuszának? Nos, semmiképp sem akarjuk megrongálni a költő széles körű tiszteletét, de a kultusz vallásos jellegének csökkenését bizony nem bánjuk.”

Közvetlenül ezután jelenik meg Beney Zsuzsa recenziója, mely talán az összes közül a legvehemensőbb: „Sokan vetik fel azt a kérdést, megengedhető-e ezeknek a nehezen értelmezhető és nehezen kommentálható szövegeknek egy pszichológiai-szakmai védelem alá eső részleges vizsgálati jegyzőkönyvnek közreadása, nem sérti-e olyan mértékben az ember személyi jogait, hogy precedensnek is tekinthető, s ugyan ki merné megvonni a határt, hogy hol van a költői nagyságnak a szintje, ami felett az ilyen dokumentumok már kiadhatóak, s ez a szint, egyéni megítélések szerint, meddig sülyeszthető? Nem teremt-e példát arra, hogy – különféle szempontok alapján – minden esetben semmibe vétessék az orvosi-pszichológiai titoktartás kötelezettsége? S ennél is konkrétabban: megengedhető-e kultúránk egyik legnagyobb alakjának, századunk egyik legnagyobb európai költőjének ilyen kiszolgáltatása – s ha nem az erkölcs, legalább a jóízlés jogait nem sérti-e ez a könyv?”

1993-ban az Atlantisznál megjelenik a *Szabad ötletek...* második kiadása, melyben a kiadó kalózkiadásnak minősíti a *Miért fáj ma is...* kötetet: „Az Atlantisz Könyvkiadó meglepetéssel tapasztalta, hogy az itt közzétett szöveg kalózkiadásai nem értek véget. Egy új Kiadó. a Balassi és a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó figyelmen kívül hagyva a magyar és a nemzetközi szerzői normákat és törvényeket, tájékoztatásunk, engedélyünk és a jogvásárlás, valamint az Atlantisznál 1990-ben megjelent első kiadás említése nélkül, s természetesen a jogtulajdonos által jóvá nem hagyott kontextusban újraközölte a szöveget.” Sárközy Péter, aki talán a legjobban hiányolta a szövegek közreadását, ekkor megjelent cikkében üdvözli a kéziratok kiadását.

Még mindig nagy sikerrel játssza Jordán Tamás a monodramáját – ez derül ki Garai Lászlónak a művésszel készített interjújából.

1994-ben Gyertyán Ervin már nem a szövegek kiadását, hanem a kísérő tanulmányokat bírálja.

1995-ben Vadai István szövegkritikai megjegyzéseket tesz a *Szabad ötletek...* kiadásához, melyben több tucat hibás olvasatra lel. Nagy Attila Kristóf interjújában Márton László és Veér András pszichológusok vitatkoznak: „Veér: A magánvéleményem az, hogy én biztosan nem adtam volna ki, tekintettel rá, hogy olyan dolgokat tud meg belőle az olvasó, amelyeket magánügynek kellene tekinteni. Egy költő »magánügyeit« még később sem szabad ilyen meztelenül odadobni a közönség elé. Ha a hozzátartozók beleegyeztek a jegyzék publikálásába, akkor jogi probléma nincs, csupán gesztus kérdése az egész. [...] Márton: [...] Úgy vélem, azáltal, hogy a Szabad ötletek jegyzékét átlapozzuk, semmit sem csorbul József Attila emberi méltósága és költői nagysága.”

Az 1995-ösnél frissebb igenlő vagy tiltakozó hozzászólásról magam nem tudok. Feladatunk ezután már nem az, hogy a megjelentetés jogosságán morfondírozzunk, hanem, mint ahogyan Lengyel András tette, megvizsgáljuk, hogy ezek a szövegek mivel viszik előbbre a József Attilával kapcsolatos ismereteinket, fényükben hogyan látjuk költészetét, életét. El kell utasítanunk az olyan vélekedéseket, melyek szerint ezek a szövegek semmivel sem vitték előbbre a József Attila-kutatást, hogy ezek kórleletek, melyeket nem szabad figyelembe vennünk. De soha nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek a szövegek mégiscsak pszichoanalitikus szituációban íródtak, hogy a legteljesebb mértékben szubjektívek.

VÁRADI IZABELLA

IRODALOM

- Agárdi Péter 1991. *Tabudöntés – szoros és szabad olvasatban*. József Attila: Szabad ötletek jegyzéke. Mozdó Világ, 3. sz.
- Beney Zsuzsa 1992. *Miért fáj ma is?* – Az ismeretlen József Attila. Kortárs 10. sz.
- Domokos Mátyás, 1991. *Mondom a magamét*. Az alkotó személyiségjogairól. Kortárs 7. sz.
- Garai László 1993. *József Attila ötleteinek szabadsága*. Jordán Tamás monodráma a Radnóti Színpadon. Beszélő, jan. 9.
- Gyertyán Ervin 1994. *Posztmodern József Attila?* Tekintet 3–4. sz.
- Horváth Iván – Tverdota György 1992. „*Miért fáj ma is*”. Az ismeretlen József Attila. Balassi Kiadó.
- József Attila 1993. *Szabad ötletek jegyzéke két ülésben*. Atlantisz, Bp.
- Kertész Tivadar 1980. *József Attila 1905-1937*. Orvosi Hetilap 36. sz. 2207–9.
- Lassú Zsuzsa 1991. *Rendelkezhetünk-e szabadon a Szabad ötletekkel?* Élet és Irodalom, febr. 15.
- Lengyel András 1991. „*A Szabad ötletek jegyzéké*”-ről. Kísérlet József Attila szövegének értelmezésére. Jelenkor 6. sz.

- M. Róna Judit 1980. *József Attila kéziratai és levelezése*. PIM, Bp.
- Nagy Attila Kristóf 1995. *A szent örülettől a Szabad ötletekig – avagy irodalom és neurózis*. Mozgó Világ 4. sz.
- Nagy Lajos 1927. *A pszichoanalízis szociológiai perspektívában*. Együtt 3. sz.
- Németh Andor 1973. *A szélén behajtva*. Magvető. Bp.
- Pünkösti Árpád 1991. *A mélység üzenete*. József Attila lelkünk fénye és árnya. Népszabadság 69. sz.
- Révai József 1974. *József Attila*. Kossuth. Bp.
- Sárközi Péter 1993. *Miért fáj nagyon az ismeretlen József Attila?* ItK. 1. sz.
- Szabolcsi Miklós 1963. *Fiatal életek indulója*. Akadémiai. Bp.
- Tverdota György 1987/88. *A szürrealizmus és a Szabad-ötletek jegyzéke*. Literatura 3. sz.
- Vadai István 1995. *Szövegkritikai megjegyzések József Attila Szabad ötletek jegyzéke két ülésben kiadásához*. BUKSZ tavasz.
- Valachi Anna 1998. *József Jolán, az édes mostoha*. Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében. Papirusz Book. Bp.
- Vezér Erzsébet 1971. *Ismeretlen József Attila-kéziratok*. It 3. sz.
- Uő, 1988. *Ki íratta a Szabad ötleteket?* Élet és irodalom, máj. 13.

SOARTA MANUSCRISELOR DE PSIHANALIZĂ A POETULUI ATTILA JÓZSEF

(Rezumat)

Prima parte a lucrării prezintă modul în care poetul Attila József se raportează la psihanaliză, având în vedere discuțiile pe această temă din casa Vágó în prezența renumitului etno-psihanalist Géza Róheim și terapia psihanalitică condusă de dr. Samu Rapaport, împrejurări care-l determină pe poet să citească literatură de specialitate. Prin această lectură își formează viziunea proprie asupra psihanalizei. Această viziune este expusă în controversatele scrisori din Hódmezővásárhely adresate doctorului său, iar apoi, când devine pacientul lui Edit Gyömrői, o femeie psihanalist, în lucrări de psihanaliză, ca „*Szabad ötletek jegyzéke, Esteféé jár, Átmentem a Párisiba, Pszichoanlízis*“, care relatează despre „dragostea“ față de psihanalistă, dar și lipsa de încredere în ea, despre incertitudinea în eficiența terapiei cât și despre încercările de a-și rezolva singur problemele psihice. După ce în toamna anului 1936 simptomele lui depresive devin tot mai vizibile, poetul este internat în sanatoriul Siesta, fiind pacientul doctorului Róbert Bak, care însă nu mai aplică terapie psihanalitică. Aici se încheie deci acea perioadă fertilă, când s-au născut manuscrisele psihanalitice ale lui Attila József.

În 1971 fosta psihanalistă, Edit Gyömrői donează Muzeului Literar Petőfi din Budapesta câteva însemnări ale poetului pe care le-a păstrat din timpul terapiei. Începând din 1972 unele fragmente din manuscrise sunt interpretate pe scenă ca fiind opere literare. În 1973 Biblioteca Națională Széchényi cumpără manuscrisul cunoscut sub numele *Scrisorile Rapaport* fără însă de a-l publica sau prezenta publicului. La începutul anilor 1980 apar tot mai multe articole despre manuscrise precum și secvențe din texte, iar în 1984 actorul Tamás Jordán prezintă pe scenă monodrama realizată din „*Szabad ötletek jegyzéke*“. În 1990 caietul este publicat de către Béla Stoll, după doi ani este republicat

împreună cu celelalte manuscrise, când izbucnește un val de discuții a specialiștilor despre etica și necesitatea publicării. În continuare, autorul studiului se ocupă de tribulațiile manuscriselor: de la rudele poetului ele ajung la prietenul acestuia Andor Németh, apoi la Muzeul Literar Petőfi, iar apoi la Erzsébet Fehér și Miklós Szabolcsi, care decid păstrarea lor în seiful Muzeului.

A FEL, LE ÉS ALÁ IGEKÖTŐ JELENTÉSSZERKEZETE (I.)

Vizsgálatom tárgya három szemantikailag összefüggő igekötő, a *fel*, a *le* és az *alá* használata a XV. századtól napjainkig. Arra keresem a választ, milyen körülmények között használták ezekben a századokban az igekötőket, miért éppen azokhoz az igékhez kapcsolódtak ezek az igekötők, amelyekhez kapcsolódtak, illetve időben miért váltották fel egyes igék igekötőiket, miközben az igekötős ige használati köre változatlan maradt.

A vizsgálat anyagául szolgáló korpuszt az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (SzT.) I., III. és VII. köteteiből, a *Nyelvtörténeti Szótárból* (NySz.), a Hegedűs Attila és Papp Lajos szerkesztette *Középkori leveleink 1541-ig* című levél- és okiratgyűjteményből (KLev.), valamint a XV–XVI. századi kódexekből gyűjtöttem. Mivel a történeti változások nyomon követéséhez szükségesnek tartottam a mai magyar nyelvállapottal való összevetést is, a korpuszba a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (1959–1962, ÉrtSz.), és a *Magyar Értelmező Kéziszótár* (2003, ÉKSz.) *fel*, *le* és *alá* igekötős igéinek egy része is bekerült. Nem célom a vizsgált igekötők mai nyelvi teljes körű vizsgálata, az ÉKSz. anyagát csak a változások minél jobb megvilágítása érdekében használom.

Két nagy nyelvtörténeti kor: a kései ómagyar és a középmagyar kor összehasonlítására vállalkozom, és az újmagyar korba való teljes betekintés nélkül a mai nyelvben használatos igekötős igékkel is összevetem a régebbi korok adatait a kognitív nyelvészet eredményeit használva. Mivel a XVIII. század végén és a XIX. század elején végbement változások egy külön tanulmány tárgyát képezik, a vizsgálatot nem terjesztem ki erre a korra, ellenben – ahogy jeleztem – bizonyos esetekben szükségesnek tartom a régi adatoknak a maival való összevetését.

I. Az észlelési feltételek

Bármely viszony vizsgálatakor először meg kell határoznunk azokat a feltételeket, amelyek teljesülnek vagy teljesülhetnek valamely reláció észlelése során. „Ezeket **nyelvi észlelési feltételeknek** nevezzük. A **nyelvi észlelés** az észlelésnek egy sajátos módja, és azt jelenti, hogy egy dolgot (tárgyat, minőséget, viszonyt stb.) **valamilyen nevűnek** észlelünk. Maga a nyelvi észlelés bizonyos nyelvi konvenciók szerint megszabott feltételek alapján történik, ezeknek kell hogy eleget tegyen egy dolog ahhoz, hogy valamilyen nevűnek minősüljön, és ezek a dolgok (illetve minőségek, viszonyok) olyan jellemzői, amelyek nyelvi szempontból kiemelt fontosságra tettek szert. Amikor mondani akarunk valamit

az adott dolog kapcsán, az odaillő szót az adott dolog **észlelési feltételei** alapján választjuk meg.” (Páll 1999: 10).

A vizsgált igeikötők a FENN, LENN és az ALATT viszonyoknak csak egy részét nevezik meg. Hiszen míg a FENN vagy a LENN viszony magában foglalja mindazokat a helyzeteket, amelyeket fentiként vagy lentiként észlelünk, a *fel* és a *le* igeikötők a relációnak csak az egyik részét jelölik. A *fel* és a *le* igeikötők így ugyanabban a dimenzióban, két külön irányban való elmozdulást jelölnek. Az *alá* sajátos kettős helyzetet villant fel: hozzásegít mind az ALATT, mind a LENN létrejöttéhez, illetve mind a FÖLÖTT, mind a FENN megszűntéhez. Éppen azért, mert ezeknek az igeikötőknek a használata a viszonyoknak csak az egyik arcát mutatják meg, célszerűbbnek tartom a FEL, LE és ALÁ relációkról beszélni.

Mielőtt azonban az észlelési feltételek részletezésére áttérnék, tisztázni kell a **függőleges** vagy **vertikális dimenzió** fogalmát. Fizikai értelemben az észlelt függőlegest a gravitáció iránya határozza meg, és ennek értelmében a lenti térrész az, amerre a szabadon eső testek a gravitáció következtében elmozdulnak, a fenti pedig ennek az ellenkezője. A tapasztalati szférában inkább arról beszélhetünk, hogy az álló (kanonikus pozícióban levő) ember tengelyével párhuzamos tengelyt nevezünk függőlegesnek, amelynek a mentén felfele vagy lefele lehet mozogni. Ebben az esetben a felfele mozgás a fej irányába, a lefele pedig a láb irányába történik. A fenti térrész vagy pólus pedig a fejhez, a lenti térrész vagy pólus pedig a lábhoz van közelebb.

A *fel*, *le* és *alá* észlelési feltételeinek meghatározásakor el kell különítenünk az elsődleges és a származtatott FEL–LE irányokat, illetve meg kell vizsgálnunk a *le* és az *alá*, valamint az *alá* és a *fel* egymáshoz való viszonyát.

A térbeli relációk egyik legfontosabb észlelési feltétele az, hogy legalább két dolognak (szubsztanciának) kell jelen lennie ahhoz, hogy egy térbeli reláció létrejöhessen: **a)** egy dolognak, amelyet a másikhöz viszonyítva mozdulatlanabbnak, stabilabbnak érzünk, és ezt **stabilnak (S)** nevezzük, valamint **b)** egy olyan dolognak, amelyet a S-hoz képest mozgóbbnak, elmozdíthatóbbnak, **mobilnak (M)** észlelünk. Amint Galaczi (1995) is rámutatott, a stabilitást ebben az esetben nem a fizikai szempont határozza meg, hanem az észlelési. A nyelvben azt a dolgot választjuk S pólusnak, amely az adott észlelés során kevésbé mozgatható, így stabilabb, mint az a dolog, amelyet M-ként észlelünk. A *Leteszi a vázát az asztal alá* mondat esetében a S az elmozdítható, de a vázához, a M-hoz képest stabilabb az asztal. Azonban az asztal M-lá válik a szőnyeghez, a padlóhoz képest, amikor *letesszük az asztalt a szőnyegre/padlóra*.

1. Az elsődleges, primér FEL és LE esetében tulajdonképpen csak **irányról**, és nem viszonyról beszélhetünk, mert a felfele vagy lefele irányulás során nem kell megneveznünk azt a viszonyítási pontot, amelyhez képest felfele vagy lefele mozdul el a M, valamint azt sem, hogy hová érkezik meg a mozgás befejeztével. Pl.: *Felrepül* a madár. *Lehullt* az első hó. A mozgás általános észlelési feltételei közé tartozik, hogy a M két S pont: egy kiinduló- és egy végpont között mozdul

el. A függőleges tengely mentén való mozgás nyelvi leképezéséhez és ennek megértéséhez azonban sem a kiindulópont, sem a végpont explicitté tételére nincs szükségünk. Kódolhatjuk ugyan a kiindulópontot és/vagy a végpontot is, azonban az S (a végpont vagy a kiindulópont) explicitté tétele nélkül is ugyanúgy megérti a hallgató, hogy itt tényleges vertikális elmozdulásról van szó. Ha összevetjük a következő mondatokat (1a) A madár *felrepült (a földről) a fára*. (1b) Az alma *leesett az asztalról (a földre)* a következő kijelentéssel: (1c) Az abroszt *leterítetem az asztalra*, jól érzékelhetjük a különbséget a primér és a származtatott *le* között. Az (1c) mondatot olyan esetben is használjuk, amikor a M (az abrosz) nem volt feltétlenül a S-hoz (az asztalhoz) képest lentebbi helyen, mielőtt a S-ra lekerült volna. Ám *az alma leesett* kijelentés hallatán minden magyar anyanyelvű a M-nak egy vertikális dimenzió mentén való elmozdulására gondol. Így elmondhatjuk, hogy a primér *fel* és *le* esetében a mozgás iránya csak függőleges lehet.

2. A *lefele tartó mozgás* esetében azt is kódoljuk, hogy a M mindenestől, teljes egészében mozog-e, vagy a M-nak csak a felső térfélben levő része mozdul el a lenti térrész irányába. A *le* igekötős igéket mindkét típusú mozgás esetében használhatjuk (l. *leül, lekucorodik, letérdel, lehajlik; leszáll*), míg az *alá* igekötőt csak akkor használhatjuk, amikor a M teljes egészében mozdul el (vö. **aláül, *alákucorodik, *alátérdel* stb.). Az *alá* olyan kijelentésekben is megjelenhet, amelyben ugyan valamely (test)rész lefele tartó mozgását jelöljük (*Aláhajlik a feje, Aláhajlott egy ág*), ám ilyenkor a nyelvben a (test)rész mind teljes egész, és nem mint valaminek a része jelenik meg. A valós, fizikai világban tudjuk, hogy valakinek a feje csak az illető testének részeként, illetve egy fa ága csak a növény részeként képzelhető el, a nyelvi világban ezt azonban mint önálló entitást kezeljük.

3. A primér FEL és LE mellett, amelyet irányokként kezelünk, beszélnünk kell a *származtatott FEL és LE* relációkról is. Ezek a RAJTA szerkezetből származnak, és ebben az esetben a standard pozíció a FELETT–ALATT relációra épül. A FELETT–ALATT viszony már megköveteli valamely (explicit vagy implicit) S jelenlétét, amelyhez viszonyítva fent vagy lent helyezkedik el, vagy mozdul el a M. A származtatott FEL és LE relációjellegét tehát az mutatja, hogy itt mindenképpen egy adott S-hoz képest mozog a M.

A származtatott FEL–LE reláció esetében a M mozgásirányának azonban nem kell feltétlenül függőlegesnek lennie. *Felteszi* a könyvet az asztalra. *Leteszi* a könyvet az asztalra. *Felveszi* a könyvet az asztalról. *Leveszi* a könyvet az asztalról. A példamondatokból kiviláglik, hogy csak a FELETT–ALATT viszony szempontjából beszélhetünk a reláció két pólusának egymáshoz viszonyított vertikális helyzetéről, ahol a M (könyv) a S (asztal) felett helyezkedik el. A mozgás iránya szempontjából azonban közömbös, hogy a M eredetileg a S-hoz képest hol helyezkedett el a mozgás megkezdése előtt, valamint hogy a M a S-hoz képest hova fog kerülni a mozgás befejezte után.

4. A *fel* és *alá* egymáshoz való viszonya esetében két különböző esetet kell megkülönböztetnünk: a ***fel és alá*** és a ***fölé és alá*** egymáshoz való viszonyát. Ugyanis a primér FEL ellentétes iránya (a LE mellett) az ALÁ₁. *Felszáll* a füst. – *Leszáll/Alászáll* a köd. Az ALÁ₂ ellentettje tulajdonképpen nem a *fel*, hanem a FELETT–ALATT viszonyból származó *fölé*. Relációról lévén szó, itt is jelen kell lennie a S-nak, amelyhez képest az *alá*₂-vel jelzett mozgás következtében a M alul helyezkedik el. A M közvetlenül a S alá kerül, vagy annak a vetületébe: A doboz az ágy *alá* kerül. A kirándulók a vár *alá* értek. A mozgás irányának a szempontjából közömbös, hogy hogyan kerül a M a S alá. Pl. *Alátámasztja* a polcot. Az *alá*₂-vel nem a mozgás irányát kódoljuk (a kijelentésből nem derül ki, hogy milyen irányból került a polc alá a támaszték), hanem azt, hogy a mozgás következtében milyen pozícióba kerül a M a S-hoz képest.

5. Fontos szempontnak mutatkozik a ***fokozhatóság*** is. Az elsődleges FEL és LE irányok esetében a függőleges irányú elmozdulást jelölő *fel*, *le* és *alá* szavakat fokozni lehet: *Felemelte* a kezét. *Feljebb emelte* a kezét. *Leeresztette* a kötelet. *Lennebb eresztette* a kötelet. *Alányújtotta* a kezét. *Alább nyújtotta* a kezét.

A tényleges vertikális mentén való elmozdulással szemben a RAJTA viszonyból származtatott FEL-LE esetében nem beszélhetünk a viszonyjelző nyelvi elemek fokozhatóságáról. (2a) *Felteszi* a könyvet. *Feljebb teszi* a könyvet. (2b) *Leveszi* a könyvet. *Lennebb teszi* a könyvet. (2c) *Felteszi* a könyvet az asztalra. **Feljebb teszi* a könyvet az asztalra. (2d) *Leveszi* a könyvet az asztalról. **Lennebb veszi* a könyvet az asztalról. A (2a) és (2b) esetében tényleges vertikális elmozdulásról beszélünk, amelynek következtében a M (a könyv) felfele vagy lefele mozdul el. A fokozott *fel* és *le* egyben bizonyítéka is annak, hogy az (2a) és (2b) mondatok primér FEL–LE irányokat kódolnak. A (2c) és (2d) esetében nem beszélhetünk tényleges vertikális elmozdulásról, hiszen itt a mozgás szempontjából közömbös, hogy a M milyen pozícióban volt a mozgás megkezdése előtt, vagy milyen helyzetbe került a mozgás befejezése után. Itt az észlelés szempontjából az a fontos, hogy a mozgás következtében létrejön, illetve megszűnik a FELETT–ALATT viszony.

Azonban a fokozhatóság elsősorban a S mint végpont vagy kiindulópont jelenlétének, illetve hiányának a függvénye. (3a) *Felment* a létrán. *Feljebb ment* a létrán. (3b) *Leereszkedett* az úton. *Lennebb ereszkedett* az úton. (3c) *Alájött* a kötélre. *Alább jött* a kötélre. (3d) *Felment* a tetőre. **Feljebb ment* a tetőre. (3e) *Leereszkedett* a központba. **Lennebb ereszkedett* a központba. (3f) *Alájött* a fáról. **Alább jött* a fáról. A (3a–f) példamondatok elsődleges FEL–LE irányokat tartalmaznak. Ennek ellenére a kiindulópont és a végpont explicitté tétele (3d–f) nem teszi lehetővé az irányjelző elemek fokozását. Így elmondhatjuk, hogy míg a primér irányok esetében fennáll a fokozás lehetősége (azzal a megszorítással, hogy a kiindulópont és a végpont nincs jelen), a származtatott FEL–LE esetében ez nem lehetséges.

6. Az *elfordíthatóság* szempontjából is különbség van a primér és a származtatott FEL–LE között. A tényleges vertikális esetében nem beszélhetünk elfordíthatóságról, ugyanis valamely irány nem fordulhat úgy el, hogy annak a neve ne változna meg. Mivel azonban a származtatott FEL–LE nem irány, hanem viszony, maga a struktúra elfordítható úgy, hogy a viszony állandó marad. *Felkeni* a festéket a *falra*. *Lekaparja* a festéket a *falról*. A fizikai világban a fal függőleges felületű S, így a festéket nem helyezhetjük fel rá (a tetejére), hanem csak közvetlenül mellé. A nyelvi leképezés szempontjából azonban a két szubsztancia (a fal és a festék) úgy kerül FÖLÖTT–ALATT viszonyba egymással, hogy a S felületet, amelyre a M rákerül, elfordítjuk: vagyis a fizikai valóságban függőleges felületet a nyelvi világban vízszintesnek mondjuk.

7. Az elmozduláshoz az esetek egy részében számolhatunk egy aktorral is (A), amely közrejátszik a reláció létrehozásában. Azonban ez az A el is maradhat, illetve bizonyos esetekben megfigyelhető, hogy a M maga A-ként viselkedik.

II. A konkrét mozgásokat tartalmazó kifejezések

A M mozgása és a S milyensége tekintetbevételével a következő nagy csoportokat különíthetjük el a vizsgált igekötők használatában:

FEL	LE	ALÁ
1. A M felfele/lefele mozdul el		
1.a. A M felfele mozog	1.a. A M lefele mozog	
1.b. A S határ		
1.c. A M úton mozdul el		
1.d. A M egyik vége magasabbra kerül	1.d. A M egyik vége alacsonyabbra kerül	
1.e. A M 180°-ban fordul el		1.e. A M 180°-ban fordul el
2. A M felkerül a S-ra, lekerül a S-ról		
2.a. A M rákerül a S-ra	2.a. A M rákerül a S-ra	
2.b. A M felkerül a S-ról	2.b. A M lekerül a S-ról	
2.c. A M ruha		
2.d. A M teher		
2.e. A M írásjegy		
3. A M a S alá/fölé kerül		
3.a. A S vízszerű felület		
3.b. A S anyagszerű felület		
		3.c. A S szöveg
4. A S benti hely		
4.a. A S edényszerű		
4.b. A S szövegszerű		

1. A M felfele, illetve lefele mozdul el

1.a. A M felfele/lefele mozog

Az első csoport legelső alcsoportjába sorolt igekötős igék olyan felfele vagy lefele irányuló mozgást mutatnak, amelyek esetében sem a kiindulópont, sem a végpont nem válik fontos észlelési feltétellé, és olykor meg sem határozható. Az elmozdulás minden esetben függőleges irányú. A kiindulópont nem fontos a beszélők szempontjából, és a végpont legtöbb esetben egy olyan, az igéből kikövetkeztethető, ismert hely, amelyet nem tartanak fontosnak a beszélők külön megemlíteni.

a) Az ide sorolható igék kifejezte cselekvések nagy részében a M maga tölti be az A szerepét is, és sem a kiindulópont, sem a végpont nincs jelen: SimK. 2v: es en ... *fel alloc* es *predicalloc*; 1644: latam hogy az menteje dombos vala az hona allianal, en *fel allek* s megh nezem [Mv; MvLt 291. 403b]; 1736: Mikor ... az étket ... béhozták ... mindnyájan *felállottanak* [MetTr 383] – BécsiK. 5.8: *Le űlő* Ruth az aratoc oldalához; 1531: ha hazamba *le Jlek* ketfelel melleem Jlnék (KLev. 237); 1684: A vendégség véghezmenvén az szolgáló mesternek szabad az után *leülni* [Dés; DFaz. 12]; 1704: mindjárt megcselekednék és *leülnének* [WIN I, 271–2] – DöbrK. 123v: magokot *le helhetek* – 1570: *fely pattant* az karo darab keoztek [Kv; TJK III/2. 47]; 1618: hogy az követeknec ilyen felelet adatott volna, nagy dérral durral *pattannac fel* (MA: Scult. 55); 1752: a kolesar *fel patana* [Abosfva KK; Ks 83] – MünchK. 93: *fël zöcuén* iöüő ő hoziaia; ÉrdyK. 299b: Az kegyetlen kyral azt hallwan *ffel zökölleek*; 1654: Mihalj deak azonban *fel szeókek* [BLt 7]; 1750: Kotsis Dani ... Simon Boritzának a hasán fekszik vala ... engem hogy meg láttának *fel szökdősenek* [Kál MT; Berz. 12. 92/61] – 1584: a' Labom fayny kezde *fel vgram* [Kv; TJK IV/1. 275]; 1645–1647: Tsak egy imegben *fel-ugordván* (GKat: Válts. II.); 1786: az öttseis Tot Mihályis *fel ugrat* közikben [Hídvég MT; GyL] – DebrK. 90: *sfel emelkőduen* nagi edos zeep zokkalh kezde ... zolnia – BécsiK. 1: *Felkele* hoğ őhazaiaba menne; 1640: Molnár István *felkele* és elmene [Mv; MvLt 291. 233a–51a]; 1745: az legény *fel kele* az kezéb(en) lévő bottal ellent kezde hanni [Tuson K; Ks 5. Xb] – 1551: *Le ereszkedett* es le feküt mint oroszlan (Helt: Bibl. I. Aa4); 1625: (A gyermeklő) le fekwit ... *fel kólt* egy hajtasnira eligh hozhatok cziak *le ereszkedek* [UszT 92a] – MargL. 33v: ez fevlden az ev mesterenek mellette *le terdeplik vala*.

A *felkel* jelentésmezéjébe tartoznak a következő adalékokban található igék is: 1575: A törökec *fel kászolóduan* futni kezdenec (Helt: Krón. 89) – 1658: a hír érkezvén, *felrezenének* [Mv; MvLt 290. 167] – 1566: *fel-tzeppkegézec*, hogy el menne (Helt: Mes. 229) – 1660: minden hadával *fől czankozék* (Pethő: Krón. 272) – 1645: *fel ta(m)balodot* à legenj [Kv; TJK VIII/4. 19]. Ugyancsak felfele történő mozgást jelöl a *felrepül* és az A jelenlétét igénylő *fellő*. DebrK. 103: eg galamb zalla a Iordannak vízere smeg zauarítuan a vizet meg *fel ropwle* – 1636:

A nyilat ha *fel-lövöd*, mihent fellyeb nem mégyen, ottan alá-fordúl (Pázm: Préd: 323).

Az A jelenlétét mellőző alábbi igekötős igék ugyancsak az elsődleges *le*, *alá* igekötőt tartalmazzák. EhrK. 139: mend az fán lakozo madarac *le zallanak* ew hozza; 1670: Szolga biro Ur(am) Pál Annokkal egy ágyb(an) hevert volna, estvetol fogván virrattig alig *Szállot le* rolla [Bodola Hsz; BLt] – VirgK. 17r: lata *ala zallani* egi twzes angialt – 1676–1678: Érkezenek *napleszálláskor* 6 óra után (MonIrók. 18. 26) – CornK. 270–1: nemely nagy hegy ... meg hasada . es ky jevue ev belevle nagy lang ... mykeppen nagy hertelenséggel valo folyo vyz *le zaluan*; 1710: *szálljon tűz le* az égből [CsH 322] – 1708: *Alá-tsapni* a prédára mint az ölyv (PP) – MargL. 79r: az pynchenek egý reze az pigyementommal evzue *le eseeke*; 1607: ne(m) tudo(m) ha az wtesbe *eseke le* vagy chiak térültebe [UszT 20/302]; 1796: egyszer ugy Főbe ütette ... a' Biro Gitzi Jósit, hogy mindjárt *leis esett* [Mocs K; Eszt-Mk] – 1582: fel mentek ... az haz heara ... es vgy *essek ala*, hogy Niaka ki teoreot vala [Kv; TJK IV/1. 106] – 1590: Az ... haznak ... az padlasais *le zakath uala* [Kv; Szám. 4/19. 15]; 1694: az padlasi *le szakadozta(na)k* [Kővár Szt; JHb Inv.]; 1720: az Bolt *le szakadott* [Szurduk SzD; JHb X16/12] – 1597: Az keozep kapw felet valo oranak hagi az vereoye *ala zakadot volt* [Kv; Szám. 7/III. 21] – BodK. 8r: midõn *ala hulna* . [esek] eg bokorhoz; 1663: ott az keösziklan *alla hullanak* az marhakb(an) es menesekb(en) [Szászfellak SzD; Born. 2019. 4]

A M-nak a felfele vagy lefele tartó mozgását egy A is elősegítheti: 1770: az tarisznýának fenekit az kezivel *fel-emelőleg* tartotta [Nagyercse MT; Told. 3a] – ÉrsK. 344: *Fel hwzoth* feye feleth egy zekkercheth; 1630: az szekerczetis kezebe(n) *fel huzta vala* [Mv; MvLt 290. 207a]; 1796: Pakulár Nyikuláj szidván Vadas Györgyöt ... a' kapát *felhúzta* [Mezőpanit MT; TSb 2] – DebrK. 160: egi kosar kõles keníeret segiket hozaiia hagita samaz *fel ragaduan* tarsihoz futa uele; 1638: Jllies Peter kõuet *ragada fel* [Mv; MvLt 291. 156b]; 1758: a korikát *fel ragada* Játek közben [Csejd MT; VK] – CsomaK. 29: Bwzoganiat *felkapa*; 1638: ez az Tollas Peter keöueket *kapdosa fel* [Mv; MvLt 291. 157]; 1754: az Uram két darab béka sot ... *fell kapa* [Karatna Hsz; HSzjP] – 1566: Apád szinte így járt volna, ha *fel nem szõtte vólna* a fûr hálót (Helt: Mes. 365); 1638: ez az Andras keöuet mit *szede fel* [Mv; MvLt 291. 167b]; 1767: *Fõlszedi* a sátorfát; *Fel-szedni* a vas-matskákat (PPBl) – DöbrK. 228r: Es *fel veven* keñeret halat ada; 1604: Boros ferencz *fel veón* egy szalon(n)at [UszT 16/28]; 1700: tizenöt forintot *félis vótt* [Dés; DLt 483] – 1598: egi hitwan chatornat *le vetettunk* [Kv; Szám. 7/16. 49]; 1632: az ladat *levete* az haz keözepin [Mv; MvLt 290. 62b]; 1767: Hatatlan ló, melly az embert *le-veti* (PPBl) – 1570: az Trombitas *alah vetette* az Torom kulchyat [Kv; TJK III/2. 30] – JordK. 721: az wczakon es *le hannaak* hw beteghõket; 1632: nem kellene czak igj *le hanni* ezt [Mv; MvLt 290. 85a]; 1785: az Szalonnákat hájokat, s az hagymát fokhagymát *hánták le* [Piskinc H; GyK] – 1604: *Tobd le* barát a vakarót (MA) – 1572: Erossen Megh wte, hagi Megh az

kepeotys *le Erezte* [Damos K; KP] – 1570: az Isthwan vajda felesége ... Myndiarast kesyt *alah erezthy* [Kv; TJK III/2. 59] – 1745: *leadám* a kosárt [Körispatak U; Ethn. 201V, 165] – 1639: az gjernek fel hagot ... s az kasza nielet *ala atta* [Mv; MvLt 291. 203a] – 1704: bé akarván az ablakot vonni, a felso fiókablakot *leejtették* [WIN I, 133] – 1582: eg' Tromfom vagion es *le wteom* eleötted [Kv; TJK IV/1. 53] – 1600: ferench Janos *le kapa* az palchat [UszT 15/67].

A lenti térfélhez tartozó föld és a fentihez tartozó ég, menny közötti elmozdulást ugyancsak a primér FEL–LE irányt jelző igeekötők segítségével nevezzük meg: NádK. 292v: Íme az o ýmadsaga *felmeğen* vr istennec eleibe – VirgK. 26v: Tahat ime mind e(z)cher *fel rwpewlenek az egbe*; 1702: A fürjek ... *nem reppennek-fel helyekből* (Misk: VKert. 436) – TelK. 250: A valasztattak ... *fel ragattatnak* Christusnak eleyben – MargL. 57r: Zent margýt azzonnak ev lelke *vitetjk fel* menyorzagban – ÉrdyK. 520: Ky *ffeel hywattataal* az archangyaloktól – ÉrdyK. 13: *Ffel zoloyttya* azzonywnk zyz Mariat – SzékK. 119r: latom vala egem : a satan ordogot menőrzagból *leesni* – PeerK. 96v: es mi iwdvözsségönkkert meñnekből *lézalla*; DebrK. 177: vrnak Angiala *leh zaluā* Menőrzagból a zaraz földre; 1762: ha az Iesus Cxs *le szállana* az Egből [Torda; TJKt V. 109] – DöbrK. 194v: ki meñből *zal vala ala* – MünchK. 59: A čillagok *le hulnak* meñről – DebrK. 422: akkýc *ala hullanac* meñorzagból – 1710 k.: *vont-é le* csak egyet is az égből közülök avval? [BÖn. 404] – SzékK. 118v–119r: menőrzagból *ala nem vohatac volna* –1551–1565: menyországból *ala vettetec volna* (Helt: Bibl. I. b3). Hasonlóképpen beszélünk a keresztény mitológiában a földnél lentebbi helyen elhelyezkedő pokolra, a limbusra vagy a purgatóriumba jutásról is: DöbrK. 30r: Ki mi iduesseğönkert gőtretek *le zalla* poklokra – CornK. 99: legottan *le zalla* lynbőlra angeloknak JokaJagaua – VirgK. 29v: bodogsagos zent ferencz hasonlatos vrunkhoz. az purgatoriomba eztendwnked *le zallasban*.

A *felemel* 'magasra emel' jelentése két olyan jelentéssűrítéssel keletkezett igeekötős igénkben is megtalálható, amelyek alapigéje önmagában nem mozgásjelölő, azonban a *fel* magába sűríti a 'felemel, magasra emel' jelentést, és ennek következtében a *feltart* és a *felmutat* mozgásjelölővé válik: 1551–1565: Ved fel a gyermeket es *tarts fel* ennekem (Helt: Bibl. I. Cc2); 1636: eligh tálalá *fel tartani* az gyertyiat [Mv; MvLt 291. 62b] – ThewrK. 152r: Ez ýmaczagot kel mondany ýstennek zent testenek zent werenek *fel mwtatasa* koron; 1625: egi pohar ... Giarfas praedicator Vra(m) leanjanak lakodalmakor Ajandekben *mutattanak fel* [Kv; Szám. 16/2015. 159]. Hasonlóan jelentéssűrítő a *felfog*, *felölel*, *felmarkol* és a *felbír*: 1761: az Apjára is lattam ... hogy egy kapát *fel fogott* vala [Szászsztván KK; BK] – 1767: Egy öl-fa, mennyit egyszer *fel-ölelhet* ember (PPBI) – 1640: nem jó edgyszer sok dolgot *fel-marokkolni* (Megy: SzA Öröme, 69) – 1568: hogy az meny fath *fel birok* [Kv; TJK III/1. 237].

Ezeket egészítik ki a 'vkit fekvő/ülő helyzetből álló helyzetbe juttat' jelentésű igeik is: 1566: tégedet is *fel vonszom* (Helt: Mes. 372); 1629: le feküt

vala hasra az lesza alatt, es ugj *vona fel* az Erszinies Andras szolgálja [Mv; MvLt 290. 155b] – 1637: megh ragada meliben az Balas kovacz szolgajat s *fel ranta* Istua(n) Deak [Mv; MvLt 291. 118b].

b) A 'vki fekvő/ülő pozícióból álló helyzetbe jut' kiterjesztett jelentéskörébe sorolhatók a *felegyenesedik*, *feligazítja magát*, *feligazul* kifejezések, amelyek a konkrét felfele mozdulás mellett az egyenesség képzetét is magukban foglalják: HorvK. 124v: Te gondolatydnek es keuansagydnak es te myelkevdetydnek elejt ... anyanlyad istennek. Vagy testednek *fel jgyenesevleseuel* . vagy terdre esessel; 1629: az decurio ... le hailot vala, de hogy *fel* kezde *igyenese*dnj, nehezen *igyenese*dheték *fel* [Kv; TJK 28] – Apork. 118: *fel* *igazeit* menden le esettek; JordK. 652: *Fel* *ygazwytaa hw magath* – WinklK. 313: Iesus ... mykoron *feel* *ygazodeek* monda – MünchK. 143: Vete ő reia kezét [a meggörbedett asszonyra] es žorgalmazatost *fél igazoltatec*; ÉrdyK. 561: Mynt egy görbe ember, soha *feel nem haythattya vala magaat*, hanem kötelet foghwan *ygazolhatott ffeel* ylő helyeeből.

A *felegyenesedik*, *felemelkedik* igékkel jelzett cselekvés ellentétes irányú mozgását fejezi ki a *legörbed*, *lehorgad*, *lekucorodik*, *lezsugorodik*, *lelapul*, *lebújik* és *letöporodik*. Ugyanúgy, ahogy a *fel* igekötős igék az egyenesség képzetét is magukban foglalják, a *le* igekötősök a görbeség és az alacsonyság képzetét keltik: 1608: Nyavalyáim *legörbéytne*c (MA: Bibl. V. 19); 1762: úgy ütötte meg az Ispány Ur(am) lovát hogy ugyan *le gorbedett* belé [Kv; AggmLt B. 3] – 1708: Földre *le-horgadt* ember, meggörbedett (PPI) – 1629: az ... Szüle ... az agy labanal *kuczorodot le* [Kv; TJK VII/3. 121] – 1653: nagy része a fő népének ... ki havason, ki várakban nagy félelemmel *lesugorodék* [ETA I, 83 NSz] – 1702: A fogoly madár a madarász ellen ... a földre *lelapul* (Misk: VKert. 371) – ÉrdyK. 593: Meg feelelmöt es *le bwt vala* az hayoban; 1744: Petru ... *le búván*, hátb(a) kezdi ütni Posta Mester uram [Szentandrás H; Ks 101] – 1720: Ha szépeknék-is [szepegnek ?]-is a *le-teperedett* vének (László: Petr. 179).

c) A M akkor is felfele irányuló mozgást végez, amikor nem ülő vagy fekvő helyzetből állunk fel, hanem már álló helyzetben vagyunk, és onnan felágaskodunk, hogy magasabbra kerülhessünk. Itt a fejtetőnk kezdeti pozíciójához képest kerülünk magasabbra, mint ahogy az előzőekben ismertetett *le* igekötős igék esetében a fejünk, felső testünk közelebb kerül a lábunkhoz, testünk alsó részéhez: 1566: *Ágaskodgyal fel* szep egyenesen a fal mellett (Helt: Mes. 372) – SándK. 1v–2r: Az egerek ... keet első labokkal *az polcz feele fel* *Lqelkodnek*. Hasonló felfele mozgással számolhatunk a *felnő* igével jelzett csoport esetében is, ahol szintén az előző magasságunkhoz képest kerülünk magasabbra: BécsiK. 2: míglen *felnőne*c, meg ágátoc; 1591: mikor az arua *feöl neő* [UszT]; 1608: keőztünk *neuelkedek fel* [Kozárvár SzD; SLt CD. 3]; 1799: kitsinségemtől fogva ... idegeneknek ajtajokon *nevededtem fel* [H; Ks 75. VIII] – 1729: miolta én *fel cseperette(m)* [Kancapataka SzD; JHb I/19] – NémGl. 186: Menden *felserdwl*; ÉrdyK. 495: Mykoron ymaran *ffeel serdwl*t *wolna* Istvan

kyral; 1653: János Király *felserdült volna* [ETA I, 26 NSz]; 1753/1781: mikor arra az időre léptenek hogy *felserdültenek* [Algyógy H; JHb L20I/3. 192] – 1575: Geyza tudos egyhazi nepenec keze alla ada ő fiat, hogy aszt *fel neuelnéc* (Helt: Krón. 27b); 1662: ő kegelmek Tartottak *neveltek fel* őket [Retteg SzD; Born. XL. 107]; 1796: esmerem ezen Huszár Ferenczet mivel mi *neveltuk fel* [Fűzkút K; BfR].

Természetesen, mint a példák is mutatják, nemcsak az ember nőhet fel, válhat magasabbá, hanem bármely élőlény, mely növekedésre képes: MünchK. 37: A töuissec *felneuenec*; 1699: ezeket adgyák még nekik borju korokban, és *fel nőnek* kezekben [Meggyesfva MT; Bál. 93] – 1740: egy darab *fel serdült* Cserefas erdeje [Somosd MT; Berz. 15. 20XI/5] – 1584: Az buzamag hoszu inakat czuda bokrockal *felerez*t (Born: Préd. 458); 1779: az ... erdőnek vicinussa ... a Sz Mártoni *fell eresztett* erdő [Gyepes U; KaLt 93/10] – 1781: abbol *sarjuzék fel* egy darab a más szőlő mellé [Királyfva KK; LLt 24/25] – 1628: Az élőfác *fel-ágaznak* (Prág: Serk. 191) – 1596: Azokat ... fák *termettek vala fel* (Decsi: SallJ. 41) – 1791: a Cárfioli (!) ... *fel* kezdett *magzani* [Szilágycseh; IB].

A növényzet féktelen növekedésére a *fel*nő vmit szerkezetet használták a régiségben, illetve a birtoklás képzetét is magában hordozó *felvesz*, *felfog*, *felkel vmit*: 1585: ot viz Ne(m) vott, few *Neotte fel* [Kv; TJK IV/1. 430]; 1645: az malom helyyin mostan Berek vagyon, Berek *nötte fel* [Apahida K; Told. 26]; 1756: a porongyis *fel* kezdvén *nőni*^a [Omlásalja SzD; Ks 19/IX. 11. – ^aA helyet] – 1617/1628: az erdeo Ismet *fel* kezdé *venni*^a [Ditró Cs; LLt Fasc. 69. – ^aA földet]; 1763: A ... Rétet ... Berek, Nád és Fűzes veszszők, s Nyaros fák ... *fel vették vólt* [Széplak Sz; Ks 92] – 1598: az ő házát ... *fel fogta* az gyep (Decsi: Adag. 254); 1759: az erdő ezen földet *fel fogta* [Lázárfva Cs; BLt 9] – 1769: Az Utrizalt helyyet ... ä Berek *fel költe volna* [Gorháttya H; BK sub nro 260]. A M-ként hasonló módon viselkedő víz, ár növekedését szintén a *felvesz vmit* kifejezéssel nevezték meg: 1740: a víz a Ngod Udvarát *fél vetté* [Noszoly SzD; Ap.].

d) Ugyancsak a *fel*nő jelentéskörébe tartoznak azok a kifejezések is, amelyek azt mutatják, hogy a M feltölti a benti helyként észlelt S-t vízzel, vízszerű anyaggal. Ennek a vízszerű anyagnak a felülete növekedik, emelkedik meg: 1743: a' Küküllő mind *dugul fel* ide a' mű Malmunk alá [Ádamos KK; JHbK X18/9] – 1622: az Rauaz Patakaban ualo to helliet ... Becz Pal *dugatta fel* [BLt 3]; 1794: az Malomnál lévő Gátot *fel dukták* [Mezőmadaras MT; BKG] – 1772: a' Víz fel tojulván, a' silip árka is nagyon *fel iszaplódott* [Ádamos KK; JHb 20/27. 33] – 1790: hogy a víz *fel ne iszapallya*^a [Msz; LLt 10/2. – ^aA földet] – 1536: Mynden welgy *fel-telyk* (Pesti: NTest. 196); 1772: a' két also kerekék ... nem fognak forgani, ugj *fel telik* az aljak porondal [Ádamos KK; JHb 20/27. 13] – 1700: eő Nga Malmának gáttya ... *nem tolyná fel* derekasan az holt vizet [Dob.; Wass] – 1723: a' Nagy Szamos a Deési gát miatt holt vizet *nyomott fel* az Vr ő Excellja malma alá [Désakna SzD; Ks 25. IV. 5].

e) A *felnő* ige jelentésmezéjébe tartoznak a *felnövekedik*, *feldomboz*, *felormoz*, *felpuffaszt*, *felhólyagoz*, *felfúj*, *felfuvall*, *felcsomósodik*, *felduzzad*, *felpuffad*, *felborzad*, *felhólyagzik*, *felfuvalkodik* igék. Ez a csoport abban is különbözik az eddig bemutatottaktól, hogy a valós, fizikai világban a M bekerül a S felülete alá és megemeli azt. A S felületének egy része emelkedik meg úgy, hogy dombszerű alakot ölt. Azonban az észlelés szempontjából ez nem válik fontossá, és csak a magasságbeli növekedést kódoljuk. MargL. 76v: az ev orczyának husa *fel neuekevduen* . es az ev zemeyt ... be fedý vala – 1768: azonn helynek otton mélyisége maradván, aloll *fel dombosodott* [Abafája MT; Told. 17a] – 1751: lattzatott husz ütése(ne)k a helye, edgy ujni vastagságra *fel ormozva* [Sályi KK; Berz. 12. 92/203] – ÉrdyK. 287: terdee *ffel chomosot* [így] *vala* – JordK. 158: Bymbokkal *fel dwzzadwan* megh vyragozeek; 1604: *Földuzmadt* (MA) – 1643/1673: Pupos, *fel dölyvet* hátú teve (Com: Jan. 42) – 1643/1673: Az étető mérget ha ki bé-vette, *fel-puffad* (Com: Jan. 58) – 1603: keresetek^a Jol meg az hol *fel borzadot* az földel auagy dombos [UszT 17/22. – ^aA házfödélbe rejtett mentét] – 1584: Igen ereosse(n) *fel hoiagzot volt* az oldala [Kv; TJK IV/1. 257]; 1643/1673: Tűzes puffadás, *felhojogzás* (Com: Jan. 61); 1744: a feje mingyarast *fel holyogzott* [Besenyő AF; Told. 3] – 1635: A buborék el-vész, mikor *fel-dagadot* vagy *fujódot* (Mad: Evang. 690); 1767: *Fel-fúni* a pofát, tüzet; a hasát *fel-fúni* (PPBI) – 1566: a béka igyeköznéc *felfuualkodni*, hogy ackora legyen, mint az öcker (Helt: Mes. 105).

A dombszerű kiemelkedés megszűnését, a S felületének lentebb, alacsonyabbra kerülését mutatják a *lelohad*, *leszáll* igék: DomK. 80v: Az ev hasa hamarsaggal *le lohada* – MargL. 76v: es az daganag *le zalla*; 1643/1673: A daganat *fel-dagad* és *le-szál* (Com: Jan. 58).

A rendszer kiterjesztését jelzik a *felnöveli a hasát*, *felcsinál* 'teherbe ejt' kifejezések: 1791: az után hogy a Papságból ki tsapták, egy ide valo Leánynak hasát *fel nevelte* [Sebeshely AF; JHb] – 1742: a' Feleségitis ... előre *fel tsinálta* 's az után vette el [Kisenyed AF; JHb].

f) A *feltornyozódik*, *felvet* 'magasra vet(i az ágyat)', *felháborítja a tengert* kifejezésekkel jelölt cselekvés során ugyanazt a mozgást jelöljük, mint a *felnő* igével jelzett csoport esetében: 1702: Magasan *fel tornyozódott* havasok teteje (DBenkő: Flor. 175); 1767: *Fel-tornyozott* tál étek, tornyos pástétom, tornyos kaláts (PPBI) – 1604: *Föl-vetni* az ágyat (MA) – 1577–1580: Én uagyok az ur, ki *felhaboretom* a tengert (Tel: Evang. I. 22b).

Ugyanígy a *felépít* köré csoportosuló *fel* igekötős igék is a M magasságbeli növekedésére utalnak: JordK. 405. 731: Ez kövön *eppeytem fel* az en eghazamat; 1666: *föl ipithetik* az Abafai Templomott [Radnótfája MT; BLt]; 1792: azon dűrützkölő *építtesse fel* maga költségén nem bánom [Ádámos KK; JHb 19/34] – DöbrK. 200v: ez kv zirton *fel rakom* en eghazamat; 1690: Egy jo bőv Vizü Kutt, melyen ... köből *fel rakva*, kereken *fel* vono Tengelyestol vider rajta [BK. 6]; 1794: a pintze Derekát kun (!) egészszen *fel rakattam* [Szilágycseh; IB] –

1570: az keozt *fely chinállya* [Kv; TJK III/2. 61]; 1694: azon haranglábot *felcsinálták* [Kv; ETF 107. 15]; 1769: az hova szükségesek az hidak oda *fel kell tsináltatni* [UszLt XIII. 97] – 1583: ug *teeszi fel* az konthiat(is) [Kv; TJK IV/1. 151]; 1605: zinten seowenth *teottenek volnays fel* [Kv; TanJk I/1. 518]; 1758: Meg Engedtetik ... hogy a gátyát *fel tétethesse* [Borb. I] – 1593: Tamas az seouent *fel fonta vala* [Kv; TJK V/1. 368]; 1694: egj pusztá kapu sovenjel támasz alljáig *fel fonatva* [Borberek AF; BfR]; 1777: építettett volt ... egy derék házat ... ekörül 320 karobol állo Sövény kertet félig *fel fonva* [Hosszúaszo KK; BLt 9] – CornK. 199–200: templomokat *fel emelueen* – NádK. 102v: megtörheti istennek templomat . es ... esmeg *fel allathatt'a*; 1688: az Varos Korcsomája *fel allitatik* [Dés; Jk]; 1786: a ... gyenge kert s ... még egyszer *fel állitsom* [Bencenc H; BK] – 1606: *kalongialtattam fel* az Buzat [Kv; Szám. 12a/I. 32]; 1799 k.: az Egyházfiak kévéb(e) kötik, *fel kalangyálják* [M.bikal K; RAK I. 1].

g) A *felvesz* és a *felel* tágabb jelentéskörébe tartoznak azok az igéink is, amelyekkel az evés-ivás különböző módozatait jelöljük. A *felmártogat*, *felnyal* igékkel kifejezett cselekvés következtében a kezdetben (a szánkhoz képest) lent levő étel magasabbra (a szánkba) kerül: 1697: *Föl mártogatásra* való jó izű levetske (Com: Vest. 127) – DebrK. 374: hasonlatos az : ebhez : ky o vndocsagara : teer es *fel nála*; 1682: az ebekkel *nyalatta fel* az Diosi Janos Ur(am) vérét [M.köblös SzD; RLt 1 vk]; 1702: Az ebek, a mit egyszer kiokadnak, ismét *felnyalják* (Misk: VKert. 199). Az ivással kapcsolatos kifejezések is ebbe a csoportba tartoznak: 1573: az vyzet az santa Mind *fely haitotta* [Kv; TJK III/3. 63]; 1732: égett bort ... *fel hajtottam* [Hévíz NK; JHbT] – 17. sz.: ennyi bort hamar *felkortyanthattok* (RMK IV. 239) – 1590: Isznac es *fel hörpögetic* az wr poharat (Kár: Bibl. II. 195); 1735: az levit *hörpegesse fel* a Kis Aszszony [Nsz; Ks] – 1640: A bort magok ugyan *fel köppentik* (Megy: SzAÖröme. 4).

A vizsgált igekötők használatában az évszázadok során nagy változásokat nem észlelhetünk. Mindhárom igekötő: a *fel*, a *le* és az *alá* is már a XV–XVI. századtól jelöli a M-nak a felfele, illetve lefele mozdulását. A *fel* ezen használata azonban hamarabb kialakul, több XV. századi adattal találkozhatunk, mint a *le* vagy az *alá* esetében. A korai századokban már megjelenő *fel* igekötő a századok során mind több és több igéhez kapcsolódik. A jelentéssűrítő igekötős igéink – az anyag tanúsága szerint – a XVII–XVIII. században jelentkeznek csak, mintegy kiegészítve az elemzett csoportot. Az ezek között található *felbír vmit* szerkezetre csak két, időben egymáshoz nagyon közelálló XVI. századi adatunk van, ugyanabból a levéltárból és ugyanabból a forrásból, így megkockáztatható az a következtetés, hogy az ige és az igekötő olyan alkalmi társulásának vagyunk tanúi, amely esetében az *emel* ige kimarad a szerkezetből. Hasonlóan későbbi adatokat találtam a *felnő* jelentéskörébe tartozó *felcseperedik*, *felsarjuzik*, *felágazik*, *felereszti az erdőt* kifejezésekre, valamint a *felterem* csak Baranyai Decsi munkájából került elő.

Napjainkig egyrészt tovább bővült a *fel* használata. A *feláll* jelentéskörébe tartozó igék közül a *cihelődik*-hez társult. Ugyancsak bővülést észlelünk a *felrepül*, *felszáll* igékkel jelzett csoport keretében is: a *fel* megjelenik a *szárnyal* és a *repül rebben* alakváltozata mellett (*Felszárnnyalt* a sas. A fácán ijedten *rebben fel*.). Ezt egészítik ki a *felhajít*, *feldob*, *fellendít*, *felenged*, *felereget* igék: A fiú *felhajított* egy labdát. *Dobjunk fel* egy érmét! *Fellendítették* a zsákokat. *Felengedték* a rakétát. A gyerekek *feleregették* a sárkányt. A régi nyelvi szövegekből nem adatolhatóak, de a mai nyelvben fellelhetőek a következő jelentéssűrítéssel keletkezett szerkezetek: *Felcsíp* egy kis sőt. *Felkarolta/felölelte* a beteget. *Felnyalábolja* az összes ruhát. A 'benő' jelentésű *felburjánzik* is a mai nyelv részévé vált (*Felburjánzik* a gaz az úton). Másrészt megállapíthatjuk azt is, hogy több olyan ige nem része már a magyar köznyelvnek, amely a régiségben jelen volt: *(fel)cepekezik*, *(fel)cankózik*, *(fel)támbálódik*, *feligazítja magát*, *(fel)igazodik*. A *felereszt* 'felneveszt' jelentésében változást észlelünk, ma már 'felereget, felenged' értelemben használjuk.

A magasságbeli növekedést jelző igék körében a XVII–XVIII. század folyamán a *feltölt*, *feltelik* igékkel jelzett csoport kiegészült a *feldugul*, *feliszapol*, *feliszapolódik* igékkel, azonban ezek az újmagyar kor végére kivesznek a köznyelvből. A csupán a XVII. századból adatolható *(fel)dölyyed* és a XVIII. századi szövegekben előforduló *(fel)ormoz* sem része a mai szókincsnek, mivel az alapigék eltűntek. A cselekvő *feldomboz*-t pedig felváltotta a *feldomborodik*. Ennek ellenére az ide sorolható *fel* igekötős igék megsokasodtak. Az ÉrtSz. és az ÉKSz. címszóanyaga alapján elmondhatjuk, hogy a következő *fel* igekötős igék bővítik a csoportot: A méhcsípéstől *feldagadt* a keze. A szekrényen a festés *felhólyagzott*. A tözegecs földben egész halmok *dudorodnak fel*. A sok sírástól *feltáskásodott* a szeme. A nedvességtől a padló *feltüremlett*. *Felpumpálta* a kerékpár tömlőjét. Az éjszaka olyan hideg volt, hogy *felfagyott* az úttest.

A 'M lefele irányuló mozgást végez' csoportba sorolható igék közül kevesebbhez járul a *le* igekötő, azonban ezek nagy része már a korai századokból adatolható. A *felegyenesedik* igével jelezhető alcsoport ellentétét jelölő *le* igekötős igék a XVII–XVIII. században szaporodnak el, és a *fel nő*, *felnevekedik* ellentétére csak a *lelohadt* és a *(daganat) leszáll* kifejezések kerültek elő a korai századokból. A XX. századra azonban a *le* az *apadt* és az *apaszt*, valamint *lapul* és a népnyelvi *lappadt* igékhez társul: *Leapadt* a Tisza. A szárazság *leapasztotta* a folyót. *Lelapult* a rosszul sikerült kenyér. Már *lelappadt* az arca. Újabb igekötős igékkel számolhatunk a *leül*, valamint a *leszáll* és a *lelapul* igékkel példázható alcsoportokon belül: *lecsücsül*, *lehuppan*; *lelibeg*; *lebukik*, *lekushadt*, *leguggol*.

Az *alá* mind a régiségben, mind napjainkban a *le* szinonimájaként jelentkezik az *alászik* és az *alászáll* igékkel jelezhető csoportokban. Habár az *alá* igekötős igékre a legkésőbbi adatunk a XVIII. század elejéről került elő a vizsgált anyagból, és többségük csak XVI. századi példákkal világítható meg, az ÉrtSz. tanúsága szerint – bizonyos megszorításokkal – mindmáig használatosak

(kivételt képez a csak a Pápai Páriz-féle szótárból adatolható *alácsap*): *Alászáll* a köd. A felhők feketén *ereszkedtek alá*. *Alávetette* a labdát. Annak ellenére, hogy a magyar nyelv értelmező szótárai szerint az állomány több igével bővült az *aláhull* vál., ritk., az *alálíbeg* irod., vál., az *alázuhan* és az *aláereszkedik* irod. minősítéssel szerepel, ami azt jelzi, hogy az *alá* igekötőnek ez a használata mára már viaszosult a nyelv valamelyik regiszterébe, és ma már ezeknek a cselekvéseknek a jelzésére a *le* igekötős igéket használjuk.

Külön figyelmet érdemel az is, hogy míg bizonyos esetekben az *alá* a *le* szinonimájaként van jelen, **aláül* 'leül', **aláhelyezi magát* 'leül', **alátérdel*, **alákucorodik*, **aláhorgad* igekötős ige sem a régi, sem a mai szövegekben nem fordul elő. Ez azzal, az észlelési feltételek tárgyalása során említett megszorítással függ össze, amely szerint az *alá* igekötőt nem használhatjuk 'vmely dolog felső részének az alsó részéhez való közeledése' jelentés kifejezésére.

1.b. A S határ

A S-nak határként való észlelésekor a M két S pont között mozdul el. A S₁ a kiindulópont, a S₂ pedig az a végpont, határ, amelyet a mozgás következtében a M-nak el kell érnie. VirgK. 43r: Es az magassaga oly nagy vala. hogi az menyet *fel erý vala*; 1629: az keofal alachyonb hogy sem az chyatornat *fel erhetne* [Kv; TJK VII/3. 205]; 1777: némelyeknek annyi aviticuma nincs, az hová leüljön mégis oly fennlátanak, hogy egy kóróval *fel nem erné* az ember orrakat [RettE 250] – 1723: á N. Szamos úgy fel tolya á Kis Szamost a Deési gát miatt, hogi úgy áll mint a tó, meddig *hat fel* azt ne(m) tudam [Kozárvár SzD; Ks 25. IV. 5].

Határként kezelhetünk minden olyan pontot, amely térben vagy időben valamilyen dolognak a végét, végpontját jelzi. Ami azonban a végpontot megkülönbözteti a határtól az az, hogy a határ nem jelent feltétlenül megállást. Ugyan lehet valaminek felső vagy alsó határa, ám ezt a határt fennebb vagy lejjebb lehet tolni (feljebb emelni, lejjebb engedni), mintegy meg lehet változtatni annak a felsőségét vagy alsóságát. Ezt látszik bizonyítani az *alá* igekötős igék közül a *aláesik/aláér vmeddig* is: DomK. 86r: az gyermek es *ala esee*k mynd az haznak *fvndamentomayg* – 1541: Az ruha az ű lábaiglan *alá ír* vala (Sylv: UT II. 137).

A vizsgált csoportba sorolható *fel* és *alá* igekötős igék körében két nagy jelentős változásra figyelhetünk fel. Az *alá* igekötős igék közül egyiket sem használjuk ma, az igekötő helyét a *le* vette át. A *felhat* mellett megjelent a *felhatol*, és ezek ellentétéként keletkeztek a *lehat*, *lehatol* igék: A moraj a fülünkig *felhatott*. *Felhatolt* a füst a legfelső emeletre is. Az érzéstelenítő *lehat* a lába ujjáig. A nedvesség *lehatolt* a föld mélyébe.

A *felér vmit* szerkezet csak a *felér vmit ésszel* állandósult szókapcsolatban maradt fenn, helyét a KÖZEL–TÁVOL dimenzióhoz kapcsolódó *elér vmit* vette át, illetve a 18. században megjelenő *felhat* hatására az ige vonzata is megváltozik: *felér vmeddig/vhova*. Az új reláció megjelenését az -ig toldalék (viszonylag

késői) kialakulása is befolyásolhatta. A mai magyar nyelv igekötős igéi közül ebbe a csoportba sorolhatjuk a *felhallatszik*, *lehallatszik* igéket is. A nyelvi világban a hangot is mint testtel bíró dolgot konceptualizáljuk, és a mozgás jelölésére ugyancsak a *fel* vagy *le* igekötőt használjuk: A veszekedés *felhallatszott* az emeletre. A zene *lehallatszik* az utcára.

1.c. A M úton mozdul el

A magyar nyelvben (és több mint valószínű nem csak a magyarban) „az út az emberi tapasztalat strukturálásának egyik legfontosabb formaeleme”, mint ahogy Galaczi (1995) rámutatott, és ugyancsak ő határozza meg az út észlelési feltételét. Ahhoz, hogy valamiről útként beszéljünk, nem kell minden feltételnek teljesülnie. Különbséget kell tennünk azok között az esetek között, amelyekben a M a valóságban mondhatni teljesen függőleges mozgást végez, és aközött, amelyekben a valóságban inkább vízszintesnek érzékeljük az elmozdulást, annak ellenére, hogy a nyelvi világban mindkettőt a FEL, LE vagy ALÁ irányként nevezzük meg. Ugyanis a kétfajta elmozdulásnak két külön tapasztalati alapja van.

A *fel*, *le* és *alá* igekötőkkel jelölt mozgásnak természetesen függőleges irányúnak kell lennie. Éppen ezért az úton való felfele vagy lefele irányuló elmozdulást is elsősorban vertikálisnak észleljük. Ilyen kimondottan vertikálisan észlelt útként viselkedik a lépcső vagy a létra, illetve a kötél. Ugyancsak függőleges irányú út vezet fel valamely kiemelkedő domborzati formára, amely esetében a hegy vagy a domb alja jelzi a kiindulópontot és a teteje a végpontot. Azonban bármely két települést, vagy a településen belül levő két pontot összekötő utat inkább vízszintes irányúnak észleljük, hacsak a két hely(ség) közt nincs nagy szintkülönbség. Ilyenkor az elmozdulást a KÖZEL–TÁVOL dimenzióba helyezzük: *Elment* Temesvárra. *Megjött* Temesvárról. Ezzel egyidőben akár azt is mondhatnánk: *Lement* Temesvárra. *Feljött* Temesvárról. Az olyan elmozdulás esetében, amikor a mozgás két dimenzió mentén is észlelhető, kiválasztjuk azt, amelyik a közlés szempontjából fontosabbnak mutatkozik, és ezt kódoljuk. Így lehetséges ugyanannak a helyzetnek kétféle nyelvi leképezése.

1.c.1. Az út lépcsőszerű vagy létraszerű

A lépcsőszerű vagy létraszerű út észlelési feltételei három dologban térnek el az út észlelési feltételeitől: 1. alapvetően sem a lépcső, sem a létra nem horizontális felületű, hacsak a lépcső- vagy létrafokok egyes darabjainak felületét nem tekintjük annak; 2. a lépcsőnek és a létrának fokai vannak; 3. a létrának nincsenek, a lépcsőnek nagyon ritkán vannak elágazásai, így a választási lehetőség is korlátozott. Ezek a különbségek azonban nem olyan jellegűek, hogy a lépcsőt vagy akár a létrát ne kezeljünk útszerűen. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy ugyanazokat az igéket használjuk a mozgás megnevezésekor, mint ha vízszintes felületű, fokokkal nem rendelkező útról beszélnénk: NádK. 244r: *felmene* titoc hazaban; 1606: *fel menek* az gradiczon [UszT 20/111] – 1704: A fejedelemasszony is félig *lement* volt eleibe a grádicsra [WIN I, 226] – ÉrdyK.

190b: Mykoron *fel yetth vona*, talala ket erdengheseket az verem zayan; 1736: az deákok ... az semináriumban *feljöttek* [MetTr 428] – 1685 e.: (: az ház héjáról :) *le jöven* [Gyf; MvRKLev.Urb. 22, 27–8]; – 1570: Latta Zabo Janosnet az Thoromba, latta hogy onneth *Jeot ala* [Kv; TJK III/2, 176]; 1605: Az teob Nemetekis ... a' fakrul *ala ieowenek* [Kv; TJK VI/1. 710] – 1614: Az mely Garadiczo(n) az Zobaba *fel Jarok* [Telek Hsz; HSzjP] – 1581: a Jesuitak ... Az mely garadichion ... *Ala Jarhatnak* [Kv; TanJk V/3. 247b] – VirgK. 27v: Az varosnak nepe *fel futuan* az kwfalokra – 1710: *Lefuta* eleiben a grádicson Teleki [CsH 208] – 1686: Szilági Mihaly *le indula* az grádics(on) [Mezősámsond MT; Berz. 14. 17/15] – SándK. 3v: az Egeerek illatozzaak az polczon ualo hwsuetý keñereeth : *fel igýekoznek* reaýa. Hasonlóan a többi úthoz, a lépcsőn vagy a létrán is *felvihetünk, felhordhatunk, felhurcolhatunk, felhozhatunk*, illetve *levihetünk, lehordhatunk* stb. valamit: 1748: ötet az maga ház hijára *felvitte* [Torda; Borb.] – 1595: Az Kemenczeről *hordottak le*, az nagy örög kóúacz köuet: ... vegtere ismeg *fel hordottak* [Kv; Szám. 6/17a. 251]; 1699: nap szamosokatt adasso(n) ... sendely *fel hordani* [Kv; BLt 7] – 1577–1580: Nem hatta volna vitetni, a ház heiára *fel hurczóltatni* és onnét *ala bochattatni magát* (Tel: Evang. II. 833) – 1633: az pinczeből bort *hoztak volt fel* [Mv; MvLt 290. 141a] – 1570: mykor az Trombitast az Thorombol *ala hoztak volna* [Kv; TJK III/2. 30].

Amint a következő példák is bizonyítják, a testünkben található belső szerveket összekötő erekről, belekről, nyelőcsőről is útszerűként beszélünk, ahol a kiindulópont a szánk, a végpont pedig pl. a gyomrunk, a májunk: 1643/1673: Az étel szopo erc a sőpreléket a bélen és alfelen *leviszic* a májra (Com: Jan. 51); 1710 k.: a húsnak az ösztövéret sokszor elutáltam, *nem ment le* a torkomon a csömör miatt, de a kövére jól *lément* [BÖn. 514]. Az elmozdulást általánosan jelző *lemegy*, *levisz* igék mellett az evésre használt igék is ugyanezt a mozgást jelölik: 1702: A gödények fél singnyi tsukákat, pontyókat is minden rágás nélkül tsak *lenyelic* (Misk: VKert. 344) – 1598: Azt tudnád, hogy *alányel* (Decsi: Adag. 241); 1636: A mondolának izit nem érzed, ha rágatlan *alá-nyeled* (Pázm: Préd. 393) – 1592: *Föl emölyödöm*, emelygök (C); 1628: *Fel-émelyedvén* a gyomra, okádozni kezd (Prág: Serk. 681).

Ugyanígy testünk felülete is szolgálhat olyan útként, amely esetében egy magasabban levő testrésztől (jelen esetben a fejtetőtől) haladunk egy alacsonyabban levőig (itt a föltőig): VirgK. 19r: az oruos *ala vona* az twzes vasat teteýtwl fogua mind az fíltwuig.

A *felhág, felmászik, leereszkedik, leszáll* igékkel jelzett cselekvések csak függőleges irányú úton valósíthatók meg: 1651: Erőkődik abban, miként *fölmászhasson* (Zrinyi: ASyr. 188); 1761: a' ... Sövényen *fel mászott* a' hijjuba [Szászsztván KK; BK] – 1644: az heubol *erezketek le* az kis kamoraba(n) [Mv; MvLt 291. 400b] – MünchK. 59: Kic a haiazaton vadnak, *ne zall'anac le*; 1568: az var fokrol *le zallanak* [Kv; TJK III/1. 226]; 1623 k.: *le szallek* az hiubol [Mv; MvLt 290. 30b]; 1756: az meg irt két Léptsőn *le szálván* [Branyicska H; JHb

L20/2. 21] – MünchK. 76: Iesus a haioba *felhaguan* a tengeren taneitauala; 1651: Kata Balas az hazam hijara *fel hagot* [Szászsztyörgy BN; Wass]; 1785: az idegen Tolvajok ... az Ház héjára *fel hágtanak* [Piskinc H; GyK] – 1566: A matska ott egy magas fára ... *fel hága* (Helt: Mes. 252); 1606: osuat Janos *fel hagata* Dersi Janost az keortuelj fara [UszT 20/203]; 1742: egy nagy alma fára *fel hágtak* [Kincsi KK; JHbK X18/6].

Habár a lépcső- és létraszerű út megkülönböztetése nem tűnik szükségszerűnek a konkrét dimenzióban, fontosnak tartom osztályozási kritériumként felvenni ezeket, mert szerepet játszanak nemcsak a hierarchikus viszonyokra vonatkozó átvitt jelentésű kifejezésekben, hanem mert a fent-et, a mennyet, az eget a lent-tel, a földdel összekötő utat is létra névvel illetjük (vö. Szilágyi 1996: 21–2). Ez a létraszerű út biztosítja a közlekedést a menny és a föld között: FestK. 10r: megh waltatthak .*fel haghasswk* : holoth . lakol ees orzaglaz ... zereethew fyaddal – JordK. 60: *Jewetek ffeel wr ystenhez* – PeerK. 120v: fyad ihūs ... halalodra *lée jowe*; ÉrsK. 112: Az istennek fya *lewe yween* az magassagból – CornK. 45: Mert ember paradychomból . es angyal menyorzagból vetkevzueen *e[ee]k le* – MünchK. 59: A čillagok *le hulnac* meńről – DebrK. 422: akkȳc *ala hullanac* meńorzagból – CzechK. 71v: az menȳeȳ ȳerwsaalembe *fel mennek* – 1584: *Mennyből ala orozkodot* (Born: Préd. 31).

1.c.2. Az út kötelszerű

A kötelszerű útnak az észlelési feltételei ugyancsak eltérnek a „rendes” út észlelési feltételeitől: 1. Nem beszélhetünk horizontális felületről, akárcsak a létra vagy a lépcső esetében. 2. A kötélen esetében egyáltalán nem beszélhetünk elágazásról, így választási lehetőségről sem. Tulajdonképpen olyan értelemben nem beszélhetünk felületről, mint az országút, vagy akár a lépcső esetében. Éppen ezért a kötélen való elmozdulást nem a *jár*, *megy* mozgásjelölő igékkel nevezzük meg elsősorban (hacsak nem egy cirkuszi mutatványosról beszélünk). De mivel elmozdulhatunk rajta, a nyelvben mégis úgy beszélünk róla, mint egy felülettel rendelkező útról, vagyis a *felmászik*, *leereszkedik* igékkel élünk: ÉrdyK. 594: Lata egy skarablya feerghet *ffeel mazny* az laban. A (*fel*- v. *le*-)*mászik* ige azért is jellegzetesen a kötélen való elmozdulást jelenti, mert mozgás közben kezünket és lábunkat is használjuk, akárcsak a létrán vagy a földön mászás esetében. Érdemes megfigyelni, hogy a növénytanban a *kúszó-mászó növények* elnevezést a vízszintes irányú „mozgást” végzőkre használjuk, míg a függőlegesen „elmozdulókat” *futónövények*nek nevezzük. 1708: Magános fa, mellyre szőlő vagy egyéb *fel nem fut* (PPI).

A létrán vagy a kötélen történő felmászáskor, ill. lemászáskor ugyan a kezünket kapaszkodásra használjuk, míg (a gravitációnak köszönhetően) a földön mászáskor nem kell kapaszkodnunk. Ez azonban a nyelvi világ szempontjából nem bír jelentőséggel, és így a kifejezések használatakor nincs eltérés aközött, hogy létrán, lépcsőn, fán vagy kötélen jutunk-e el a célhoz. Mivel az embernek nem sajátja a kötélen való fel-alá járkálás, nem is használhatjuk a *felfut a kötélen*

kifejezést, csak kivételes esetekben. Éppen ezért a számunkra nagyobb erőfeszítést megkívánó cselekvéseket jelentő igékkel élünk: KrisztL. 6v: es queeth le oduaan kotee az ablakhoz: es raita *le bochatkozeek*; 1660: kötelet adtak be az szolgálai kenyérben, *lebocsatkozott* [TML I, 553].

A kötél is, akárcsak a létra mediátorként is megjelenik a nyelvben. Míg azonban a létrán magunk szabadon fel- és lejárhatunk, a kötelet inkább vontatásra használjuk. Ekkor nem a kötél maga viselkedik útként, hanem a kötél az, ami egy virtuális függőleges úton mozdul el: 1573: egy chatornat Akar volt *fel vontatny* ... hanem hogi *fely vontatta volna* egy Zamot vetettek volna eo Rea [Kv; TJK III/3. 239]; 1653: azon kérenek bennünket hogy kötélén *vonogassuk* őket a falon *fel* [ETA I, 77 NSz] – 1646: az harangokat *le* kölett az toromból *ereszteni* [Kv; ETF 107. 12]; 1730: égj 27 ölös kötélért mellyel az Toronybol az emesztetet *le ereszszerék* [Kv; Szám. 56/19. 15] – 1570: az Trombitas alah vetette az Torom kulcyat mykor *fely akarta bocatny* [Kv; TJK III/2] – 1597: Hogy az harangot fel swtoltatúk ... ismeg *le bochatotta* [Kv; Szám. 7/III. 26]; 1694: egy hoszu vekony Lancz, az melynel fogva ... Vas Csigacska *fel* szoktak *vonni*, es *le bocsatani* [Kövár Szt; JHb Inv.] – 1647: Az emelczönis ... Egj vekonj hoszu Lantz, ki vas czigan jár *le* [Marosillye H; VLt 55/5415].

A kötél le- vagy felbocsátására pedig jóval könnyebb dolgunk van, ha csigaszerű szerkezetet használunk, különösen a nagyobb súlyok esetében: 1570: immár annyira *fel czigászta*, hogy à feiuel à fogoly à czigat el éri (Helt: Háló); 1760: Ki-méreté az oktalan állatok eledelét, és a szárnyas állatok számára *fel-tsizgáztatá* a kalitkák-felé (Moln: JÉpül. 96)

1.c.3. A kiindulópont vagy a végpont kiemelkedés

Függőleges irányú elmozdulásról beszélhetünk akkor is, ha a kiindulópont vagy a végpont kiemelkedés, domborzati forma, amelyre felmehetünk vagy amelyről lejöhetünk. Annak ellenére, hogy tudjuk, a valóságban a hegyre, dombra feljutás nem jelent olyan értelemben vertikális elmozdulást, hogy egy, a föld felszínére merőleges mentén mozdulunk el, a nyelvi világban ezt primér FEL–LE irányként kezeljük. A dombra, hegyre feljutás, illetve az onnan lejutás jelölésére elsősorban a leggyakrabban használt mozgásjelölő igéket használjuk: MünchK. 20: *Felmene* a hëgrè; 1566: *Mennyünc fel* a hegyre (Helt: Mes. 273); 1773: a havason Károk esett Füvekb(en) ... de mostan sokkal több szekerek *menvén fel* ... tartottak több es Nagyob Kártételektől [Hesdát TA; JHb II/3] – 1640: En az varbol *megiek uala ala* ... az Aszszony Darabantia ket karora tamazkodua(n) manko modra *jeõ vala fel* [GyK] – 1592: Ez a' Tot Mihaly *Jeot le* az Erdeorwl [A.kosály SzD; DLt 235]; 1710: fényes nappal is *lejövén* a várból [CsH 202] – 1592/1593: Az dizno barommal *ala Jeottwnk*, mi magunkis ott ferettewnk [Szásznýíres SzD; Ks 35. V. 12]; 1692: Az varbol *ala jüven*, erkeztünk a lisztelő malomhoz [Görgénysztimre MT; JHb Inv.] – 1632: A várban is tudom eleget *jártak fel* [Mv; MvLt 290. 79b–82b] – 1731: az Falu Csordájais

és az jármas marhák is azon also fordulorol azon közön vagy közönséges Csorda uttyán *jart le* [Told. 2 vk].

A mozgás kezdetét a *felered* – *leered*, *felindul* – *leindul*, *felfog* 'felindul', a mozgást magát a *feltart* – *letart*, míg a cél elérését a *feljut* – *lejut* ige párok mutatják: JordK. 62: *Felered* a hegyre – 1652: *Felindulván* az Várban ... job kez felől vagy on egy ... Filegoria [Görgény MT; Törzs.] – 1575: *Fel tartánac* a nagy hegyekre (Helt: Krón. 21) – 1585: Chionkara *fel Jutank* [M. valkó K; KP] – 1745: egyik ember az oldalra *fel fogott* [Szásznyíres SzD; Ks].

Mind a mozgás lassúságát, nehézségét, mind annak gyorsaságát megkülönböztetjük az igeek szintjén: FestK. 6v: *Ký haagh fel* wrnak hegyere – 1668: a hegyre *fel-czammogni* lehetetlen (Matkó: BCsák. 112) – 1566: Igen lassan *kullaga* a hedgy oldalán *fel* (Helt: Mes. 305) – 1619: Az kösziklanak tetejere *fel verekedenek* (Forró: Curt. 435) – 1657: hat órakor *ereszkednék le*, és mutatná ki magát az erdőből [KemÖn. 233–4] – 1586: az kertekre *Ala ereszkedenk* [Kv; TJK IV/1. 563]; 1600: az Feier Niko oldalaba(n) *ala ne ereszkedgyeönk* [Malomfva U; UszT 15/106] – 1551–1565: a hegy oldalon *alá leytene* (Helt: Bibl. III. 166) – ÉrdyK. 399b: Hamarsaggal *ffel fwtameek* az varban – 1668: szent Király Jstvá(n) *le futa* az Erdőről [Kide K; Ks 65. 43. 10] – 1600–1699: Terek János maga az vár felé *felszágulda* (RMK III. 181) – JordK. 374: *lewe zallot vona* az hegyről; 1704: valami lovasok ... a Kőmál-tetőn, a kösziklán... onnan *leszállingóznak* [Kv; KvE 288 SzF] – 1590: az nép az partra *fel takarodott volna* (Kár: Bibl. I. 196); 1690: az szindi-völgyön *takarodott fel* az pogányság [TT 1889. 720 SzZsN] – 1664: *le Takarodvan* az hova srul az poganjsagh, *fel* haytak ... fű Emberek mines lovait es marhait [Szászfellak SzD; Born. 2019. 4] – 17. sz.: Vajda hogy ezt hallá ... az varhoz *felnyomtata* (RMK III. 181). A M formája, alakja hangsúlyozódik ki a *lehengeredik* használatában, illetve az út milyensége teszi lehetővé az *alácsuszamlást*. 1770: a kövek *le hengeredvén* a Bánya szájából ... a kaszának ki verik az élit [Torockó; Thor. 16/39] – 1619: Az meredek kösziklarol *ala csuszamkodvan*, az ot ele folyo vizbe vesznek (Forró: Curt. 509).

Külön említendők azok a jelentéssűrítéssel keletkezett ige kötős igeek, amelyeknek csak az ige kötője mutatja a felfele vagy lefele irányuló mozgást: 1664: *fel üttenek* reank az havasra az Törökök [Szászfellak SzD; Born. 2019. 4] – 1704: egynéhány kuruc hertelen *lecsapa* Kőmálról [Kv; KvE 291 SzF] – 1623: Juhokott Tarcsion ... oztan a mygh az ho *ala ne(m) very* Eokött az Jo Eozy saytokot Czynealliak [BGU] – 1641: azokból a havasokból *lehajtott* juhokat őrzötte [Nagysajó BN; Veress, Doc. X. 111]; 1757: á Bányákból ki adott ... Minerát á viz *lehajtya* [Zalatna AF; JHb] – 1708: Az Sinkai Erdőről ... *le szorulnak* a Disznok [Fog.; KJ].

Az *aláver* olyan cselekvést jelöl, amely során ugyan a M maga végzi a cselekvést, de egy külső személy kényszerítésére. Ehhez kapcsolódnak a kényszerítést, kérést, parancsot feltételező *felhív*, *aláhív*, *leküld* igeek is. NádK.

90v: Elŷas tanítvaŷat *fel hŷva* [a hegyre]; 1776: Mgs Gróffné Aszszonyom ... Sirt Bánkodott, ugy annyira hogy Sziv fogása is következvén, engemetis *fel hivtak* vizgatalására [Kóród KK; GyL] – 1593: Vadalma Gergelne ... mind hozza jart Kis Georgiheoz ... es *ala hitta az zeoleobeol* [Kv; TJK V/1. 353] – 1736: mikor valamely urfi vagy nemes ifju legény vigan volt s tánczolni akart, *leküldött* az faluban, az falusi leányokat esszegyűjtette, az házához felvitette [MetTr 419–20].

A *felvisz* – *levisz*; *felhord*, *felhoz* – *lehord*, *lehoz*, *aláhord*, *alához*, valamint a cselekvés nehézségét is magába foglaló *lecipel*, és a M alakját is jelző *lehempelyget*, *leereget* egy A jelenlétét is megkívánja, hiszen a M a legtöbb esetben olyan jellegű, hogy magától nem is tudna se felfele, se lefele haladni: DöbrK. 152r: Esmeg *fel veve* vtet ordog igen magas hegre; 1690: negj szalfatis ... hordoztak ... az to farkanal *felvittek* [Aranyosrákos TA; Borb. I]; 1741: a Toplicai Kásze Albe nevű havasra ... *vitték volt fel*, az esztenájokat [Ditró Cs; KS 69. 50. 44] – 1672: az parasztságot *levihetnék* az erdőkről az hídnak csináltatására [TML VI, 243] – 1664: Egy bothordonak az ki *le hordotta* az szeoleot fizettünk [Kv; SzCLEv.]; 1727: ezenn bértznek oldalaban egy nagy Dombot miis értünk ... de azt az esső *le szagatta s le hordotta* [Ks 12/III] – 1625: eot nap szamosnak az kik az plebania felseo hazbol, az feoldet *ala hordottak* [Kv; Szám. 16/20X. 32] – 1588: az terhet *fel hozzam* az hegyen [Zsákfva Sz; WLt] – 1658/1799: az ágyukat *lehozván* Bozza várából [EM 18, 451–2] – 1631: az buzat az Uarba(n) ... felis uiueők de ... az sakokat *ala hozok* az hazamhoz [Mv; MvLt 290. 254a] – 1668: Lehetetlen a számárnac a tekenőt az említett hegyre *fel czibikelni* (Matkó: BCsák. 112) – 1752: az Fát meg vágtuk volt, és *leis eregettük* az oldalon [Szeredasztanna MT; LLT 55/22] – 1743: senki pedig se egyik se másik fát el darabolvan *le hempelgetni* ne merészéllyen [Torockó; TLev. 10/1].

1.c.4. A végpont a folyó forrása/észak vagy a folyó torkolata/dél

a) A folyóvizek fontos szerepet töltenek be életünkben, hiszen olyannyira életünk részei, hogy a folyásirányuk tájékozódásunkban is szerepet játszanak. A nyelvi világban a folyó eredete, felső folyása felől végzett mozgást lefelé, aláfelé tartónak mondjuk. A valamely területen, országrészen vagy akár kontinensen belül két település közül azt a települést, amely a folyó forrásához közelebb helyezkedik el, fentinek, amely ettől távolabb, lentinek érzékeljük. Ehhez kapcsolódik szorosan az észak–dél irány szerinti viszonyítás is, hiszen azt, ami északon van, fentinek, ami délen található, azt pedig lentinek nevezzük. Ez abból is adódik, hogy Magyarországon a fontosabb folyók mind észak–dél irányban folynak, és így a folyók folyásirányának az egybeesése az észak–dél iránnyal ezt a sajátos helyzetet eredményezte (vö. Somkerekí 1999: 24–5).

A mozgást végezheti maga a M, az A külső segítségével: 1570: Kadas Estwan Eperyesre *Menth volt fely* [Kv; TJK III/2. 176]; 1697: magam *fel mentem vala* Bányára [Szilágycseh; BK]; 1764: *fel mennünkis* a víz miatt alig lehetett [Szárhegy Cs; LLt Fasc. 149] – 1726: hozass Brassobol, Puska port, s Srétet, mivel ... ha *le megyek*, oda alá vadászok [ApLt 1] – DöbrK. 191v: ieszus .

sidosagbol galileaba iõne ... es keri vala hog *ala menne* – 1562: Szulimán ... esmét *feljöve* Magyarországba [ETA I, 15 BS]; 1653: Básta elé méne Dévához, és ő maga kijöve hozzája ... És *fejlődögele* Bástával [ETA I, 73]; 1737: Én ide Peselnekre olly szándékkal *jöttem vala fell* hogy innen Kászoni erdökre continuállyam Vadászo utamott [Peselnek Hsz; Ap] – 1640: kertemis kgd(e)t ... kereztelesre ... *le jeonj* [GramTr V. 359]; 1738: Csikbol *le jöven* [Kvh; HSzjP] – DöbrK. 141v: Es *ala iõve* v velek . es iõve nazaretben; 1617: az kert jaro bironak Szent Laszlorol Balintfaluara ... *ala* kellett *jõni* [Msz; Törzs.] – 1657: az török Ecsedig, Kállóig, Szatmárig *feljárt* [KemÖn. 26] – 1762: egy kis utatska lévén le Szézsarma felé eleget *jártunk le* Bethlenbe rajta [Kőfarka SzD; SLt 20IV.6].

A mozgás kezdetét, ill. a célba érést jelzik a következő igék jelzik: 1744: Ha savanyó vizes üvegek készülhettek Pista Kocsis *indúllyon fel* [Déva; Ks 78. 19. 24] – 1785: Szászvároson volt eddig egy Divisio Dragonos ... holnap *le indul* a Bánátusb(a) [BK] – 1524: possonbol . *ala Indoleek* (KLev. 89) – 1755: *fel eredvén* észak fele â Sovány Völgynek ... oldalán [Nagygyeke K; Ks K. 80] – 1735: (A levélből) értettem Ngd szerencsöss *fel érkezését* [Lozsád H; Ks 99] – 1665: Danka negyed-ötöd napja *le érkezett* [TML III, 460]; 1765/1766: az Aszszony eõ Nga *le érkezik* [Koppánd TA; DobLev. II/372. 4a] – 1794: Takarmányát is ... Vadasdra ... nem lehet vinni, hanem ha ... Havadra *fel kerül* [Mezőcsávás MT; Kp II. 45].

A mozgás nehézségét jelzik a (*fel-, le- és alá*)*fárad, nyomul*, a gyorsaságát az *igyekezik, siet, takarodik, nyargal, szalad, rugaszkodik* igék megfelelő igekötős változatai: 1537: ertem hog keral'l' ew felseghe Jde Gereczbe Jewy ... Mert en oda *fel Nem faradnam* (KLev. 345) – 1710/1767: az Unitaria Ecclesia ... Papjai, Deáki ... Szamosfalván ... praedikállani gyalog *le fáradtak* [Kv; Ks 14. XLIIIb] – 1625: valasztottak ... kett Beczywlletes Atiankfiait ... hogj ... Fejerwarra *ala faradgianak* [Kv; Szám. 16/20XIV. 241] – 1653: a tábor ... *lenyomula* Paratéjnal [ETA I, 108]; 1704: és sokan a szentpéterei malom révin általjövén truppall a majorok közé, némelyek feljöttek, azután *lenyomulának* Szamosfalva felé [Kv; KvE 285 SzF] – 1742: maga is *fel úgyekezík* annak idejiben, s Molduvába mennyenek bé [Szemerja Hsz; Ap] – 1716: az Vármégye Gyűlésere *alá úgyekezík* [Szentdemeter U; Ks 96] – 1664: Szepesbül, Medgyesre *le sietek* [TML III, 151]; 1705: ő maga is, Glöckelsperg uram, *lesiet* a maga corpusával [WIN I, 530–1] – 1667 u.: mind *le takarotak* Szakmar fele, a talpasok is [Kozárvár SzD; GramTr 18. 644] – 1660: Toth Istok ... Colosmonostorra reszegen *felniargalvan* [Kv; TJK VII/3. 317] – 1777: mingyárt Sellyeben *fel szaladván* hogy a földeket mérethesse ... igaze hogy a Causa előtt *szaladt fel* [Msz; Bet. 6] – 1663: már írtam Cob uramnak, hogy ne ellenezze, hadd *rugaszkodjam le* oda be [TML II, 654]. Két település közötti mozgás okát és célját takarja a *szökik, költözik*, illetve az út milyenségét a *fordul* ige: 1761: *le szöktenek vala* Nemes Magyar országra Ponkata (!) nevü Faluba [Sztanisa H; JHb L18/2. 92–3] – 1727: innét Branicskára az Ur Josika Sigmond Uram *le költöztette* [Mezőcsán

TA; Ks 15. XLIX. 5] – 1728: ne sajnallya kglmd ... Köblösre *fel fordulni* [Dob.; RLt].

Amikor a M valamely külső személy ösztönzésére, parancsára, nem jószántából teszi meg az utat a két település között, a *hív*, *bocsát*, *küld*, *indít*, *talpaltat*, *enged* igék *fel*-, *le*- vagy *alá*- igekötős változatait használjuk: 1576/1577: *hywattak volt fel* eotet ... Thorozko Zentgeorgyre [Torda/Kv; Thor. VI/4] – 1768: ezen vak kantzát mellynek el esküvésére Gelentzére tavally *lehivának* ... láttam [Bereck Hsz; SzentkGy] – 1597: kwlde Jstuan Deakot Filere az olahokban *ala hini* az Kirali retnek meg kazalasara [Kv; Szám. 7/XII. 72] – 1662: már egynehány posta vagy on ott fenn, az kit Kegyelmed *lebocsáthat* [TML II, 302] – 1540: oztan wğ *Bochasd ala* e papot (KLev. 549); 1625: Generalis gyűles lewe(n) Fejerwaratt ... megh *bochjatananak ala* kett vrainkatt [Kv; Szám. 16/20XIV. 245] – 1479–1490: az leveleketh ... hova hamarab *fel kyltheth* anna hamarabb *felkylgegh* (KLev. 4); 1693: az urakkal végeztük, hogy *felküldjük* Radnoth iránt [IIAMN 332]; 1787: az itt valokat egygyelis másalis mind *fel küldezgettem* [Bencenc H; BK] – 1670: Az diószegiekb en is az öreg embereket *leküldtem* Fejérvárra [TML V, 131]; 1740: az Jager inast ... *le küldöttem* [A.árpás F; TKI] – 1625: Feyervarrol lewel érkezwen ... Egj tag hust ... szosza *kwltem ala* [Kv; Szám. 16/20XIV. 246] – 1767: az ... Ur Motsi Udvarházától *fel inditták* azon marhákat [Mocs K; JHbK XLVIII/1.10] – 1752: A M. Ur Parantsolt vala egy ordinarium borról ... hamaréb fogja *le inditatni* Tisztartó Uram [Szentdemeter U; Ks 83] – 1766: Datzót *fel talpaltattya* Torjára [Sszgy; HSzjP] – 1663: most postát küld ma urunk, hogy *engedje le* az vezér [TML II, 598]. Az A keményebb módszerekkel is mozgásra kényszerítheti a M-t, illetve *lekísérheti*, *lekalauzolhatja* a M-t: 1738: a Nms Város Ménessét és Csordájátis *hajtsák fel* a Szalcsva felé [Dés; Jk 488a] – 1653: Bockai oda fel^a a németet ... *felnyomta vala* [ETA I, 97 NSz. – ^aFelső-Magyarországon] – 1657: az fejedelem reménlvén, hogy talán az törököt is *lenyomhatja* [KemÖn. 268] – 1639: az nemesseget Besterczereöl úgy *verek fel* az Budaki Hagon [Vajdasztiván MT; Borb. I] – 1575: András király és Béla hertzeg *allá takarác* minden barmot és élést Magyarországba (Helt: Krón. 35) – 1767: Pap Miklost is te *kalauzoltad le* az Allföldre [Dupapiatra H; TKhf].

Amikor a M természetéből, állapotából vagy lehetőségéből adódóan magától nem tud elmozdulni, szüksége van egy A jelenlétére, aki a két település közötti utat megteszi, és magával viszi a M-t is: 1681: az Bellenyes Videken valo Jobbagyimat, az it valo Praesidium által *hozattatna fel* [Somlyó Sz; UtI]; 1759: szekeren vagy Ekén Vintzről *hozta fel* Csáklyára [Girbó AF; JHb] – 1661: fel kell mennem vele Eperjesig, oda talám *lehozathatom* az késmárki doktort [TML II, 221]; 1741: egj ... embert *hoztanak va<la> le* eskunni Maros sz: Györgjről [Velkér TA; Ks] – 1625: vidanj Ferenczj Monostorrol ... az Harminczad Zaszlott *ala hozta* [Kv; Szám. 16/20XIV. 241] – 1583: the leany Jlona ... *fel vizlek* Monostorra [Kv; TJK IV/1. 147]; 1604: Megh júth az louakkal zekerral Borbelj

Peter s úgy vizi fel [UszT 20/266]; 1779: mind az anyját, mind az gyermeket Vácról *felvitette* s Grécben tartaná őket [RettE 407] – 1671: igen beteg, fekszik ... félek, *le sem vihetem* Fejérvárra [TML V, 648]; 1756: Disznojon ... lakta(na)k ennekelötte két Jobbagyok ... Czibokát ... minden Cselégyivel együtt *le vitték* Abafájára [JHbK 20/23] – 1625: Magyarossi Janosnak, kj az Keőmiesekert leött hogj Fejerwarra *ala vitessenek* ... Attam Etelt es Jtalt [Kv; Szám. 16/20XIV. 42] – 1748: Az égetbortis ... átalaggal *hordották le* Enyedre el adni [Torda; Borb.] – JordK: En *ffel zalloytalak* tyteket Egyptombol; 1786: a marhák gyengék hogy meszsze vekturázzuk Herepéig vagy Fejérvárig *fel szállithatnok* [Bencenc H; BK.] – 1681: nro 300 szölő karot csinálni, es aszt ... Hunyadra *le szállítani* tartoznak [VhU 200]; 1711: kért azon erdőből, azért az Besenyei Falus Biro *Szálliccsa le* eő Kegyelmenek Kocsárdig [Búzásbesenyő KK; BfR IV. 30/26] – 1671: Én *levontatnám magamot* ide Aranyra [TML V, 606].

A folyó folyásának az iránya, illetve az észak–dél irány nagyon fontos szerepet játszik ugyan a tájékozódásban, ám ha két település nagyon közel esik egymáshoz, és közülük az egyik dombra, hegyre épült, akkor az irány jelölésében sokkal fontosabbá válik a domborzati forma jellege, mint ahogy a következő példa is mutatja: 1585: hozanak egy Bör Zekeret kerek B. vramat hogy 6 Lowo(n) felekik^a *fel wontatna* [Kv; Szám. 3/18. 7b. – ^aA Kv-tól délre fekvő Felek településig]. Felek Kolozsvárhoz viszonyítva délre fekszik, illetve a Kolozsváron keresztülfolyó Szamos iránya sem indokolja a felfele való mozgást. Ebben az esetben az a meghatározó tényező, hogy Felek részben a Kolozsvár határában levő dombra épült.

b) Ahogy két település egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezkedését meghatározza a folyó folyásiránya, valamely településen belül is felső- vagy alsóvárosról, felszegről vagy alszegről beszélünk ennek függvényében. A településen belüli részek megnevezése csak akkor nem következik a folyó irányából, amikor a település egy része dombra vagy hegyre épült. Ekkor inkább a domborzati forma jellege határozza meg az irányt: 1597: *meny fel* nagy gergeljhez [UszT 12/75]; 1629: szigjenlem az ucza(n) *fel menni* [Mv; MvLt 290. 170b]; 1769: *menyek vala fel* a Templom felől a Követsi János Háza fele [Agyagfva U; IB] – 1740: Kis Mihály kertyg *le ment* [Mészkö TA; Borb.] – 1572: hogy az kezeep vczan *Ala Megien* [Kv; TJK III/3. 86]; 1655: *menven alá* Magyar Utzáb(an) [Kv; CarTr II. 890] – 1572: *leo fel* az piacra gazdaia azzon [Kv; TJK III/3. 86c]; 1769: egy magas szál ember *fel jüvén* a mi kapunk előtt *fel mene* a Cantorunk Háza felé [Szu; IB] – 1690: Az Nyari Hazbol *le jüvén* [BK 4]; 1789: *le jöttünk* a fáluba [Köd Sz; Végr.] – 1644: ez az Olah Thamas *Jw vala ala* a piac fele [Mv; MvLt 291. 431a] – 1632: az kerten *járt fel* hozzája [Mv; MvLt 290. 79b–82b] – 1771: égy darab ahol az Borju Csorda *le jár* [Dés; DLt 321. 34a].

A mozgás kezdete vagy vége, annak jellege, vagy oka és célja, valamint az A hiánya vagy jelenléte szerint ugyanúgy csoportosíthatjuk az egyes igéket, mind

ahogy fentebb láttuk: TihK. 23: Romanak egik uciaian *fel indult*; 1634: *fel indula* Georgy Ispanne az utzian [Mv; MvLt 291. 27a]; 1758: *Fel indulék* ... utánna [Ecsellő Szb; KvAKt 11] – 1572: Mykor ... oda *feol Jwtottwnk wolna* ... Azhol Az hatarth Akartak hanny [Nagymeregyó K; KP.] – 1573: *fely Erkezet* oda hwl Eok voltak [Kv; Tjk III/3. 78]; 1688: midöre En *fel érkeztem* [Mészkö; Borb. I] – 1570: *fely fwth volt* Az vchan [Kv; Tjk III/2. 73]; 1638: En *Fel Futek* Varga Miklosekhoz [Mv; MvLt 291. 151b] – 1632: *le futa* Niuzo Giurka Kouach Palni [Mv; MvLt 290. 71b] – 1599: Benedekfi Christoph *fel zagúlda* az Nagy Janos haza feleóll [UszT 13/109] – 1767: Udvar László *szalod fel* az utszán a Legények felé [Betlensztmiklós KK; KB] – 1739: *Felnyargala* az ... lakodalmas ház fele [Szentlélek Hsz; HSzjP] – 1739: egy ... legény meg kérdvén, hogy hon vagyon a' Lakodalmas ház sebess nyargalvást *fel rugaszkodék* [Szentlélek Hsz; HSzjP] – 1792: *le nyomultanak* onnan az Exponens Aszonynak más szölleibe [Szentbenedek AF; DobLev. IV/692] – 1796: az innetső malomig *le-tzibekel* [Gernyeszeg MT; TL] – 1634: *fel Ballagank* az Balogh Mihály kertj mellett, az Barom vasarra [Mv; MvLt 291. 21a] – 1749: Hát nem tetszik-e ... *fel-sétálni* (KirBesz. 6) – 1776: ä Groffné ä Kántort utánna küldé, hogy *le Sétálnék* [Szentdemeter U; GyL] – 1593: *fel zalazta* Kuti Martont [Kv; Tjk V/1. 250] – 1595: Gegeó Balintne Aszonjo(m) *hyuattia volt fel* az eó kgmek hazához [UszT 13/37]; 1750: az bakkantsosok káplárját ... Házában *fel hivta* [Mocs K; Ks 83] – 1570: az azzon *Ala hiwatta* az Trombitast Byro Kato hazához [Kv; Tjk III/2. 20]; 1630: eő maga *hūatta vala ala* Kerekes Gergely ezt az veit [Mv; MvLt 290. 220a] – 1639: ha megh jo, mingiarast *fel kuldem* [Mv; MvLt 291. 3b]; 1753: Ennek a maradekjat Mesturamni *küldettek fel* [Kvh; HSzjP] – 1724/1779: a Mester Emberek innen fel menvén a hajo fájit vágasa meg és *küldgye le* ide [Gerend TA; KS] – DebrK. 189: meli dolgot hirre tön a frateroknak azonnal . *sala kwlde oket*; 1634: engemet *ala kuldenek*, hogy fel hijam Varga Menyhartat [Mv; MvLt 291. 27a] – 1799: a Sarjuban *fel tsapta* az ökreit [Albis Hsz; BLev.] – 1626: az Beczj Pálne marhajat fejos tehenit diznayt azon *hajtottak fel* [BLt 3] – 1583: En kerem vala az eokreóket viczey Andrastol eleobe ... lata(m) hogy *Ala haita* [Kv; Tjk IV/1. 193] – 1574: Rea leot Niolch kilench dyzno ... *ala haigalta* az zeoleok fele [Kv; Tjk III/3. 359] – 1592/1593: az barmot ... *wzd ala* az Malmon alol valo keoz porondra [M.décse SzD; Ks] – 1570: hayadon fēwel wzte ky az ayton zabo Janos az feleseget, zablyas kezzel *alah kergette* [Kv; Tjk III/2. 79–80] – 1585: Az varos Touat hogy halasztatuk az ky az halat *fel horta* tött 11 vtat [Kv; Szám. 3/20II. 28]; 1676/1681: *fel hordgiakis* à borokat [Vh; VhU 658] – 1740: feles Tőrok buzája az hijján lévén ... éjjel *le hordot* [Bencenc H; BK] – 1586: Kocis Giorgjnek fizettem eles *ala hordozasaiert* [Kv; Szám. 3/20IV. 56]; 1661: az meny szakallosok(na)k ualami boncsaga uolt, Egi ember hogi *ala horta* az lakatoshoz, ismet mas hogi *fel hordotta* [Kv; SzCLev.] – 1633: ketszeris *vim fell* az szano(n) az kodory hazához az Szanto Marton eggjetmasatt [Mv; MvLt 290. 112a] – 1711: (Imreh Pétert) en magam *vittem vala le* az Paterekhez

[Dánfva Cs; Born. 2019] – 1762: volt 14 Derekaj ... meljeket az udvarbol *hozogatott le* [Oltszem Hsz; Mk IX. 109] – 1573: *le zallytha* zolgaytt es le kwlde wkett [RLT O. 5]; 1725: A mi ... az Padimentomozni való kövek dolgát illeti ... *le nem szállíthatom* [O.fenes K; Ks] – 1708: Beteg ágyabol másokkal emeltetvén fel ő kigyelme ... *le vezettetvén* magát ... Predicatoranak ... szállására [Fintaháza MT; MMatr. 61–2] – 1705: a menyasszonyt ... nyoszolyóasszony hozzátartozóival együtt *lekísírék* [WIN I, 412].

Az úton való mozgást jelző csoport foglalja magában a legtöbb *fel*, *le* és *alá* igekötős igét, hiszen a magyar nyelvben a mozgásjelölő igék száma jóval meghaladja a többi jelentéskörbe tartozókéét. A mozgásjelölő igék állománya a századok folyamán alig változott. Az idézett igék közül csupán a *cibekel* nem része a mai köznyelvnek. Az igeállomány változatlanságát mutatja az is, hogy mindazok az igék, amelyek *fel* vagy *le* igekötős párja a vizsgált anyagban nem jelenik meg (pl. az *utazik*, *botorkál*, *oson*, *kúszik*, *özönlik*, *görget*, *gurít*, *rándul* 'megy', *támolyog*, *kecmereg*, *fárad* 'megy', *jut* 'vhova', *látogat* 'vhova rendszeresen jár'), igekötő nélkül, vagy más igekötők társaságában adatolható már a korai századokból. Kivételt csak a *ruccan* képez, amelyről adatunk csupán a XIX. századból van. Ezek általában vagy a mozgás, vagy a M milyenségére utalnak.

A *fel* igekötő használatában sincs jelentősebb változás: a XV–XVI. században már a mozgásjelölő igékkel együtt jelentkezik, és máig ugyanilyen jelentésben fordul elő. Ahogy már az első csoport esetében is láthattuk, a XVII–XVIII. században jelentéssűrítéssel keletkezett szerkezetek alakultak ki: *feligyekezik*, *felrugaskodik*, *felüt*, *felnyom(tat)*, *felcsap*. Ezek mellett jelennek meg a *felcsal*, *felbolondít* 'vhova' ma használatos szerkezetek.

A *le* és az *alá* azonban több változást mutat. A vizsgált anyagból kitetszik, hogy az *alá* igekötőnek a mozgásjelölő igék melletti előfordulása a XV–XVI. századból már adatolható, míg az adott igékkel előforduló *le* csak később, a XVII., legtöbbször a XVIII. századi szövegekben bukkan csak fel. A XVII. század elején az *alá* lefele irányuló mozgást jelölő jelentését a *le* igekötő kezdi átvenni, és a XVII. század végére, XVIII. század elejére az *alá* teljesen elveszti ezt a jelentést. A mai nyelvi állapotot tükröző ÉrtSz.-ban az *alábocsát* nép., az *alábocsátkozik* rég., vál., az *aláereszkedik* irod., az *aláfut* pedig vál., irod. minősítésekkel jelenik meg.

1.c.5. A folyó út

A folyónak és az útnak az észlelési feltételei alapvetően ugyanazok, csupán két ponton térnek el. 1) Az útnak szilárd felületűnek kell lennie, a folyónak a felületét pedig folyó vízként érzékeljük. 2) Az út haladhat mind lefelé, mind felfelé, iránya nem a gravitáció függvénye, míg a folyóvíz természeténél fogva csak valamely magasabb helyről folyhat lefelé, ha a valóságban a csekély szintkülönbség miatt ezt nem is érzékeljük mindig. A folyóvízen való elmozdulás esetében a folyó folyása határozza meg az irányt: a kiindulópont a forrásvidék,

vagy a forrásvidékhez közelebb elhelyezkedő pont, míg a végpont a folyó torkolatánál, vagy a forrásvidékéhez képest lentebbi helyen található. Az a tény azonban, hogy a folyó csak egy magasabb helyről folyhat lefelé, nem jelenti azt, hogy a folyón való közlekedésnek mindenképpen lefele irányúnak kell lennie, hiszen a közlekedésre használt hajó, csónak segítségével mind lefelé, mind felfelé haladhatunk, akár csak bármely úton: 1754: a' Sos hajokkal *fel járhattunk* az ... kerten tul Solymos felől levő Szakadáson is [Haró H; GyK] – 1717: az sok muskotérosok ... hajókon *jőnek le* az Dunán [SzO VII, 225] – 1585: az hal : *fel Meheteth* az also Tobolis az foliamba, Az felseo Tobolis *ala Jeohetet* [Kv; TJK IV/1. 430a] – ÉrsK. 5: *Alaa bochataa* az tyberys vyzön; 1632: ne keósd ide az beóreóket mert maszor mind *ala bocsatom* az Vizen [Mv; MvLt 290. 108a] – 1592: A vizen *felviszem* (C) – 1710 k.: ötezer köből búzát és kétezer árpát *küldtünk le* a Maroson [BÖn. 738] – 1679: láttam a mint a tengeren *lehozták*^a [TML VIII, 562. – ^aBéldi Pál koporsóját] – 1795: a' Sós Hajók szászorta nehezebben *szálltathattanak vala le* [Déva; Ks 73. 74. VII. 108]. Itt is ugyanazoknak az igéknek az igekötős változataival élünk, akár csak az úton járásra, az *evez*-t kivéve, amelyet kimondottan a vízen való elmozdulás jelölésére használunk: 1592: Király meg hatta nékiec, hogy a Duna vizen *fel eueznénec* (Cserényi: PersF. 42)

A vizsgált igekötők használatában ugyanazokat a változásokat láthatjuk, mint az úton való elmozdulás esetében. Míg a *fel* és az *alá* már a korai századokban jelen van a mozgásjelölő igék mellett, a *le* később jelenik meg, és átveszi az *alá* szerepét. A *fel* az *evez* mellett konkrét értelemben szintén csak vízen való elmozdulásra használt *úszik* igéhez tapadva a felfele irányuló mozgást jelöli. Emellé a XX. századig az adott igékhez a *le* igekötő is hozzátapad: A tegnap *leeveztünk* a Dunán. *Leúsztam* a holt ághoz.

1.c.6. A M víz

Ebbe a csoportba olyan elmozdulásokat sorolhatunk be, amelyeknek a kiindulópontja bármely, a végponthoz viszonyítva magasabban fekvő hely és a M folyóvíz, vagy viselkedése alapján vízszerűnek érzékeljük. A víznek természetéből adódóan csak lefele tartó mozgása lehet, ezért ide csak *le* vagy *alá* igekötőkkel ellátott igék kerülhetnek: DebrK. 319: az veres veritec ... az te testedre le az földre *le fol' vala*; 1630: *le foliamodek* az ver az orczaja(n) [Mv; MvLt 290. 200b]; 1779: a' pénzt ... midőn a' tűzben tette, tsak hamar az ón rólla le-olvada, s *le-follya* gömbölyeg tseppekben [Kv; SLt XL] – ThewrK. 57v: te dychor wered *orcza don ala folywan*; 1643/1673: Folyovizek, a mellyek szüntelenül az ő partyok között *alá folynak*; A zuhogó, tsorgó patakok gyorsan *alá-folyó* eső-vizek (Com: Jan. 13) – 1633: az vallan *le cziorogh vala* az vere [Mv; MvLt 290.114b] – NagyszK. 36: az en genge testomøn a veer *ala Lorogvala*; 1608: Az olay fejeröl széllyel *alá-czurdol* (MA: Bibl. V. 61) – DebrK. 318: az földre le Lhøpøgø ver; 1643/1673: Az eső *le-tsepög* (Com: Jan. 10) – 1584: Az czep verec, melyec az földre *le gördülne vala* (Born. Préd. 227)

– WinklK. 346: Te kõnw hullatasod az ew zenth *orczayan ala görgődözött* – 1592: mint egi eoregh borso, vgi *hempelget le* az veritek rolla [Kv; TJK V/1. 214] – 16. sz.: A laskát ... megforrázzad, az vizet jól *leszivárkoztatd* (Radv. Szak. 92); 1673: Az orvosságok ... taknyot *leszivárkoztatók* légyenek (Com²: Jan. 145); 1767: mely ganejbol a lév *le szivarogván* az alább lévő ország utban, igen el ebbed a hely [Koronka MT; Told. 19/29] – 1655: A pők az iny körül az agy feneke tajatt levő takony tsináló makkotskakból *szivarkodik alá* (ACsere: Enc. 148) – 1779: sok pedig mellyére *le-usztatja* nyálát (Kónyi: HRom. 187) – NagyszK. 382: Mert az q ven orczayan . es zakalan a kõnhullatas gönggkeppen nağ beuseggel *ala hulvala*.

A kimondottan vízserű M esetében használt, az előbbieken bemutatott igék mellett a tipikusan mozgásjelölő igék is megjelenhetnek: 1568: az hatan ... *ala* kezde a ver *meny* [Kv; TJK 191] – 1650: az poros^a aroknak az vize *ala Jart* az ferencz Mjhalj hazok fele [Gagy U; UszT 8/64. 58b. – ^aOlv.: pörös] – VitkK. 7r: az piros zino vere, orczaian *ala fút*; 1638: hozza hajta az meszaroshoz, a kezét talala, s mindgiart *ala futamodek* a palcza(n) a uer [Mv; MvLt 291. 157b] – 1690: A nedvességek *le-takarodnak* az emberben az ereken (PP: PaxC. 39b); 1772: a' Királj falvi Gát el szakadott ... innen a' Viz szépen *le takarodott* [Ádamos KK; JHb L18/131] – 1770: egy sik körül *le-szőkik* a' fojom [Gyertyános TA/Torockó; Bosla] – 1673: viz szekrény *ereszti le* a vizet [Cssz; CsVh 43]; 1763: a borokat a Sepreiről *le ereszték* [Bethlensztmiklós KK; BKG] – 1643/1673: Az orr lyukakon mint egy csatornákon a penészes takony *alá szarmazic* (Com: Jan. 47). A leggyakrabban akkor használjuk az általános mozgásjelölő igéinket, amikor magáról a folyóvízről személyként beszélünk: 1655: az hol most az derek arok vagio(n) *ment le* az viz [Szentgyörgy Cs; BLt]; 1771: Udvorán s kertén hoszszan *ment le* ... (a) ... Patakocsa [Doboka; Mk 18. 80] – 1653: egy völgyről egy patak *jő vala le* [ETA I, 134 NSz]; 1735: azon le folyo viz *jű le* a nagy Marasbol [Kisfalud AF; Berz. 13. III/19] – 1694: az Báldi szenaförűl *le járo* patakra [Mezőméhes TA; WassLt]; 1762: Maros vize ... azon árkon *járt le* [Udvarfva MT; Ks 67. 48. 31] – 1771: a Silipeken *Lé szaladván* a ... a viz [Dombó KK; JHb 20/26. 4].

A vízserű M mozgását jelölő *le* és *alá* igekötős igék párhuzamosan élnek a XVI. század elejétől a XVII. végéig, amikorra az *alá* ilyen jellegű szerepét teljesen átveszi a *le* igekötő. Az *alá* igekötős igék közül csak az *aláfolyik*-ot veszi fel címszóként az ÉrtSz. rég., irod. és ritk. minősítésekkel, míg az ÉKSz. már nem is szótározza. A *le* igekötő és a mozgásjelölő igék együttes megjelenését – az adatok tükrében – csak a XVII. század végére, XVIII. elejére tehetjük. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy az úton való elmozdulást jelző igék mellett későn jelentkezik a *le*, mint ahogy ezt már fennebb láthattuk. Ez a csoport a XX. századra kiegészül a *lepereg vmiről vmi* kifejezéssel: A víz *lepereg* a liba tolláról.

1.c.7. Az úton akadály van

Az út 10. észlelési feltétele szerint: az út felületén járó kisebb-nagyobb erőfeszítéssel leküzdhető akadályokba ütközhet. Mint láttuk, az úton való elmozdulás lehet függőleges és vízszintes irányú is, ennek függvényében itt is két alcsoportot lehet megkülönböztetni.

a) A függőleges irányú mozgás során két M-lal számolhatunk. A M_1 lefele mozdul el, a M_2 pedig felfele. Ebben az esetben a S egy virtuális pont, a M_1 és a M_2 találkozási pontja, ehhez képest mozdul el a M_1 a M_2 hatására. Az akadályt a felfele elmozduló M_2 képezi, amely megakadályozza a M_1 -et abban, hogy célba érjen: 1585: Rea futamek az Iffiw a' takachra ... De A takach *fel fogha* [Kv; TJK IV/1. 475] – 1591: egi bottal *fel veottem* az sok czapast [Kv; TJK V/1. 162]; 1630: nem üthete mert Szantaj Janos Deak Ura(m) *veve fel* az karjaua [Mv; MvLt 200. 196b] – 1598: az kannat *fel eoteottek* az kezeben [Kv; TJK V/1. 243] – 1630: üteis hozza Banhazi Ura(m) Nagj Gergelihez de ... Szantai Ura(m) *fel uere* az karjaua [Mv; MvLt 290. 196b]. A *felpockol* és *felájaz* igékkel jelzett cselekvések következtében a S (pecsek, zabla) a M (a felső ajak) lefele mozgását akadályozza meg: 1695/1751: Állatait *felpotzkolván*, a fogait mind kiszedi a szájából (Hall: HHist. III, 33); 1736: ugy *peczkelték* osztán *fel* az köz pálcát az két lóra [MetTr 367] – 1540–1555: *Feláyazác* az ő száiat (Tin. 328); 1765: (Az executorok) némellyeknek a szájokat *fel ajozták* [O.girbó AF; Eszt-Mk Vall. 304].

b) A vízszintes irányú mozgás esetében nem beszélhetünk két M találkozásáról, csupán egynek az elmozdulásáról, amelyet az akadályként megjelenő S feltartóztat útjában: 1575: Az vtban *fel fogác* a köuetet (Helt: Krón. 55); 1743: engemet *fel fogának*, el vivének s megh bírálának [Szentlélek Hsz; HSzjP] – 1748: a' Vendég fogadóban egy hordó bor a Kortsomán *fel akadott vala* [F.karácsonfva KK; Told. 56]. Ez utóbbi példa is mutatja, hogy ebben az esetben az akadályt hálószerűként kezeljük, amely nemcsak akadályoz a mozgásban – hiszen ekkor nem lenne több mint akadály –, hanem vkinek/vminek a birtokba vételét is feltételezi. A hálón nem lehet túljutni, mint az akadályokon.

A függőleges irányú mozgást jelölő igekötős igék csoportjában a századok során semmilyen változást nem észlelhetünk. A vízszintes elmozdulást jelző igék közül a *felakad* 'megreked' nép., és rég. minősítéssel szerepel az ÉrtSz.-ban. Az akadályként megjelenő S miatt a mozgását beszüntető M-ről úgy beszélünk, mint aki/ami *fennakad*. Itt a *fenn* előtag a mozdulatlanságot, a valahol lételt jelzi. Ha egy helyzetet többféleképpen észlelhetünk, akkor idővel valamely észlelési feltétel hangsúlyosabbá válik, és ekkor változhat a reláció is. Míg a régi nyelvben a felsőségbe kerülés hangsúlyozódott ki, a mai nyelv a valahol lételt, és nem a mozgást hangsúlyozza. A *felfog* mára kiterjesztette jelentését. Olyan dolgokat is felfoghatunk, amelyek ugyan nem láthatók, de a nyelvi világban mint testtel rendelkező dolgokról beszélünk: A vastag szőnyeg *felfogja* a léptek zaját. A szem

felfogja a fénysugarakat. Mára a FENN–LENN dimenzió lenti pólusa a *legyűri/leküzdi az akadályt* kifejezéssel is kiegészült.

1.c.8. A M elhagyja az utat

Az út elhagyására, az útról való letérésre csupán egy régi nyelvi adalék került elő: 1725: mely útról is a? Metalis hely *le tér* közép útúl (!) [Ménés MT; BK]. Az átvitt jelentésű kifejezések 17. századi jelenléte azonban azt mutatja, hogy már ekkor számolhatunk a *letér* igénk konkrét használatával.

A mai magyar nyelvi adatok azt mutatják, hogy az útról nemcsak *letérni*, hanem *lelépni* is lehet, illetve *letévedni* vagy *lehúzódni*, *lekanyarodni*, *leszorulni*, és kimondottan a gépkocsik sajátos mozgásirányát jelző *lefarol* igével is lehet jelölni ezt a fajta elmozdulást: Hirtelen *lelépett* a járdáról. *Letévedt* az ösvényről. A tömeg miatt *le* kellett *húzódnia* a járdáról. A szekér *lekanyarodott* a főútról. Az autó lassan *lefarolt* az útról. Az autó *leszorult* az út szélére. Amint a felsorolt igékből is kiviláglik, itt csak *le* igekötősökkel számolhatunk. Ugyan valamely útra *rá* is lehet *térni* vagy *lépni*, de ekkor már a mai nyelv sem a felsőséget mutató *fel* igekötőt részesíti előnyben, hanem a rajtalevőséget jelző *rá*-t, amelyet a ragok is megerősítenek. A rendszer kiterjesztését mutatják azok a mai nyelvi adatok, amelyek nem konkrét útról történő letérést, lelépést jeleznek: A bíró a játékost *leküldte* a pályáról. A sérült játékos *lebicegett* a pályáról. *Leszorult* a dobogóról.

1.d. A M egyik vége magasabbra vagy alacsonyabbra kerül

Az ebbe a csoportba sorolható adatok azt mutatják, hogy egy olyan M-ről beszélhetünk, amelynek hosszában két vége van. A mozgás következtében a M-nak csak az egyik vége mozdul el felfelé vagy lefelé, a másik mozdulatlanul a helyén marad. Tulajdonképpen nem egy mozgó dologról, hanem egyetlen dolog S illetve M pólusáról beszélhetünk.

1.d.1. A M tárgy része

a) Abban az esetben, amikor a M tárgy része, nyugalmi állapotban a S és a M pólus általában egymáshoz viszonyítva vízszintesen helyezkedik el, és a mozgás következtében a M pólus a S-hoz képest magasabbra vagy alacsonyabbra kerül. A M egybeesik az A-ral, amikor a *felnyílik*, *felnyilatkozik* 'felnyílik' igéket használjuk: NagyszK. 221: Ezönkeppen vg tamada feeles hog a coporso *fel nem nilec*; 1636: Gabonas haz ... fenyő decka padlása ... az padgyara *fel nilo* aytoczkaja [Siménfva U; JHb Inv.]. Azonban a legtöbb esetben ehhez a mozgáshoz egy kívülálló A jelenlétére van szükség: DomK. 78r: *Feel nytuan* kedeg az zekrent kyben ez bodog test tetetevt vala; 1666: a' ... ládát Varadi Szöcz Janos Uram ... *fel nyittatá* [Kv; KvRLt VII. 6–7]; 1770: ott Ládait *fel nyitagassa* s holmijét el lopja [Algyógy H; BK sub nro 1017] – 1595: az templum hiazatiat az Zel ... *fel bontotta vala* [Kv; Szám. 6/XIII. 38]; 1773: menyem kijed ... *bontson fel edgyet*^a [Szárhegy Cs; LLt Fasc. 69. –^aHordó bort] – 1597: ew *fezítette volna fel* az ladat [Kv; TJK VI/1. 5]; 1754: kellett az Láda Zárnak nyelvit vagyis ütközőit ... *fel feszittenem* [Gernyeszeg MT; TGsz 33] – 1582: az ladayat *fel*

rontak [Kv; TJK IV/I. 6–7]; 1682: Siro Mihály az Földvari Templom beli Perselt ... *fel rontotta* [SzJk 172]; 1707: az ecclesia ladája ... *felrontatik* [Uzon Hsz; SzO VII, 126] – DebrK. 165: *sfel zakaztuā* a leuelet; 1643/1673: A levél bé-pecséltetic pecsét nyomóval, mellynec *fel* kell *szakasztatni* (Com: Jan. 207); 1730: ki *szakasztatta volna fel* az Ur pecsetit ...? [Kük.; Ks 8. 20IX. 24] – 1602: Fábiánhazinenak ladajat ... en velem *teorete fel* [Kv; TJK VI/1. 597] – 1602: latam hogy *fel wthe* az Ladat [Kv; TJK VI/1. 575] – 1565: tartozzanak arwlly ... hordaiokath *fel werwe* [Kv; PolgK 6].

A felsorolt példákban is kitetszik, hogy mindazok a tárgyak, amelyeket felnyithatunk, dobozszerűen viselkednek, azaz olyan körülhatárolt területről van szó, amelynek a nyílása felül található (vö. *felnyitom a doboz- (tetejé)t*), és a M pólus ennek a nyílásnak az elzárására használt tető, lappantyú egyik sarka, vagy akár egy zár, pecsét. Így pl. nemcsak a dobozszerű láda, hordó tetejét lehet felnyitni, hanem a lepecsételt levélről is dobozszerűként beszélünk. Ide sorolhatjuk azt az esetet is, amikor azokról, a valóságban függőleges felületű ajtóról, ablakról, amelyet általában oldalra szoktunk *kinyitni*, a nyelvi világban vízszintes felületüként beszélünk: FestK. 7r: *Nýssa^athok fel* feýedelmek thy kapwthokath; 1670: Baczi Istva(n) Ur(am) *fel nyitva(n)* azon Szobának Ajtajat [Kv; TJK VIII/11. 25]; 1788: annji időm Sem volt, hogy Házomat *fel nyithassam* [Branyicska H; JHb 20XI/26] – DöbrK. 2v: a mennei tarhazat *fel torid*; 1600: zekrinimeth eő magha *teörte fel* [UszT 15/201] – 1795: a petséteket *fel bontván* az edényeket héjánosoknak tanáltuk volna [Ádamos KK; JHb 19/50] – 1601: az haz(n)ak aytayat *fel rontottak vala* [Kv; TJK VI/1. 539]; 1769: Kolos Vármegye Tömleztet (!) *fel rontván* ... el szöktek [UszLt XIII/97]. „Ez a helyzet közvetlenül származik az alaphelyzetből (horizontális felületű S), és pedig annak 90°-os elfordítása által (mintha az asztallapot élére állítanánk). Fontos kiemelni, hogy ezen nemcsak a S felületének az elfordítását kell érteni, hanem magának az alaphelyzetnek az elfordítását annak teljes struktúrájával együtt.” (Galaczi 1995). Itt tulajdonképpen arról is szó van, hogy a példákban szereplő házat vagy szekrényt dobozszerűként kezeljük, amelyet általában felfele irányuló mozgással nyitunk ki. Ugyanezt az elfordítást jelzi a következő XVI. századi adat is: 1598: ladamat *fel rontottak wala* ... az ladat hatul az sarkán *fezitettek fel* [Kv; TJK V/1. 141].

b) Ugyanígy bármely olyan vízszintes felületű tárgyat, amely ugyan nem tartozik közvetlenül ahhoz a dologhoz, amely a tárgy eltávolításával láthatóvá válik, felfedődik, szintén tetőként, valamit lezáró dologként kezelhetünk. Mivel ez nem valamely dobozszerű tárgyat zár le (amelybe betehetünk vagy amelyből kivehetünk valamit), ennek elmozdítására nem használjuk a *felnyit* igét. Ám a többi, a *felnyit* köré csoportosuló *fel* igekötős igéink az ilyen szerkezetekben is megjelennek.: 1584: a feyzeuel *fel fezite* a küzeobnek keoüet [Kv; TJK IV/1. 221]; 1730: az követ is ... ök *fezitettek fel* [Altörja Hsz; Borb. I] – 1585: a padimentumot ... chinallia ... be, melliet az Syr Asok *fel bontottak volt* [Kv;

Szám. 3/19. 6]; 1655: *fel bontám* a kötést megh nèzèm [Kv; CartTr II] – 1625: az gyermekek Conuictusaba(n) ... sok helen *fel szaggattak volt*, az padimo(n)tom dezkakatt [Kv; Szám. 16/20X. 24] – 1597: a' scholaban a' padimontom ... mind *fel teoret volt* [Kv; Szám. 7/III. 33] – 1652: egy ... Filegoria pedimentoma ... *fel bomladozot* [Görgény MT; Törzs.] – 1595: foldoztattam az Varos 4 Ohn Taalat ... az karimaiok mint *fel zakadot vala* [Kv; Szám. 6/17a. 139]; 1781: a' Deszkák ... rothattak, *felszakadoztanak* és *szakadoznak* [Mihálcfa AF; Eszt-Mk] – 1573: hegedwsne Az faran *fely Emely* zokniayat [Kv; TJK III/3]; 1597: az paplant le wonnya rolla az inget *fel emeli* [Kv; TJK VI/1. 84]; 1724: a' Leány *fel emelvén* felső ingét [Mezőbergenye MT; BK].

Itt tulajdonképpen olyan síkszerű bent helyekről beszélhetünk, amely során a M rákerül majd lekerül a S felületéről, és a M láthatatlanná, illetve láthatóvá teszi a S-t a külső szemlélő számára (vö. Páll 1998: 51). A fenti adalékokban megjelenő szerkezetek részben a 2.2.b. alfejezetben tárgyalandó a M lekerül a S felületéről csoportba is besorolhatók. Ennek ellenére itt tárgyalom ezeket, mert a mozgás következtében a M nem kerül le teljesen a S felületéről, hanem a M stabilabb vége mozdulatlan marad, vagyis részben rajta van a S-on.

c) Eddig csak a *fel* igekötős igékre láttunk példákat. Ugyanis a *le* vagy az *alá* igekötő jelezte irány jelölésére akkor kerül sor, amikor mozdulatlan állapotban a M és a S pólus egymáshoz képest nem vízszintesen (mint a *fel* használatakor), hanem vertikálisan helyezkedik el, a S pont alul, a M felül helyezkedik el, és az elmozdulás eredményeképpen a M egy vonalba kerül a S-lal: 1581: *le ereztyk* az kapw hidgyat [Kv; TanJk V/3. 244a]; 1676/1681: (A porkoláb) az Kaput ideje(n) vonassa fel, es későn *ereszszék le* [Vh; VhU 665]; 1736: (A hintó fedelét) tiszta időben feltűrték, essős időben *leresztették* [MetTr 366] – 1662: a kaput ... *lebocsáttatván* ... kenszerítenék őket [SKr 683]. Ugyanannak az elmozdulásnak az eredményeként a dobozszerű dolognak a nyílása bezáródik, vagy kinyílik: a régi városkapuk felemelésével lezárult a tér, leeresztésével pedig – akárcsak egy elfordított doboz felnyitásával – megteremtődött a lehetőség arra, hogy bárki beléphessen a városba. Ugyanilyen mozgást jelez pl. egy fal leomlása is: 1662: a tornácnak mindkét felől való szárnyai ... *lehajolván* [SKr 262] – KulcsK. 145: *Ala hayloth* fal – 1589: A Zegenyek Swteohaza Kemenczeienek a' zaya *le zakadott uala* [Kv; Szám. 4/XI. 26] – 1593: így zola Balintnak Teolch be, Mert az keo falys *Ala Zakad* [Kv; TJK V/1. 425]. A *felemel egy ruhadarabot/leplet* szerkezetek ellentétes irányú mozgását jelzi a *lehajt/letűr egy ruhadarabot*: 1763: (A süvegek) ... félig *lehajtva*, de a külső része kihatva ... úgy, hogy mikor akarja *leeresztheti* [RettE 103] – 1660: nyakunkról *letűrvén* az dolmány gallérát [Kv; KvE 180 LJ].

d) Valamely dolog M végének az elmozdulása következményét mutatják a *lefityeg*, *lefügg* – *aláfügg*, *alácsüng* igéink és ezek származékai: 1736: A salavárin ... körül megvarrott posztó volt, az ezüst tők onnan *fityegtenek le* [MetTr 353] – 1632: uagion egy *le fwggeö* reghi fwsteös lampas [Fog.; UF I,

131]; 1780: feje gyöngy volt, annak pedig a *le függője* viszont jó féle orientál gránát [Bethlen SzD; BK] – 1588: Az város hazanal hitwannak ertik az Estallot, Az Zena *Ala fwgh* beleolle [Kv; TanJk I/1. 86].

Ezek a *le* és *alá* igekötős igék több szempontból is különböznek az előzőekben tárgyaltaktól: egyrészt abban, hogy ugyan a M egyik vége a S-on marad, amelyhez képest kerül lentebbi helyre a M másik vége, az észlelés szempontjából közömbös, hogy eredetileg a két pólus egymáshoz viszonyítva függőlegesen vagy vízszintesen helyezkedett-e el; másrészt abban, hogy ezeknek az igéknek a *fel* igekötős párpait a 2.2. fejezetben tárgyalandó *feltesz*, *felrak* képezik.

1.d.2. A M testrészt

a) Testünk, testrészeink alapján véve függőleges tengelyűek, így bármely testrészünk két pólusa egymáshoz képest függőlegesen helyezkedik el. A „lelkes állatok” anatómiájából eredően a végtagok S pólusa felül, a M pedig alul helyezkedik el, így akkor, amikor valamelyik végtagunkat vertikálisan mozdítjuk el, általában felfele irányuló mozgást végzünk. Az a tény, hogy végtagjaink M része természetesen lent helyezkedik el, nem zárja ki ezek lefele történő mozgását, mozgatását. Hiszen ha egyszer valamit felemeltünk, akkor egy idő után le is kell eresztelnünk, különösen ha annak a dolognak a természete is megkívánja. MargL. 73r: karját *fel emele* – 1551–1565: *Fel huza* a kezét meg ragaduan a fegyvert (Helt: Bibl. I. J4) – 1566: *Tarcz fel* tehát a lábodat (Helt: Mes. 296); 1603: két vyat *tartia vala fel* veresen [Kv; TJK VI/1. 707] – ÉrdyK. 411b: kezeyt *ffel teryezthween* az eggre – MargL. 85r: vgý kemenýedek meg az ev keze hog sem ... *fel sem ala nem tehetý vala*; 1607: Varga Birtala(n) ... Az *fel* labat *teue feól* [Mv; MvLt 290. 438b] – 1574: *fely Nem Byrhatia* az karyat [Kv; TJK III/3. 390] – 18. sz. eleje: (A lónak) *fel fogván* az egeszseges lábát [JHb 17/10] – 1776: A ... Groffné ... á Fejére is Kezeit *fel kaptsolta* [Kóród KK; GyL] – GuaryK. 26: Josefne keueie *fel allapec*; 1584: *fel all* az Nagy laba vya [Kv; TJK IV/1. 279]; 1640: *feláll volt* az lába [Mv; MvLt 291. 233a–51a] – 1630: Csak *lefüggeszszék csüggeszszék* kezeket (MA: SB. 171) – JordK. 303: Josue *le nem zalaztaa* ew kezeet, kyt *fel* emelt vala – JordK. 825: Ty *le ereztöt* kezetök; 1629: az két labait *leis ereztette vala* az hiubol [Mv; MvLt 290. 164a]; 1756: szép kappanokat láték ... *leeresztették* szárnyakat [M.szentpál K; TKI] – 1710 k.: a páváról mondják ... *lebocsátja* a farkát s kevelységét [BÖn. 444] – 1754: meg üte az fél karját ... mingyárt *le bidgyezkedet* az fél keze [Grohot H; Ks]. Ajkainkat – akárcsak végtagjainkat – le is tudjuk biggyeszteni, vagy akár lecsüggeszteni: 1682: Az ökörnek a torka-alatt *le-fityeg* a bőri (Hall: Paizs. 414) – 1693/1748: A gerlicze két szárnya *le csügge* (Gyöngy²: KJ. 58) – 1793: a' Grofné ... *le pittyesztette* az ajkát [Koronka MT; Told.].

A testünkön levő haj- és szőrszálaink esetében – a végtagjainkhoz hasonlóan – a M pólus a S-hoz képest lent helyezkedik el, és ebből a lenti helyzetből mozdul el a M pólus felfelé: 1746: az embernek haja Szála *fel állana*

[Szentegyed SzD; Wass] – 1655: ször *fel borzadások* (ACsere: Enc. 189); 1767: A félelem miatt *felborzad* a haja (PPBI) – 1723: *Felviszált* vagy fodorétott hajjal (Csúzi: Síp. 55) – 1708: *Fölsodorja* a bajuszát (PP). A madarak tolla is hajszálainkhoz hasonlóan viselkedik: 1643/1673: A süseték avagy püseték bóbítáját *fel-borzaztya* (Com: Jan. 38); 1748/1763: Rendetlen tollai *fel-borzadtak* (Gyöngy: KJ. 59).

b) Fejünk esetében a S pólus természetszerűleg lent helyezkedik el, a M pedig a S-hoz (a nyakunkhoz, vállunkhoz) képest fent. Így az előbbieken vázolt jelenségek megfordulnak: WinklK. 107: Hol a haaz, kyben feyemeth *le haycham*; 1668: csak fejemet is bátorságosan *lehajthassam* [TML IV, 371]; 1710: fejeket lovok nyakához *lehajtván* [CsH 53] – DöbrK. 236r: Es feie *ala haitvan* – JordK. 376: Embernek ffyanak nynczen hol hw feyeet *le helheztesse* – 1765: mikor le feküttemis *letettem* az Fejemet [Marosbogát TA; Mk V. V/97] – 1643/1673: Hogy fejedet a felső küszöbhez ne csapjad, *erezd le, bocsásd alá* (Com: Jan. 106) – 1596: Az Catilina feiet *le függesztuen* (Decsi: SallJ. 23) – 1584: Feye *le hayla* es *le czüggede* (Born: Préd. 225) – 1748/1763: Tudom ő-is fejét *alá csüggesztette* (Gyöngy²: KJ 59) – 1572: chiak *leh Sywteotte feyet* [Kv; TJK III/3. 36]; 1689: fejeket *le sűtik* a földre (Land: UjSegíts. I. 1); 1787: a Leany a Féjét tsak *le Sűtette* [Backamadaras MT; CsS] – 1566: *Alá sűtéc feieket* az öker, ketske és a iuh (Helt: Mes. 29) – DebrK. 262: es *ő feiöket ala bolhatvan* – NagyszK. 36–7: de az en nákam *le zegven ala fűgvala*; 1645–1647: *Le-szegett* nyaku ... vén ember (GKat: Válts. II, 1260) – DöbrK. 130v: nezeitek : es *emell'etek fel* ti feieteket.

A fej (vagy a nyak) lehajtásával, illetve felemelésével a fejünkön található testrészeink is lefele, valamint felfele mozdulnak el: BécsiK. 100: *Haičad le* te füledet; VitkK. 49r: kezde zemeit *le haytañi* – CsomaK. 128: *Haics ala füleid* – 1598: *Le czapot* füllel (Decsi: Adag. 302); 1676: az uraim is igen *lecsapták* füleket [TML VII, 279–80] – 1745: szemeit *leforditá* (Mik. MulN. 113) – 1695: *Le-vetett* szemmel nézzen (Tarn: Bar. 203) – DebrK. 311: *ő zömeit az földre le botatvan* – NagyszK. 373: zömeit *le fűgezen*; 1635: Szemeinket *le-függesztyük* (Mad: Evang. 257) – NémGl. 376: *Ala horga[s]ta* semeldekét – MünchK. 45: *Felemeluen* ő zemeket; 1570: Zabo Myklosne az zemeth *fely Emelte* [Kv; TJK III/2. 197] – HorvK. 5v: Zegyenlem en orchamat *fel emelnē* menyben – CzechK. 70r: atya ysten *fel magasztataa* feyeeth – EhrK. 127: Archayat menbe *fel ygazoyta(n)* – 1613: *Felduzzasztyák* orrokat a helvetiák (Pázm: Kal. 523); 1736: egy ... városi ember is ha úrnak nem mondod, *feldűzza* az orrát [MetTr 356–7] – 1767: *Fel tartani* az orrát (PPBI). Itt azonban mégsem arról van szó, hogy a szemünk, vagy a fülünk és az orrunk végtagként viselkedne, azaz lenne egy stabilabb és egy ehhez képest mozgathatóbb pólusa, hiszen ezek a fej mozgásával az eredeti helyükhöz viszonyítva teljes mivoltukban elmozdulnak, így részben különböznek az eddig tárgyalt esetektől.

c) Ami mégis összeköti a szemet vagy a száját a végtagjainkkal, az az, hogy mindkettőt elmozdíthatjuk a fejünk elmozdítása nélkül úgy, hogy pl. a

szemhéjunktat felemeljük, illetve az ajkainkat szétnyitjuk. Azonban itt anatómiai szempontból teljesen más jellegű dolgokkal állunk szemben, és a szem, illetve a száj felnyitása az előbbieken tárgyalt dobozszerű dolgok felnyitásához hasonlít, hiszen szemünket és szánkát inkább benti helyként észleljük: KrisztL. 16v: Zenth xpina *fel nytuān* az o zaiath; 1653: *felnyiták* bíró uramék szemeket [ETA I, 95 NSz] – DöbrK. 42v: Es v zaiokat en ram *fel tatak*; 1641: *Táts fel* a szemedet (Kereszt: FelsKer. 172); 1736: annyiszor az száját *feltátotta* s annyit ugatott [MetTr 337].

d) Testünk egészét szintén olyan dologként kezeljük, amelynek van egy stabilabb (közép)pontja (általában a derekunk), amelyhez képest a M pólus (a felső testünk) elmozdulhat: MünchK. 71: Nem vağoc melto *le haioluan* megodanom ő saruianac zyat; 1575: Az fraterék *le haylananak* ez edes antiphonanak vegen (Helt: Krón. 37); 1644: Jnassa az Zanto Janos Aytoia(n) beleől *le haylot vala* [Kv; MvLt 291. 438b]; 1710: mindnyájan a lovok fejihez *lehajoljanak* [CsH 53] – JordK. 652: *Le haytwan ennen magath*. Hasonlóan viselkednek a növények szárai is: 1675: az Tempestais, a' földbe, felette *le verte volt* a' buzat [Kv; Szám. 35/I. 20]; 1731: kardal az alakort mind *le vertek* [Középfva SzD; SLt. 29. Y. 28] – 1786: tsak közép szerű termés is légyen a szöllökbe ... abba a részibe mely *le fektetve* [Bencenc H; BK].

A 'M egyik vége magasabbra/alacsonyabbra kerül' csoportba sorolt igekötős igék – az előző csoportokhoz hasonlóan – már a XV–XVI. századból adatolhatók. A megoszlás is hasonló módon történik a tárgy részeként észlelt M mozgását jelző kifejezések körében: a *fel* és az *alá* igekötők korábban kapcsolódnak az igékhez, míg a *le* igekötő csak egy századdal később kezdi átvenni az *alá* helyét. Az *alá* igekötő ilyen jellegű használata csupán az *alányúl* igében maradt fenn (*Alányúl a csillár a mennyezetről*), amelyet ma már egyre ritkábban használunk. A csoportbeli igekötős igék állományának bővülését mutatják a mai nyelvi kifejezések: *Felpattan* a zár. *Felkunkorodott* a szoknyája alja. *Tűzd fel* a szoknya alját, túl hosszú! Azonnal *csukd/csapd le* a doboz fedelét! Akkora adagot adtak, hogy *lelógott* a hús a tányérról. Hirtelen *feltárult* az ajtó.

Azonban a M mint testrész esetében az adatok azt mutatják, hogy mindhárom igekötő korán jelen van a csoportban tárgyalt mozgást jelölő igék mellett. Az *alá*-hoz társuló igék a XVII. század folyamán is jelen vannak a nyelvben, az *aláhajlik* igét pedig ha ritkán használjuk is, a mai szókincs részeként tartjuk számon: A szomorúfűz ága *aláhajlik* a gyalogösvényre.

Fel kell figyelnünk arra a használatbeli megoszlásra, amelyet már az észlelési feltételek tárgyalása során érintettem. A *lehajol*, *lehajtja magát* igéknek nincs olyan *alá* igekötős párja, amely a felső testrésznek az alsóhoz való közeledését jelölné. Az *alá* használatakor mindig meg kell jelölnünk azt a testrészt, amely lentebbi helyre kerül, és ekkor a nyelvi világban azt a testrészt nem valami részeként, hanem önálló dologként kezeljük (vö. *aláhajtja a fejét*, *alásüti a fejét/szemét*). A *ver*, *fektet* igékhez sem kapcsolódhat ilyen jelentésben

alá igekötő, mert itt szintén nem teljes egészében, mindenestől mozog lefelé az a dolog, amelyet leverünk vagy lefektetünk. Ezen kívül az *aláver* és az *aláfektet* igekötőjét 'vmit vmi alá (helyez)', valamint 'vmit eredeti helyéhez képest lentebbi helyre (tesz)' jelentésben használjuk. Újabb keletűek a *lekonyul a bajusza*, *lefittyed az ajka*, *lecsukja/lehunyja a szemét* kifejezések.

A csoport másik érdekessége, hogy az ablakot, ajtót, vagyis egy szobaszerű benti helynek valamely részét nemcsak feltárhatjuk, felnyithatjuk, hanem *ki* is nyithatjuk és tárhatjuk. A *fel* és a *ki* igekötőnek ugyanazon helyzetre való használatát nem magyarázhatjuk az idők során bekövetkezett szemléletváltással, hiszen a *kinyit*, *kitár* igék a régi szövegekből is bőven adatolhatók. Itt nem csak az alaphelyzet elfordításáról lehet szó, hanem arról is, hogy a (zárral, pecséttel) lezárt, a külvilág elől elrejtett dolgok szabaddá, láthatóvá tételét hangsúlyozza a *fel* igekötő, míg a *ki* a BENNE viszony megszűnésére utal. Azt, hogy a *fel* igekötőt ebben az esetben elsősorban a lezárt, a külvilág számára hozzáférhetetlen dolgok szabaddá tételére használjuk, a következő, a XVII. századtól máig meglévő *le* igekötős igéink is bizonyítják: *lelakatol*, *lepecsétel*. Hasonlóan a száj és a szem *fel* vagy *kitátásáról*, *fel* vagy *kinyitásáról*, valamint ezek ellentétéről *le* vagy *becsukásáról*, *le* vagy *behunyásáról* beszélünk. A jelenség azért érdekes, mert a fellelhető adatok azt mutatják, hogy – a *behunyja a szemét* szerkezetet leszámítva, amely már a 16. század végéről adatolható –, a *becsukja a szemét/száját*, *kitátja a száját*, *kinyitja a szemét* kifejezések később jelentkeztek, mint a *kinyitja a kaput/az ajtót*, amelyre már a XVI. századból van adatunk.

1.d.3. A M 90°-ban mozdul el

A 90°-ban való elmozdulás során ugyanolyan kétpólusú dologról beszélhetünk, mint az előzőekben. A M-nak hosszában két vége van, és a mozgás következtében a M-nak csak az egyik vége mozdul el felfelé vagy lefelé, a másik mozdulatlanul a helyén marad. Elsősorban különbséget kell tennünk aközött, hogy kezdeti állapotban a pólusok egymáshoz képest vízszintesen vagy függőlegesen helyezkednek-e el.

a) Elsőként olyan dolgok elmozdulásáról beszélünk, amelyeknek a S és a M pólusa – a mozgás elkezdődése előtt – egymáshoz képest vízszintes elhelyezkedésű, és a mozgás következtében a dolog horizontális tengelye vertikálissá válik, azaz fekvő pozícióból állóvá válik. Ez a mozgás 90°-ban következik be. Ennek kifejezésére használjuk a *felállít* jelentésmezejébe tartozó igekötős igéket: CornK. 191: *fel allataak* ev baluanyokat; 1697: A zászlók *föl állatnak* (Com: Vest. 97); 1789: karoimat a pitvarban *fel állogatva* meg tanáltam [Dés; DLt] – NádK. 131v: Es a vas vellackal *fel emelec* a kereztfat; 1634: az tar szekernek (!) edgike tehát fel dolt ... fel kulde az Hadnagy hogy *fel emelliuk* [Mv; MvLt 291. 28a]; 1736: a keresztzászlókot is ott *emelték fel* [MetTr 434–5] – ÉrdyK. 665b: Az templomban vytteek az fezwletet *ffel tenny*; 1749: *föl tötték* az Kértött [Gagy U; Ks 83] – DebrK. 5: laitoriakat *tamogattanak uolna fel*; 1679: az

kerites az a vár felől tsak *fel tamasztatott* [Dés; Jk 39b]; 1763: láttam ... három vagy négy sák Gabonát *fel támosztva* [Gálfva KK; Mk V. VII/1. 31] – 1584: az kaput ... *fel vonak* [Kv; TJK IV/1. 349]; 1588: Hyducza Kapúnal hogy *fel wontak* az Capu Baluant ... Az darabantokis Segitettek *fel wony* az Capu Baluant [Kv; Szám. 4/III. 20–1]; 1591: Az hidat *ala s fel wontak* az keotellel [Kv; Szám. 5/X. 81]; 1608: *Felvonszák* vala az sátort (MA: Bibl. I. 129); 1653: Bécs kapuját *fel sevonták* előtte [ETA I, 123–4 NSz]; 1676/1681: Az Kaput ideje(n) *vonassa fel* [Vh; VhU 665]; 1717–1758: A basa sátorokat *vonatván fel* az városon kívül (Mik: TörL. 354) – WinklK. 76: Latha három kenzofath *feel igazoitwan* – 1572: parthazeowe katalin Satorat *fely chinalya* [Kv; TJK III/3. 20].

A löfegyverek kakasa, sárkánya ugyanilyen 90°-os elmozdítással húzható hátra, azaz a nyelvi észlelés szerint *fel*. Az igeikötőhasználatot nemcsak a konkrét elmozdítás indokolja, hanem az is, hogy a FENN pólus szoros kapcsolatban áll az AKTÍV értékdimenzióval, és a löfegyver felhúzása egyben aktívvá tételét is jelenti: 1776: az Flintaknak Sarkányát *fel huzták* [Marossztyörgy MT; Mk 36. 5/4] – 1746: Pakurár Togyer ... *fel vontae* puskájának acellyat ...? [Kersec H; Ks 112] – 1626: az puskat *fel tekere* [Szentgyörgy Cs; BLt 3]; 1745: puskáját *fel tekerve* ... Protestált [Kersec H; Ks 112].

b) Külön csoportként kell kiemelni azokat a *fel* igeikötős igéket, amelyek által kifejezett cselekvések során a kezdetben vízszintesen elhelyezkedő tárgy a ráható cselekvés után úgy marad csak meg álló, függőleges helyzetben, hogy az A beássa, beszúrja, beveri vagy beüti az alsó végét a földbe. Ha az előzőekben idézett példaanyagot tüzetesebben megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy a legtöbb esetben a felállított dolgoknak szükségük van valamilyen módon rögzítésre, hiszen enélkül „nem állnának meg a lábukon”, azonban arra, hogy ez hogyan történik, ott az alapige jelentésében nincs belefoglalva: 1582: az tamazokat *fel astak* [Kv; Szám. 3/V. 29]; 1695/1751: Amán egy magas keresztet *ásat* ott *fel* (Hall: HHist. II, 336); 1759–1767: Vetém szememet az oszlopra, mely a kunyhó közepin volt *felásva* (Haz. I. 282) – 1768 k.: karotskait az földben *fel szurdolván* [Káján SzD; BK] – 1585: az Chowekeket ... Az Korczolias ... *werte fel* [Kv; Szám. 3/18. 21b]; 1650: Romaniek az karot *fel vertek* [A.boldogasszonyfva U; 8/64. 69a]; 1717–1758: A basa sátorai *fel valának verve* (Mik: TörL. 353) – 1765: a Pányvás kötélnek Tzövekjét *fel ütötték* [Hodák MT; Born. G. VII. 36].

c) Itt olyan dolgok elmozdulásáról beszélhetünk, amelyeknek nyugalmi állapotban a S és a M pólusa egymáshoz képest függőleges elhelyezkedésű, és a mozgás következtében a dolog vertikális tengelye horizontálissá válik, azaz álló pozícióból fekvő helyzetbe kerül. Ezt a mozgást mind a *fel*, mind a *le* igeikötő jelezheti: 1591: Theolczeres Georgi ... *fel deoite* aztolat Leorincznek [Kv; TJK V/1. 176]; 1680: Az aszta lokat *feldüjté* (Tarn: JóÉl. 31); 1745: a' kufárné asztalátt ki ... *döjtötte' fel?* [K; Ks 5. X. 6] – 1585: az kemencze keteon hassot wala, es eo magatol ... *le deolt* [Kv; Szám. 3/19. 42]; 1670: az fogarasi várunknak egy darabja *ledölt volna* [TML V, 121–2]; 1727: irtoztato Szelünk ... kerteinket *le*

dőjt [ApLt 2] – 1638: Egy ladat ... labaval *fel ruga* [Mv; MvLt 291.151] – DebrK. 122: a királnak oLe a zeköt *fel akarnaia fordítani* – 1765: Csürkapu *le esvén* úgy ütötte volt [Gyeke K; Ks 5. XI. 10] – 1694: egy Aszok fa Boros Hordok ala valok allasokb(an) *le fektetve* [Kövár Szt; JHb Inv.]; 1768: a hordot meg mérték *le feketve* [Eszmény SzD; Told. 5a] – 1643/1673: Az elő fákat a földre *le teríti* (Com: Jan. 103) – 1596: satorat *le wonnya* [Kv; TanJk I/1. 284]; 1657: én is satoromat *le nem vonyatám* [KemÖn. 177].

Amint a példaanyag is mutatja – a *dől*, *dölt* igéket kivéve –, *fel* és a *le* igekötők különböző igékhez kapcsolódva fejezik ki a cselekvést. A *feldől*, *feldönt* és a *ledől*, *ledönt* esetében azonban akár teljes körű szinonimitásról is beszélhetünk. Ennek ellenére kell lennie használatbeli különbségnek, hiszen a nyelv gazdaságossági elve szerint nem őrizhető meg több alak ugyanarra a jelentésre. A példákban szereplő tárgyak összevetésekor kiderül, hogy a *fel* igekötőt akkor használjuk, amikor kevésbé rögzített tárgyak, (pl. az asztal, a pad, a szék, a szekér) függőleges helyzete változik meg; a *le*-t pedig akkor, amikor a ledőlött dolog előzőleg valamilyen módon rögzített volt. Tulajdonképpen itt a könnyen és a nehezen elmozdítható tárgyak, dolgok között tesz különbséget a nyelv. A régi nyelvi adatokból kiolvasható különbséget látszanak visszaigazolni az ÉrtSz.-beli értelmezések is.

Ennek azonban ellentmondani látszanak a következő adalékok: 1609: Fazakas Baldissarral rakattha(m) egy kemenchyet az scholaba(n) mert *fel fordult vala* [Kv; Szám. 126/IV. 125] – 1593: Az keo Aztal hogi *le deolt úala* [Kv; Szám. 5/20. 131]. Itt azonban több mint valószínű arról van szó, hogy a kemence azért fordulhatott könnyen fel, mert meglazult az alapja, a kőasztal pedig súlyánál fogva sokkal stabilabb, rögzítettebb, mint egy fából készült asztal. Míg az ember készítette tárgyak és a növények esetében az igekötőhasználat a rögzítettség fokától függ, nem mondhatjuk el ugyanezt az emberről vagy az állatról. Hiszen a „lelkes állat” feldőlhet vagy eldőlhét, illetve azt feldöntheti vagy ledöntheti vki/vmi: 1592: Arczal *feldőlt* (C); 1626: az Molnar ala futamodik ... ha<t> *fel deölt* [Szentgyörgy Cs; BLt 3]; 1747: ugj meg üté főben egj jármás tehenit ... hogj ... *fel dőle* [Szökefva KK; Ks 17/L20XI. 14] – 1566: *le dölle* a földre (Helt: Mes. 411); 1644: ugi talala ütni Szima Giorgiöt főbe hogi mingjart *le dőle* [Mv; MvLt 291. 415b]; 1772: *le dőlven* Csutsival edgyütt ... a' Szász Janos fiára [Torockó; Bosla] – 1566: *le dötté* a szegény kost (Helt: Mes. 353); 1676: Az lovat jól meg-kötöztvén *le-dőjtse* (Cseh: OrvK. 40); 1702: Sok dulakodás esik köztök, míg a farkas *le-dőjtteni*, a borjú pedig magát szájából ki-menteni igyekszik (Misk: Vkert. 185). A használatbeli különbségre az ÉrtSz. nem ad választ. Ebben az esetben a különbség a nézőpont különbségéből adódik. A *feldől*, *feldönt* használatakor azt emeljük ki, hogy valakinek a lába fentebbi helyzetbe kerül (l. a rendszer kiterjesztésére *feldobja a talpát*), míg a *le* igekötő használata azt domborítja ki, hogy valakinek a feje kerül az eredeti helyzetnél lentebbi pozícióba.

Az 'álló helyzetből fekvő helyzetbe kerül' csoportba sorolhatók a *lefekszik*, *ledől* 'lefekszik', *lehanyatlik*, *lenyugszik*, *letakarodik* 'lefekszik' igék is: CzechK. 96v: *le akarz fekonnyē* te <a>gýadba; 1676/1681: Estve ... *le ne fekügyék*, míg az Cirkalokat el nem rendeli [Vh; VhU 665]; 1778: énis már jokor *le fekszem* [Dédács H; Ks 96] – 1751: én *le dülék* s el szenderedém [Gyeke K; Ks Vall. 14] – 1643/1673: Dellyesti avagy dél után való *le-hanyatlás*, *nyugovás* (Com: Jan. 113) – 1647: hazamba(n) *le nyugutta(m)* volt [Kv; TJK VIII/4. 211]; 1775: ettzakának idején midőn *Lenyugottanak* [Jára MT; DobLev. III/515. 7b] – 1653: én szélül *letakarodám* [ETA I, 131 NSz]; 1772: azt sem varta hogy mind *le takarodgyanak* [Dés; DLt 321. 47] – 1572: Az hazban vrat *leh takaritota volna* [Kv; TJK III/3. 39].

d) Hasonlóan az 'álló helyzetből fekvő pozícióba jut' jelentésű igékhez kapcsolódnak azok a *le* igekötős igék is, amelyek azt jelzik, hogy a M az A erőszakos beavatkozása következtében végez lefele irányuló mozgást: 1570: az ket Jnast *leh Taglak* [Kv; TJK III/2. 73]; 1631: engemet most *le taglotok* [Mv; MvLt 290. 233b]; 1796: Varga Jantsit ... a Czigányok ... *le taglották* a' Földre [Mocs K; Eszt-Mk] – EhrK. 31: mynkett ... feldre *leewt* sarra es hora; 1573: Almady Andras zolgaywal Engem *le wtenek* [Simontelke BN; RLt 0. 5]; 1722: Oltjan Oprat a' földre *le ütették* volt [Velkér K; Ks 7. 15. 6] – 1710: a földre *ledőfölnék* [CsH 369] – 1775: rútol *lesalapolták egymást* [RettE 351] – 1575: Végre mind *le patskolác* őket környüle (Helt: Krón. 85); 1695/1751: fogd a haját és a földre *paskold-le* magát (Hall: HHist. II, 279) – 1592: *Legyakattatott* (CorpGramm. 245) – 1696: A te ellenségid ... földig *lerontnak* (Illy: Préd. II, 196); 1779: az halászt Ursujt földig *le rontották* [Záh TA; Mk V. VII/12] – 1592: Chizar Mihali ... Nyreo Istuannal *le ontak* Tamast [Kv; TJK V/1. 256]. A *leüt*, *letagol* igéknek 'az A lefele mozgásra kényszeríti a M-t' jelentése mellett, a rendszer továbbterjesztése által, a 'leöl, megöl' jelentéssel is számolhatunk: 1711: a' kérdezett marhákb(an) ... konyhájára *le üttetett* [Csomafva Cs; WLt] – 1618: ez világ *letagol* (MA: Scult. 94) – 1571: diznaiokat *le vertek* [SzO II, 330]; 1658: *Verettem le szalonnanak*^a [Borberek AF; WassLt Perc. 41. – ^aSertést]; 1774: háram marhátis *le vertem* [Mocs K; KS Conscri.] – 1657: az ... seregekben ... igen *lecsapkodának* benne [KemÖn. 249]; 1760: *csapdostak le* a mieink a prussusbanis (Hazánk I. 375) – NádK. 234v: hadat zerezne ő ellenők Es ... vket ottan *levagatnac*; 1659/1799: Szilágyi Sámuel *levagdaltaták* a törökökkel [Mv; EM 18, 453]; 1738: becsülletes Atyánkfiai Sertései, a Parondon *le vágattattak* ... árrokat fizesse meg az, aki *levágta* [Dés; Jk 501a] – 1662: fécánok is ... bejönnek és ott benn fogdostatnak, *leöldöstetnek vala* [SKr 629] – 1575: *Le kontzolác* őket (Helt: Krón. 94); 1668: Jobb lött volna ... engem Radnóton *lekonczoltatni* [TML IV, 380]; 1705: ötöt az előkelő emberekben beküldöttek Graven uramhoz ... akiket ... *lekoncoltatott* [WIN I, 524] – 1643/1673: A paráznác és a kettős házastársuac *lenyakasztatnac* (Com: Jan. 137); 1764: bennünket is *lenyakaz* az a

militia [RettE 164] – 1681: Disznót mindenik molnar Continue kettot tartozik hizlalni ... vagi eladgiák, vagi *le szalonnazzák* [Vh; VhU 48].

Ugyancsak ide sorolhatók az elsősorban mezőgazdasági munkálatok jelentéskörébe tartozó igék, valamint a rendszer legtávolabbi kiterjesztését mutató 'lőszerszámmal megöl' jelentésűek: 1591: Bwzayokat *Leh kazalttottam* [Kv; Szám. 5/I. 59]; 1689: az en szena füvemet *le kaszaltatta* [Dés; Jk 110a]; 1777: Kégyelmetek Joszágunkat ... *leis kaszálták* [Hsz; BLev.] – SzékK. 132r: es enēkokaert ahalal ... kazat tartuan ... mēd *lekazalnja* : mikepen zokot *lekazaltatni* a fv; 1762: Isten münket úgy *kaszallyan le* [Szentháromság MT; Berz. 1. 10/39] – 1590: Az *le aratot* búza az czürbe vitetic (Kár: Bibl. I. 515); 1642: Az porkolab buzaiatis ... *arattatta le* [Gyalu K; GyU 81]; 1793: a' Pap *le Arattatván* be is hordja [Torboszló MT; MMatr.] – 1626: Ime én *learatom* a Baasa maradékit (Káldi: Bibl. III. Kir. 16: 3 MF) – 1653: Zolyomi Dávid haddal mégyen a Császár Péter hadára és *lekalászolja* őket [ETA I, 144 NSz] – 1791: mindenféle Szemül leuő gabónát ... *letsépeltetuen* [Mezősámsond MT; Berz. 15. 20/9] – 1782: tselekedtették azon gabonáknak ... *le kaszáltatását s galázoltatását* [F.zsuk K; SLt XLV. 5. 20] – 1763: szörnyű tsere fákat ... *vagdaltak, és gazoltak le* [Zágon Hsz; Szentk.] – 1772: Korda Márton ... nagy erdőt *aszalt le* [Jenőfva Cs; RSzF 134] – 1617/1628: az nagy erdőtis Lazar Andras vagata es *irtata le* [Ditró Cs; LLt Fasc. 69] – 1603: im a chonka eretnek bestia kurwa fia *le mordalla* itt [Kv; TJK VI/1. 674] – 1659: Lázár Györgyöt ... a katonák ... *lelövöldözék* [Mv; EM 18, 454]; 1792: reám is Puskát rántott az özvegy Papné, hogy Száljak *le* az épületről, mert mindgyárt *le lõ* [F.lapugy H; Ks XLVII. 7. 6].

A bemutatott csoport túlnyomó részt olyan *fel* igekötős igéket tartalmaz, amelyek már a XVI. században megjelentek. A *le* igekötősek egy-két kivétellel csak a XVII. századból adatolhatók. A lőfegyverek felhúzásának megnevezésére használt igék viszonylag késői adatokból kerültek csak elő, mivel a felhúzható lőfegyverek megjelenése előtt nem is számolhatunk ezek jelenlétével. A három ige közül a *felvon* és a *felhúz* a mai szókincsnek is része, a *felteker* alapigéje azonban már nem alkalmas ennek a cselekvésnek a jelölésére. Az előző csoportokhoz hasonlóan a 90°-ban elforduló M mozgását jelző igekötős igék, a *feldől*–*ledől* igepárokkel jelzett alcsoport kiegészült a *fellök*, *felbök* igékkel.

A mezőgazdasági munkálatokat megnevező, csak a XVIII. századból Erdély keleti részéről adatolható *legalázol*, *legazol*, *lecsépel*, *leaszal*, *leirt* ma már nem része a szókincsnek, a *lekopaszt* igét pedig tájnyelvinek minősíti az ÉrtSz. A ma is használatos *lekaszal*, *learat* mellett a régi nyelvben *fel* igekötős igékre is találunk adatokat a 18. század végéig Erdély egész területéről: 1620: az füuet ... Bornemizsa (!) Sigo(n)d Vra(m) szamara *kaszalttatta fel* [Disznajó MT; TSb 21]; 1782: egy Darabat *fel is kaszaltatat* benne [Koronka MT; Told. 4] – 1764: kevés gabonámat *fel arattam* [Bethlen SzD; Ks 8. X18. 12]. A kétféle, legtöbbször ellentétes értelemben használt igekötő párhuzamos használata kétféle szemlélet eredménye: a *le* a cselekvés eredményét, a lentiségbe kerülést, a

megfosztottságot jelzi; míg a *felkaszá* és a *felarat* a *feldolgoz* igével példázható csoport kiterjesztését mutatja, amelyre a későbbiekben térek ki.

A *leöl* köré csoportosuló igék közül a *lekalászol*, *lemordáll* és a *lekoncol* nem része a mai köznyelvnek, mivel a *kalászol* visszahúzódott a tájnyelvi regiszterbe, a *mordáll* ige kiveszett, a *lekoncol*ban pedig az igekötőt a *fel* váltotta fel. Bővülést mutatnak a szerszám nevét magukba foglaló *le* igekötős alapigék (*legéppuskáz*, *lenyilaz*), valamint a *ledőf*, *leduriant*, *lepuffant*, *lemészáról* és a (*lenyakaz* mellett megjelenő) *lefejez* igék.

A *felás* jelentéskörébe tartozó igékkel jelzett cselekvésre mára kialakult az adott igék *be* igekötős párja is: *felás*–*beás*, *felszúr*–*beszúr*, *felüt*–*beüt*, *felver*–*bever*. A *bever* már a 16. században használatos hasonló jelentésben, a *beás* csak a 18. század közepéről adatható először, míg a *beszúr* és a *beüt* igékre nem találtam adatot. Az igék *be* igekötős párai nézőpontbeli különbségről árulkodnak: a *beás* esetében az a mozzanat válik uralkodóvá, fontossá, amely során valamely dolog ásás következtében *bekerül* a S-ba, míg a *felás* a dolog eredeti pozíciójának megváltoztatását domborítja ki.

1.e. A M 180°-ban mozdul el

a) A 180°-os elmozdulás esetében sem beszélhetünk külön M és S dologról, hanem ugyanannak a dolognak a két pólusáról. Míg a 90°-os elforduláskor valamely dolognak a két végéről mondhatjuk azt, hogy az egyik stabilabb és a másik mozgathatóbb, a 180°-os elmozduláskor valamely dolognak két mozgó pontjáról beszélhetünk. A két M pólus egymáshoz képest függőlegesen helyezkedik el, és a mozgás befejeztével az M₁ helyet cserél az M₂-vel: a M₁ lenti, a M₂ fenti helyzetbe kerül. Az elmozdulás a kerék mozgásához hasonlítható, ahol valójában a S pont a kerék közepe, illetve az a virtuális középpont, amely egy nem körszerű tárgy felfordítása során is változatlan pozícióban marad. Itt is nézőpont kérdése, hogy a M₁ vagy a M₂ mozgásirányát vesszük-e alapul a mozgás leírásakor: DebrK. 549: wgý hogý az keeth kerek egyetembe *fel forogwan* metelneýek az kethteý kedegh esmegh wýzzon *ala foroghwan* zagathnaýak az ew zent testeth – GuaryK. 28: Az kerec meneuel elől *ala iara*, anneual *iar fel* vtol. Mivel csak valamely kerékszerű, kerek vagy gömbszerű tárgy esetében végezheti a M a cselekvést az A közbelépése nélkül, a más jellegű dolgok hasonló elmozdulásához külső segítségre van szükség: 1626: *Fordohatok ffel* az kerezt ffaat laabbal *ffel* es fewel *alaa* (Káldi: Bibl. 274).

b) Ugyancsak helyet cserél valamely dolog két M pólusa, amikor a *felbarázdol*, *felkapál*, *felszánt* igékkel kifejezett cselekvéseket végezzük: 1694: egy darabot köz hely(ne)k hadtak ... egy kis Vermen *fel borozdolvá* [Mezőméses TA; Wass]; 1745: ezen Praedium ... *felis van* osztva és *barázdolvá* [M.bece AF; Told. 18] – 1592: Peter batiam ... kertit *fel kapaltatta* [Kv; TJK V/1. 229–30]; 1782: Kintses nevezetű helljet maga embereivel *kapaltatata fel* [Koronka MT; Told. 4] – 1571: wy gepet Nem akaryak hogy senky *fely Sanchon* [Kv; TanJK V/3. 35a]; 1639: ganejos hely ugj hagjam az bírámnek hogj *fel szántasso(n)* egj

darabot benne [Homoródsztpál U; Szád.]; 1788: a lentse és borso helyit újra *fel szántattam* [Bencenc H; BK]. Amint a példaanyag is mutatja, ebbe a csoportba olyan mezőgazdasági jellegű cselekvések sorolhatók be, amelynek során a (szántó)föld valamely alul elhelyezkedő rétege kerül a felszínre, miközben a felszínt alkotó réteg kerül lenti helyzetbe.

A *fel* igekötős igék rendszerében nem mutatható ki változás. A többi csoporttól eltérően ezeknek nincs *le* igekötős párjuk, csak *alá*. Az *alá* igekötős igék esetében habár csak XV–XVI. századi adatok kerültek elő az összegyűjtött anyagból, az ÉKSz. tanúsága az *aláfordul* ugyanabban a jelentésben megmarad a XX. század végéig: A kerék küllői *aláfordultak*. A mezőgazdasági munkálatok megnevezésében a régi nyelvi adatok *alá* igekötős igékkel nem szolgálnak, azonban a csoport időközben kiegészült az *alábuktat* 'tarlót sekély szántással alászánt' és az *alászánt* 'szántással a föld felszíne alá juttat' igékkel, ahol szintén a föld megforgatásáról, aláfordításáról van szó, valamint arról, hogy a trágyát, tarlót beszántják a földbe.

(Folytatjuk)

FAZAKAS EMESE

IRODALOM

- Galaczi Árpád 1995. *A RAJTA viszony jelentésszerkezete*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/galaczi.doc> (letöltve 2004. október 22.)
- Páll László 1998. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár.
- Páll László 1999. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Magiszteri dolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár.
- Somkerei József 1999. *Az ALATT/FELETT viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

STRUCTURA SEMANTICĂ A PREFIXELOR VERBALE *FEL*, *LE* ȘI *ALÁ*
(Rezumat)

Lucrarea tratează problematica a trei prefixe verbale (*fel* '(în) sus', *le* '(în) jos' și *alá* 'sub') în limba maghiară veche (sec. XV–XVIII.) și cea contemporană. Lucrarea investighează condițiile ce determină atașarea prefixelor la verbe precum și modul în care unele verbe își schimbă prefixul păstrându-se însă înțelesul inițial al cuvântului. Orientarea în spațiu este un aspect foarte important în viața de zi cu zi, și astfel este natural ca direcțiile să fie denumite, ca ele să ocupe o parte importantă în limbă. Scopul lucrării este de a studia unele dintre aspectele legate de verticalitate: care sunt criteriile care determină folosirea prefixelor verbale *fel*, *le* și *alá*, pe baza căror realități apar în limbă expresiile figurative, și ce schimbări s-au produs în cursul istoriei limbii maghiare. Materialul lingvistic deosebit de bogat oferă posibilitatea de a da o imagine cuprinzătoare, complexă și mai mult decât suficient de nuanțată a fenomenelor studiate.

La baza împărțirii materialul studiat nu a stat în primul rând sensul concret și cel figurat, ci prima problemă a constatat în necesitatea definirii verticalității, necesitatea deosebirii direcției primare ÎN SUS–ÎN JOS de relația SUS–JOS care se prezintă ca derivatul relației PESTE–SUB. Această deosebire s-a dovedit necesară, deoarece: (1) în cazul direcției primare ÎN SUS–ÎN JOS mișcarea se produce pe o axă verticală, spre deosebire de relația SUS–JOS, în cazul căreia direcția mișcării nu este relevantă în percepție, ci se prezintă a fi mult mai important faptul că cei doi poli ai relației (S și M) în urma mișcării se află într-o relație PESTE–SUB; (2) sensurile figurate se deosebesc în funcție de cele două grupuri: în timp ce expresiile care au la bază direcțiile primare, pot fi explicate numai prin sensurile valorice, cele care se bazează pe relația derivată stau la baza conceptualizării metaforice a noțiunilor abstracte; se poate explica (3) de ce limba maghiară folosește două prefixe verbale pentru a denumi mișcarea în jos; (4) de ce și în cadrul cărei grupe se poate vorbi de sufixare (cu sufix de comparație și desinență) și de rotație. Împărțirea în subgrupuri s-a făcut (în cazul direcției primare) în funcție de substanța M și a caracteristicilor drumului real sau virtual, (în cazul relației) pe baza caracteristicilor substanței S și direcției mișcării făcută de M.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FOLKLÓRGYŰJTŐ DIÁKOK A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUMBAN A XIX. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A magyar népköltészeti gyűjtések története bőségesen szolgáltat példát arra, hogy a népi kultúra szellemi javainak tekintélyes hányada közös erőfeszítések árán, társadalmi gyűjtés útján vált ismertté. Elég, ha a XIX. század első nagy reprezentatív népköltési gyűjteményeire hivatkozunk: a *Népdalok és mondák* három kötetére (1846–48), a *Vadrózsákra* (1863), vagy a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetére (1872), melyeket egytől egyig gyűjtési felhívások nyomán begyűlt népköltészeti anyagból szerkesztett összesítő kiadvánnyá Erdélyi János, Kriza János, illetve Gyulai Pál és Arany László.

Folklórgyűjtésünk történetében az sem ritka, hogy diákok vállalkoztak – önszántukból vagy egy-egy tanár buzdítására – népköltészeti adatok összehordására. Példákat ez esetben is a gyűjtések korai időszakától kezdve folyamatosan idézhetünk, jószerével napjainkig. Idézhetjük a nagyenyedi diákok Gáspár János által szervezett gyűjtőmozgalmát a XIX. század negyvenes éveiből,¹ Erdélyi János magyar népmesekiadványát 1855-ből, melynek anyagát ugyancsak diákok gyűjtötték,² vagy a sárospataki joghallgató, Pap Gyula palóc népköltési gyűjteményét.³ Hivatkozhatunk a kolozsvári református kollégium diákjainak példájára, akiket Gyulai Pál ösztönzött népdalgyűjtésre rövid kolozsvári tanárkodása idején (1858–62). És idézhetjük Szabó Sámuel tanítványainak példáját a XIX. század hatvanas és nyolcvanas éveiből, akik a marosvásárhelyi illetve a kolozsvári református kollégium diákjaiként tekintélyes mennyiségű népköltészeti anyagot hordtak össze.⁴

A folklórtudomány a XX. század folyamán is igényt tartott a diákgyűjtők közreműködésére: a tudományos igényű gyűjtések mellett, azokkal párhuzamosan folklórgyűjtő diákok, kisebb-nagyobb iskolások gyűjteményei tették lehetővé a magyar népköltészet minél alaposabb, regionális megismerését.

¹ Gáspár János és diáktársainak gyűjtése elkallódott, ma csak a gyűjtőmunka tényéről van tudomásunk. Vö. Vita Zsigmond, *Gyermekirodalmunk bölcsőjénél*. In.: *Tudománnyal és cselekedettel*. Tanulmányok. Bukarest, 1968. 265.

² Erdélyi János, *Magyar népmesék*. Pest, 1855.

³ Pap Gyula, *Palóc népköltemények*. Sárospatak, 1865.

⁴ Szabó Sámuel gyűjteményének megjelentetése folyamatban van.

Hivatkozhatunk itt Szendrey Zsigmond nagyszalontai tanítványainak hatalmas gyűjteményére,⁵ a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium diákjainak előbb Konsza Samu, majd Albert Ernő által irányított gyűjtőmunkájára, s e gyűjtőmunka eredményeire,⁶ vagy akár a romániai ifjúsági és más lapok (*Pionír*, *Napsugár*, *Kispajtás*, *Jóbarát*, *Dolgozó Nő*, *Fáklya*) által meghirdetett gyűjtési pályázatok sikerére, melyek keretében 1958–1972 között általános iskolás tanulók a tárgyi világ számos darabjának összegyűjtése mellett népmesék, közmondások, kiszámolók, bölcsődalok, gyermekmondókák százait-ezreit hordták össze.⁷ E pályázatok egyikének eredményéből született meg a *Fehér virág és Fehér Virágszál* című, magyardécsei népmeséket tartalmazó kötet,⁸ illetve a *Bihari gyermekmondókák* testes gyűjteménye.⁹

Azt hiszem, a futó áttekintésből is kiderül, hogy a népköltészet XIX. századi gyűjtőinek sorában javarészt protestáns iskolák diáksága szerepel, egész pontosan csaknem kivétel nélkül a református kollégiumokban tanuló diákok jeleskedtek a népköltészet gyűjtésében. Feltűnő viszont az unitárius iskolák diákjainak távolmaradása a folklórgyűjtő mozgalmaktól. Vagy legalábbis így látszik ma a tudománytörténet oldaláról nézve: egyetlen, unitárius diákok által összegyűjtött népköltészeti kiadványra sem hivatkozhatunk. Ez annál meglepőbb, mivel a székely népköltészet első nagy gyűjteményét, a *Vadrózsák*-at Kriza János tudvalevőleg unitárius lelkészek és tanárok hathatós közreműködésével valósította meg. Kriza és munkatársai azonban nem használták ki a kollégiumi diákságban rejlő lehetőségeket, s ilyenfajta magatartásuk – úgy tűnik – hosszú időre meghatározta az unitárius iskolák tanulóinak viszonyulását a népköltészeti gyűjtőmunkához. Erre enged következtetni a kolozsvári unitárius főgimnázium példája is: néhány véletlenszerű esettől eltekintve jószerével csak a XIX. század

⁵ Szendrey Zsigmond a Folklore Fellows Magyar Osztályának felhívására szervezte az 1910-es évek elején a szalontai diákok gyűjtőmozgalmát. Ennek a gyűjtőtevékenységnek az eredményéből született meg a Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. köteteként a *Nagyszalontai gyűjtés*. Budapest, 1924. – A gyűjtés kiadatlan kéziratai a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában találhatók Budapesten. – L. még: *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*. Szerkesztette Szalay Olga, Rudasné Bajcsay Márta. Magyar Népköltési Gyűjtemény, Új folyam XV. kötet. Budapest, 2001.

⁶ Konsza Samu, *Háromszéki magyar népköltészet*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Marosvásárhely, 1957; Albert Ernő, *Háromszéki népballadák*. Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye. Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel. Bukarest, 1973.

⁷ A romániai magyar folklórgyűjtési pályázatokról l. bővebben: Szabó Zsolt, *Irányított néprajzi gyűjtőversenyek általános iskolás tanulókkal*. In: Népismereti Dolgozatok 1976. Szerkesztette dr. Kós Károly. Bukarest, 1976. 73–84; In: *Romániai magyar ifjúsági néprajzi pályázatok*. Ethnographia LXXXVII. (1976), 268–71.

⁸ *Fehér Virág és Fehér Virágszál*. Magyardécsei népmesék. Mesélte Balla János. Gyűjtötte Balla Tamás. Szerkesztette és az utószót írta Faragó József. Bukarest, 1970. A gyűjtemény a *Pionír* 1967. május 20-i számában meghirdetett mesegyűjtő pályázat nyomán készült el.

⁹ A nagyváradi *Fáklya* 1976. március 6–7-i (XXXI. évf. 54–5.) számában gyermekmondókák gyűjtésére meghirdetett pályázatának eredményéből tette közzé Faragó József és Fábán Imre. Bukarest, 1982.

utolsó évtizedében indult meg a rendszeres folklórgyűjtő munka az unitáriusok legnagyobb és legjelentősebb tanintézetében. Akkor viszont szerteágazó, több síkon folyó intenzív munka bontakozott ki az iskola falai között, s a lendület a XX. század első két évtizedében sem lanyhult. Erről a munkáról szeretnék a továbbiakban számot adni, annál is inkább, mivel eredményeit nem ismeri, nem tartja számon a néprajztudomány. És természetesen szólnék arról is, hogy mi okból maradt mind a mai napig ismeretlenségben ez a tevékenység.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a diákok bevonása a népköltészeti gyűjtőmunkába mindenkor attól függött, hogy volt-e a tanári karban olyan személyiség, aki maga is érdeklődéssel fordult a néphagyományok felé, illetve volt-e olyan tanára az iskolának, aki amellett, hogy felhívta a diákok figyelmét a népköltészeti gyűjtés lehetőségére és fontosságára, szervezte és irányította is ezt a munkát, s az iskolai vezetőség engedélyével és támogatásával olyan szervezeti keretet tudott biztosítani a gyűjtőmunkának, mely ösztönzőleg hathatott a diákok ilyen irányú tevékenységére. A szervezett keret többnyire az iskolai önképző-körök biztosították, illetve a különböző pályázatok, de nem ritka az olyan eset sem, hogy egy-egy tanár személyes példája és kitartó buzdításai folytán, pályázatok nélkül is eredményes gyűjtőmunka bontakozott ki egyik-másik iskolában.

Mindezek a feltételek a kolozsvári unitárius főgimnáziumban a XIX. század utolsó évtizedére teremtdtek meg, mindenek előtt azáltal, hogy az 1891–92-es tanévtől rendes tanári kinevezést kapott e tanintézetbe az a Kanyaró Ferenc, aki 1883-tól köztanítóként, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem magyar nyelv- és irodalom szakának elvégzése után 1886-tól helyettes tanárként tevékenykedett egykori iskolájában, s akinek régi magyar irodalom- és unitárius egyháztörténet iránti érdeklődését hamarosan a népköltészeti kutatások iránti szenvedélyes elkötelezettsége egészítette ki.

Nincsenek ismereteink arról, hogy a fiatal, kezdő tanár miként mozgósította, miként vonta be a gyűjtőmunkába tanítványait, azt azonban tudjuk, hogy noha kezdetben az iskola Ifjúsági Olvasó- és Önképző Egyletének védnöki tisztét is ellátta, a népköltészet gyűjtését/gyűjtetését nem az önképzőkör keretei között szervezte meg. Azt is tudjuk, hogy pályadíjakat sem tűzött ki, csupán személyes példáján és egyszerűségén múlt, hogy tanítványai közül sokan mellé szegődtek a népköltészeti gyűjtőmunkában, s az iskolai szünidők alatt tájékozódni próbáltak szülőfalujuk folklórjáról. Igen valószínűnek látszik, hogy maga Kanyaró Ferenc is tanítványaival csaknem egy időben fedezte fel a maga számára a népköltészetet. A Szinnyei-féle *Magyar írók élete és munkái* 1897-ben megjelenő ötödik kötete számára megfogalmazott életrajzában – egyes szám harmadik személyben ugyan –, de maga vall arról, hogy „1892-ben egy székelyföldi útja után rendszeresen kezdte gyűjteni tanítványai segélyével népies költészetünk múlt és jelen századi termékeit, mely gyűjteményt, néhány érdekes

kuruc költeményen kívül, mintegy 100 tréfás dal és gúnyének e század elejéről és 200-nál több népballada tesz nagybecsűvé.”¹⁰

Mint az idézett sorokból is kiviláglik, Kanyaró érdeklődése szinte kizárólagosan a verses költői hagyományokra korlátozódott, s azon belül is leginkább a népballada vonzotta. Egyéni érdeklődésének megfelelően diákjainak figyelmét is a népdalok, népballadák gyűjtésére irányította, s ennek következtében a népi prózai epika darabjai csak véletlenszerűen bukkannak fel a Kanyaró-tanítványok gyűjtéseiben.

Személyes érdeklődésének lenyomatát más vonatkozásban is felfedezhetjük a diákjai által összehordott költészeti anyagban: a régi magyar irodalom iránt elkötelezett Kanyaró arca éppen úgy megmutatkozik benne, mint a kollégiumi könyvtárosé. Kanyaró Ferenc ugyanis nemcsak a korabeli élő népköltészet hagyományaira volt kíváncsi: tanítványait arra buzdította, hogy gyűjtsék be a családjukban, falujukban fellelhető régi kéziratot énekeskönyveket, kallódó régi nyomtatványokat is, melyeket aztán a kollégium könyvtárában helyezett el, pontosan megjelölve, hogy melyik diák jóvoltából kerültek a könyvtári állományba a régebbi és újabb énekeskönyvek, köszöntőversek, virrasztó énekek vagy kisebb-nagyobb népköltési gyűjtemények.¹¹ Ennek a széles spektrumú gyűjtőmunkának – néhány régi magyar kéziratot énekeskönyv¹² felfedezésén túl – megvolt az a rendkívül fontos hozadéka, hogy Kanyaró tanítványai számos, a XIX. század folyamán magánhasználatra készült kéziratot énekeskönyvet, versgyűjteményt mentettek meg a pusztulástól vagy az elkallódástól. Ezek a kéziratot énekeskönyvek – ha kizárólag csak a népköltészeti vonatkozásokra figyelünk – viszonylag kevés folklóranyagot tartalmaznak. Ha viszont úgy tekintünk rájuk, mint az abszolutizmus és dualizmus korának közköltészetét felölelő adattárra, felbecsülhetetlen értéket képviselnek, annál is inkább, mivel elsődleges forrásai, például, az önkényuralmi korszak politikai-történeti közköltészetének.

¹⁰ Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. V. Budapest, 1897. 942. hasáb – A szócikk Kanyaró Ferenc által készített fogalmazványa megtalálható az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (Kolozsvár), Kanyaró hagyaték (rendezetlen anyag), 14. csomó (ideiglenes számozás).

¹¹ Az 1892–93-as iskolai év Értesítőjében a főiskolai könyvtár gyarapodásáról ezt olvashatjuk: a könyvtár szíves adományozói közül „különösen kiemelendők a VIII. osztályú tanulók, kiknek buzgóságából e tanévben egy igen becsessé válható népdalgyűjtés alapját vetettük meg. Közülük Simon József könyvtárunkat több nevezetes irodalomtörténeti emlékekkel is gazdagította.” (*A kolozsvári Unitárius Főiskola Értesítője az 1892–93. tanévről* 34.) [A továbbiakban: *Értesítő*]

¹² Ezeket ismertette Kanyaró Ferenc alábbi közleményeiben: *Virágénekek a XVII. és XVIII. századból*. Erdélyi Múzeum IX. évf. 1892. 9. sz. 546–57; *Régi magyar virágénekek*. Erdélyi Múzeum X. évf. 1893. 2. sz. 69–101; *Tréfás versek és gúnyénekek a régi magyar népies költészetből*. Erdélyi Múzeum XX. évf. 1903. 9. sz. 494–516.; *Virágénekek a múlt századból*. Kézirat Sebastyén Gyula hagyatékában. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. Jelzete: EA 3638.

A nyári szünidők idején Kanyaró maga is gyűjtőútra indult.¹³ Több alkalommal megfordult Udvarhely- és Háromszék olyan unitáriusok-lakta falvaiban, melyekben régi iskolatársai vagy barátai szolgáltak lelkészként, s akiket igyekezett megnyerni a gyűjtőmunka számára. A századforduló utáni években elhatalmasodó betegsége azonban megakadályozta abban, hogy újabb gyűjtő utakra vállalkozzék, s hamarosan tanári munkájától is megfosztotta súlyosbodó betegsége: az 1905–6-os tanévet betegszabadságon, a következő ideiglenes nyugállományban töltötte, majd az 1907–8-as tanévtől véglegesen nyugdíjazták.

Az a bő másfél évtizednyi idő alatt, míg Kanyaró Ferenc az iskola rendes tanára volt, s míg – feltehetően – évről évre megújította buzdító felhívását a népköltészeti gyűjtés érdekében, tanítványainak hosszú sora kapcsolódott be az önként vállalt gyűjtőmunkába. E munka reális eredményét ma még igen nehéz felbecsülnünk, tekintettel arra, hogy a kollektív gyűjtemény darabjai több könyvtár kéziratárában, illetve Kanyaró Ferenc hagyatékában az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában szétszórva lappanganak. Legértékesebb – kétség kívül – az a balladagyűjtemény, mely már 1897-ben kétszázat meghaladó darabot számlált, s amelyet Kanyarónak minden igyekezete és erőfeszítése ellenére sem sikerült napvilágra segítenie.¹⁴

Azt hihetnők, hogy Kanyaró Ferenc távoztával a népköltészeti gyűjtés lekerült napirendről a kolozsvári unitárius főgimnáziumban. Hiszen Kanyaró nem alakított ki általánosan elfogadott intézményes kereteket a gyűjtőmunka szervezésére és irányítására, s főleg azért, mert nem akadt még egy olyan, a folklórgyűjtés ügyének elkötelezett tanára az iskolának, mint Kanyaró Ferenc.

A megkezdett és eredményes munka folytatásáról azonban az iskola nem mondott le. A XX. század első éveiben, csaknem egy időben Kanyaró Ferenc ideiglenes majd végleges nyugdíjazásával kétféle kezdeményezés is lábra kapott a kolozsvári unitárius főgimnáziumban a néphagyományok gyűjtésének és megismerésének érdekében. Az egyik az önképzőkörök tevékenységéhez kapcsolódik, a másik pedig az iskola előljáróságának támogatásával született.

Az önképzőkörrel kapcsolatban szándékosan használtam a többes számot. Az Ifjúsági Olvasó- és Önképző Egyletet, mely a XIX. század folyamán közös fóruma volt a teológiai diákságnak és a főgimnázium felsőbb osztályos tanulóinak, az 1896–97-es tanévben kettéosztották: ettől az iskolai évtől a

¹³ Költségeinek fedezésére az iskola vezetőségétől is kaphatott anyagi támogatást. Erre enged következtetni Kanyaró Ferencnek az a folyamodványa, melyben 200 forint kiutalását kéri az iskola előljáróságától 1899. évi nyári székelyföldi tanulmányútja költségeinek fedezésére. Kézirat az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (Kolozsvár), Kanyaró hagyaték, rendezetlen anyag, 35. csomó (ideiglenes számozás).

¹⁴ Gyűjteménye hányatott sorsáról l. bővebben Olosz Katalin, *Kanyaró Ferenc és az erdélyi magyar népballadakutatás*. In (Keszeg Vilmos szerk.) *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9.* Kolozsvár, 2001. 121–34; Uő., *Víz mentére elindultam*. Tudománytörténeti, népismereti írások. Marosvásárhely, 2003. 31–45.

papnövendékek (akiknek különben addig is volt külön önképzőköre) és a főgimnázium VI–VIII. osztályosai számára külön-külön önképzőkört szerveztek, az olvasó egyesület viszont továbbra is osztatlan maradt. A századforduló éveitől tehát külön utakon járt a papnövendékek és a gimnáziumi tanulók önképzőköre. A papnövendékeké nyilván csak esetlegesen érintett néprajzi-népköltészeti témákat, a gimnáziumi tanulókéban viszont fokozatosan felerősödött a népköltészet iránti érdeklődés.

A teológiai hallgatók önképzőköreben néprajzi-népköltészeti téma taglalására kizárólagosan az értekező prózára kiírt pályázatok kapcsán került sor. Eleinte, a XIX. század utolsó évtizedében meghirdetett pályázatok témaválasztása alig-alig követelt egyéni gyűjtő- és kutatómunkát: a korábbi népköltészeti gyűjteményekből lesűrhető tanulságok vázolását várták el a pályázóktól (*A magyar nép dalköltészetéről*, *A népköltészet nélkülözhetetlen alap a műköltészetben* stb.). A XX. század elején aztán szigorítottak a feltételeken: a meghirdetett pályatételek önálló kutatást, helyszíni tájékozódást igényeltek, s olyan témák kidolgozását várták el a teológushallgatóktól, melyekkel leendő hivatásuk gyakorlása során szükségszerűen szembesülniük kellett. Így érthető, hogy két alkalommal is pályadíjat tűztek ki a temetkezési népszokások bemutatására: az 1906–7-es tanévben a *Székely temetkezési szokások, tekintettel a verses búcsúztatókra és sírfeliratokra* címen,¹⁵ 1912–13-ban pedig *Temetési szokások a székelyeknél* címmel hirdettek pályázatot.¹⁶ Ez utóbbi pályatétel elvárásait így vázolta az önképzőkör vezetősége: „A pályatétel célja kutatásra, megfigyelésre és gyűjtésre buzdítani a teológusokat. Vidékenként és helységenként vannak bizonyos sajátos fölfogások és szokások. Különbség van a kisgyermek halála és az ifjú halála hatásában. Úgyszintén az eljárásban is. A harangozás, virrasztás, a sírok fölírásai – megfigyelendők és részletesen leírandók. Az estéli éneklés, a siratás, a siratók szólama és jajszavai mind jellemzők lehetnek. A lelkész és az énekvezér szerepe, vagyis mit kívánnak ezektől a funkcionáriusoktól? Búcsúztatók, sirató énekek stb. Összehasonlítást kell tenni a mostani és régebbi gyakorlat között stb. stb.”¹⁷ Az 1914–15-ös iskolai évre *A székely nép élete* címmel ismét olyan témát tűztek ki, melynek feltételül szabták, hogy „a pályázók lehetőleg az életet vizsgálva önálló munkát adjanak” a székely nép gondolkozásáról, hitéről, szokásairól, beszédéről. Vizsgálják meg ugyanakkor azt is, hogy „az iskolázás jótékony vagy kártékony hatást gyakorol-e” a népelet előbb felsorolt kategóriáira.¹⁸

Meg kell jegyeznünk, hogy a kiírt pályatételek kidolgozására nem tolongtak túlságosan a teológushallgatók, de mindenik témának került bűvárlója,

¹⁵ Nyertese a homoródszentmártoni születésű Györfi István II. éves papnövendék volt.

¹⁶ Az 50 korona pályadíjat a szentábrahámi születésű Báró József II. éves papnövendék nyerte el.

¹⁷ *Értesítő* az 1911–1912. iskolai évről 70.

¹⁸ *Értesítő* az 1913–1914. iskolai évről 49 ; A díjnyertes dolgozatot Máté Lajos II. éves teológiai hallgató készítette.

s méghozzá olyan bűvárlója, aki – a bírálók megítélése szerint – megérdemelten nyerte el a nem csekély összegű (50 korona) pályadíjat.

A főgimnázium önképzőkörének tevékenysége némiképp eltér a teológiai hallgatókétól. Néprajzi-népköltészeti témájú értekező prózára itt is hirdettek pályázatot, de ezek mellett a Pálfi Márton által irányított önképzőköri tevékenységben fontos helyet kapott az 1907–8-as tanévtől évről évre meghirdetett mesegyűjtő pályázat.

Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy az évenként újra meghirdetett mesegyűjtő pályázat iránti érdeklődés igen változó volt. A kezdeti felbuzdulást, amikor is az első alkalommal kiírt pályatételre három gyűjtemény érkezett,¹⁹ s mind a hármat jutalmazásra érdemesnek ítélte a bíráló bizottság, nem követte ugyanilyen lelkes részvételi szándék: 1908–9-ben a meghirdetett népmesegyűjtő pályázatra nem érkezett gyűjtemény, a következő két évben (1909–10 és 1910–11) egy, illetve két pályamunkáról ad számot az iskolai értesítő,²⁰ majd több évi kihagyás után 1916–17-ben és 1917–18-ban jelentkezett egy, illetve két diák népmeséket és népdalokat vegyesen tartalmazó gyűjteménnyel.²¹

A népmesegyűjtő pályázat iránti lanyhuló érdeklődést hamar felismerte az önképzőkör vezetősége is, ezzel magyarázható, hogy a kiírt pályatételre elfogadtak népdalgyűjteményt is, s mesegyűjtemények hiányában azokat díjazták.²²

A folklórgyűjtés mellett az ifjúsági önképzőkör, mely 1901-ben a „Kriza önképzőkör” nevet vette fel, több alkalommal tűzött ki pályadíjat néprajzi-népköltészeti témájú értekezésre is. Ezek között találunk olyant, amely nem követelt meg különösebb egyéni kutatást és terepismeretet²³ (*A magyar népdal jellemző sajátosságai, A székely humor Kriza népmeséiben*), és találunk olyant is, melynek kidolgozása önálló tájékozódást feltételezett, mint amilyen az 1907–8-as tanévben meghirdetett *Kalotaszeg vagy Torockó népe* témájú pályatétel volt,²⁴ illetve az 1909–10-es évre meghirdetett *Magyar játékok leírása és jelentősége*

¹⁹ A három gyűjtemény: Gálffy Mózes (VII. o.), *Népmesék Mészáról*; Bartha Miklós (VII.o.), *Népmesegyűjtés Torockóról*, Pál Miklós (VII.o.) népmesegyűjtése, h.n.

²⁰ 1909–10-ben Nagy Ferenc, VIII. o. tanuló népmesegyűjteménye; 1910/11-ben Bárány József VIII. o. tanuló és Lakatos Imre VI. osztályos tanuló gyűjteménye. A gyűjtési helyüket nem ismerjük.

²¹ 1916–17-ben Erdős László VI. o. tanuló, 1917–18-ban Bacsoni Géza és Erdős László, mindketten VII. osztályos diákok.

²² Így jutalmazták az 1911–12-es tanévben Lakatos Imre (VII.) és Nagy Simon (VI.) népdalgyűjteményét, 1912–13-ban Benke Márton (VIII.) és Adorjáni Gyuláét (VI.), illetve 1913–14-ben Pap Zsigmond (VIII.) és Hadnagy József (VIII.) népdalgyűjteményét.

²³ *A magyar népdal jellemző sajátosságai*. 1897–98-as tanév, nyertese Kriza János VIII. o. tanuló; *A székely humor Kriza népmeséiben*. – 1918–19-es tanév, nyertese Balázs Ferenc, VIII. osztályos tanuló

²⁴ Kopp Elemér VIII. osztályos és Ligeti Ernő VII. osztályos tanuló pályázott, a díjat egyenlően megosztva kapták.

című pályázat.²⁵ Végezetül találunk olyan pályázati témakiírást is, melynek kidolgozására nem vállalkozott egyetlen diák sem – tegyük nyomban hozzá, hogy okkal-joggal, hiszen az 1906–7-es iskolai évben *A délkeleti felföld néprajzát* kellett volna bemutatniuk a pályázóknak, 1910–11-ben pedig *A székely nép vallásosságáról* kellett volna értekezniük, azzal a megszorítással, hogy „rá kell mutatni a babonás ősi szokásokra is.”²⁶

Az önképzőkörök keretén belül meghirdetett pályázatok mellett az 1903–4-es iskolai évtől a kolozsvári unitárius főgimnázium előjárósága külön is tűzött ki pályadíjakat népköltészeti gyűjtésekre.²⁷ S talán-talán nem is véletlenül került meghirdetésre ez a pályázat az említett tanévben. Kanyaró Ferenc akkoriban került betegállományba, s úgy látszik, az előjáróság ily módon kívánta a Kanyaró után maradt ürt kitölteni, s a folytonosságot biztosítani. Kanyaró elgondolásához, szelleméhez igazodott azáltal is, hogy a pályázat nyitott volt: az iskola bármelyik tanulója jelentkezhetett gyűjtéssel (az önképzőkörök zárt, csak a tagság számára kiírt pályázataival szemben), s valamennyi pályázót jutalmazták, természetesen teljesítményük függvényében. A jutalmakat abból a Kriza-alapból fedezte az iskola előjárósága, melyet a kollégiumi ifjúság hozott létre egy 1882. novemberében megrendezett Kriza-ünnepély jövedelméből, s amelyet több mint két évtizeden át kamatoztattak.

A pályázati kiírás nem tartalmazott különösebb megszorításokat; annyit várt el az arra vállalkozó diáktól, hogy „mindent úgy, abban a dialektusban jegyezzen föl, ahogy hallotta”. „Minden pályamunka jutalomban fog részesülni - olvashatjuk a pályázati kiírásban –, ha valóban eredeti s eddigelé még ismeretlen népdalokat, esetleg népmeséket, népmondákat gyűjt össze.”²⁸

A pályázat meghirdetésének számottevő visszhangja támadt. Az 1916–17-es tanév kivételével, mikor szünetelt a pályáztatás, egyetlen esztendőben sem fordult elő, hogy ne nyújtottak volna be legalább két gyűjteményt. De volt olyan

²⁵ Két pályamunka érkezett, de egyik sem kapta meg a kiírt pályadíjat; az egyik viszont, a nyolcadikos Tóth István, szorgalmi jutalmat kapott munkájáért.

²⁶ *Értesítő* az 1910–11-ik iskolai évről, 118–9.

²⁷ Az iskola előjárósága által meghirdetett pályázati kiírása nem volt teljesen ismeretlen az iskola korábbi életében sem. Az 1889–90-es tanévben például Kövály László 20 forintot tűzött ki „földrajzi és etnográfiai tanulmányokra.” Ennek a pályázatnak a nyertesei Demeter Dénes I. éves papnövendék, Máthé István és Deák Ferenc VII. osztályos tanulók és a nyolcadikos Kozma László voltak. (*Értesítő*, 1889–90. 38.) - Az 1890–91-es tanévre ugyancsak Kövály László, az iskola felügyelő gondnoka a következő tételre hirdetett pályázatot: „Gyűjtessenek – lehetőleg a nép ajkáról vagy a forrás pontos megjelölésével – valamely erdélyi várhoz, épületromhoz vagy felötlőbb helyhez kötött oly népregék, melyek Kövály L. »Száz tört. regék« c. kiadott művében nincsenek meg. Pályadíj a munkák becséhez 2-5 frtig. Pályázhatnak úgy a papnevelő intézet, mint a gymnasium ifjai. Határidő 1891. febr. 15. déli 12 óra. Beadható az iskola igazgatóságához.” (*Értesítő*, 1889–90. 53.) – A pályázat eredményéről az 1890–91-es tanév *Értesítőjében* találunk híradást: „...az első vagy 5 frtos díjat elnyerte Demeter Dénes II. éves papnövendék, a másodikat vagy 3 frtos díjat Veres Gábor VI.o.t.” (40. lap).

²⁸ *Értesítő* az 1903–904. iskolai évről, 167.

esztendő is, hogy kilenc pályamunka érkezett, s ha összeadjuk az 1903–4 és 1918–19-es tanév közötti 16 esztendő termését 72 darab népköltési gyűjtemény beérkezéséről adnak számot a kollégiumi értesítők.

Színvonalban, terjedelemben nyilván nagyon különbözőek lehettek ezek a gyűjtemények, erre következtethetünk a bíráló bizottság jelentéseiből, melyek hol azt hangsúlyozzák, hogy a beérkezett gyűjtemények mindenikét jutalmazták, de nem egyenlő mértékben, volt olyan, hogy a kitűzött pályadíj felét egyetlen gyűjtő kapta, s a másik felén a többi öt osztozott egyenlő mértékben; de olyan is volt, hogy a nyolc beérkezett gyűjteményt csak úgy tudta az előjáróság méltóképpen jutalmazni, ha a díjat tetemesen megpótolva osztotta ki.

A mennyiségen túl fel kell figyelniünk a gyűjtési pályázat egy másik igen fontos hozadékára is. Mint már említettem, a pályázat nyitott volt, részt vehettek benne nemcsak az önképzőköri tagok (akik tudvalevőleg csak a három felső osztály diákjai lehettek), hanem az alsó osztályok tanulói is. És pályázhattak nemcsak a csupa jelessel büszkélkedő tanulók, de akár az osztályismétlő, bukdácsoló diákok is. Megítélésem szerint éppen ez utóbbi kategória szempontjából volt felbecsülhetetlenül nagy szerepe az újra és újra meghirdetett gyűjtési pályázatnak. Hiszen az a faluról, esetleg hátrányos szociális környezetből bekerült gyermek vagy ifjú, akinek a tananyag elsajátítása állandó gondot okozott, faluja népköltészeti hagyományainak gyűjtésével sikert arathatott. És annak a diáknak, aki szerényebb képességei vagy lustasága folytán önképzőköri babérokra nem pályázhatott, megadatott a lehetőség, hogy kiválják a többi közül, hogy sikerélményben legyen része. Végigböngészve a kollégiumi értesítőket, meglátásomat a diákok osztályzata is alátámasztja: jeles tanulók mellett sok közepes vagy annál is gyengébb tanulmányi előmenetelű diákok találunk a 72 gyűjtemény megvalósítói között.

Úgy gondolom, hogy vázlatos ismertetésemből is markánsan kirajzolódnak annak a több évtizedes népköltészeti gyűjtőmunkának az arányai és eredményei, amely a kolozsvári unitárius kollégium diákságának körében bontakozott ki a XIX. század végén és a XX. század elején. Népdalok, népballadák, népmesék sokaságát hordták össze a kollégium diákjai, részben arról a gyűjtőterületről, amelyet korábban Kriza János munkatársai fedeztek fel. De új területeket is hódítottak a néprajzi megismerés számára: Aranyosszék népköltészetével, a marosszéki unitáriusok folklórhagyományaival tulajdonképpen a kolozsvári unitárius kollégium diákjai foglalkoztak először behatóbban és alaposabban.

A baj csak ott van, hogy mindazt a gazdag népköltészeti anyagot, melyet diáknemzedékek hosszú sora hordott össze, nem ismeri sem a szaktudomány, sem az olvasóközönség. Mert még mutatványnak is kevés, ami belőle nyomtatásban megjelent. Jószerevel annyit ismerhetünk ma belőle, amennyit Kanyaró Ferenc közölt az *Egyetemes Philológiai Közlöny*-ben, *Ethnographiá*-

ban, *Erdélyi Múzeum*-ban illetve az *Unitárius Közlöny*-ben.²⁹ Utaltam már arra, hogy Kanyaró Ferenc megkísérelte napvilágra segíteni balladagyűjteményét: nyomdára kész kéziratot küldött a Kisfaludy Társaságnak 1896 májusában. A kéziratot azonban a Kisfaludy Társaság elfektette, s végképp megfeledkezett róla. Kanyaró Ferenc halála után (1910) pedig senkinek sem jutott eszébe sem a balladagyűjtemény kiadása, sem pedig a népköltészet más műfajainak válogatott közzététele.

Az a benyomásunk, hogy a különböző gyűjtemények, értekezések kéziratnak megőrzésére is kevés gondot fordított az iskola későbbi előljárósága: annak ellenére, hogy az önképzőkör alapszabálya értelmében „a pályanyertes művek a kör tulajdonai, s a kollégiumi könyvtárban őrzött irattárba tétetnek, a többieket a szerzők az elnöktől visszavehetik”,³⁰ az egykori kollégiumi könyvtár mai örökösénél, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárának unitárius állományában szétszórta és elvéve található meg egy része a díjazott pályamunkáknak. A nem díjazottak megtalálása és azonosítása még nehezebb, hiszen a pályamunkákat név nélkül, jeligével nyújtották be a diákok, s ha történetesen nem jutalmazták az adott gyűjteményt, a jeligéket nem oldották fel. Mindezek következtében az a fura helyzet állott elő, hogy a kollégiumi értesítőkből évről évre pontosan nyomon követhetjük a pályatételeket és a díjazottak névsorát, de a kéziratárban egyáltalán nem biztos, hogy rá is találunk ezekre a gyűjteményekre vagy dolgozatokra. A kéziratár nyilvántartásában sok gyűjtemény név nélkül, csak a jeligéjével szerepel, más esetekben meg hiába keressük akár név, akár jeligéje után valamelyik gyűjteményt, mert az valamilyen oknál fogva elkallódott.

Még rosszabb a helyzet a Kriza-alapból jutalmazott pályamunkák esetében. Úgy tűnik, hogy az iskola előljárósága nem szabta feltételként a díjnyertes gyűjtemények könyvtári/kéziratári elhelyezését, s így azok, feltehetően a gyűjtőknél maradva, az idők során elkallódtak. Eltűnésüket annál is inkább fájlahatjuk, mert néhányukra minden bizonnyal kíváncsi lenne az irodalomtörténeti kutatás is. (Balázs Ferenc például egymást követő két évben, 1917–18-ban és 1918–19-ben, hetedikes, illetve nyolcadikos gimnazista korában nyerte el a fődíjat népköltési gyűjteményével, s 1918–19-ben az önképzőköri pályatétel nyertese is ő volt *A székely humor Kriza népmeséiben* című értekezésével. Néhány évvel korábban (1907–8-ban) pedig Ligeti Ernő nevével találkozunk az önképzőköri pályázat nyertesinek sorában.)

²⁹ Kanyaró Ferenc fontosabb folklór-publikációi: *Karácsonyi misztérium Torockóról*. Egyetemes Philológiai Közlöny XIX. évf. 1895. 8. sz. 624–8; *A székely népköltészet legszebb virága*. Unitárius Közlöny (Kolozsvár) XII. évf. 1899. 4. sz. 117–9; *Régi székely balladák*. Erdélyi Múzeum XXIII. (Új folyam I.) 1906. 1. füzet, 49–52; *Székely balladák*. Ethnographia VII. (Új folyam II.) 1906. 4. sz. 232–42; *Régibb székely népballadák változatai*. Erdélyi Múzeum XXVI. (Új folyam IV.) évf. 1909. 4. sz. 335–42;

³⁰ *A kolozsvári Unitárius főgimnázium „Kriza önképzőkör”-ének alapszabályai*. Értesítő az 1913/14. iskolai évről, 126.

Pillanatnyilag legjobban kutatható Kanyaró Ferenc gyűjtőinek anyaga, részben azért, mert maga Kanyaró gondoskodott arról, hogy a tanítványai által összehordott kéziratos gyűjtemények bekerüljenek a kollégiumi könyvtár állományába, részben pedig azért, mert végre hozzáférhetővé vált Kanyaró Ferenc hagyatéka az Unitárius Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. A folklórszövegek kiválogatása, azonosítása azonban az ömlesztett állapotban lévő hagyatékból éppen csak hogy elkezdődött, következésképpen akár a Kanyaró-féle gyűjtemény, akár az önképzőkori gyűjtések vagy a Kriza-alapból meghirdetett pályázatra beérkezett gyűjtemények felkutatása, azonosítása és közzététele még várat magára.³¹

OLOSZ KATALIN

³¹ A Kriterion Könyvkiadó – egy szóbeli megállapodás értelmében – hajlandónak mutatkozik Kanyaró Ferenc balladagyűjteményének kiadására, illetve a mesegyűjtő pályázat eddig megtalált darabjainak közzétételére. A kéziratok sajtó alá rendezésére e sorok írója vállalkozott.

ELEVI CULEGĂTORI DE FOLCLOR ÎN COLEGIUL UNITARIAN DIN CLUJ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX.

(Rezumat)

În istoria culegerilor de folclor s-a întâmplat nu odată ca elevii unei școli să se fi angajat (fie din proprie inițiativă, fie la îndemnul unui profesor) la culegerea unor piese de folclor. Autoarea trece în revistă acele publicații, care au luat naștere preponderent în urma culegerilor făcute de elevi, constatând cu suprindere că aceste publicații reflectă în primul rând activitatea elevilor din unele școli reformate. Nu a apărut nici o culegere făcută de elevi din școli unitariene.

Autoarea face o analiză din această perspectivă a activității de acest gen a profesorilor și elevilor Colegiului Unitarian din Cluj, constatând că la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX., elevii acestei școli au depus o muncă serioasă în această privință în cadrul cercurilor literare, dar acest material bogat a rămas necunoscut atât pentru specialiști, cât și pentru marele public, fiindcă sunt foarte puține la număr acele texte care au fost și tipărite. În mod regretabil, conducerea școlii a acordat prea puțină atenție păstrării manuscriselor respective.

Unele din acestea se regăsesc, totuși, amestecate printre alte documente, în fondul unitarian al Bibliotecii Academiei din Cluj, moștenitoare a Bibliotecii Colegiului Unitarian de odinioară. În prezent, poate fi studiat materialul adunat de profesorul Ferenc Kanyaró și elevii săi, devenit accesibil în Arhiva Bisericii Unitariene. Acest material se află în curs de pregătire în vederea publicării.

ARANY JÁNOS SZÉLJEGYZETEI A NAGYSZALONTAI EMLÉKMÚZEUM KÖNYVTÁRÁBAN¹

A könyvtár rövid története

A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum 1885 óta őrzi a költő hagyatékának azt a részét, melyet a család a szülővárosba tervezett méltó emlékhely számára felajánlott és adományozott. A múzeumalapító adománylevél² értelmében ide került a költő saját könyvtárának egy része is.

A múzeum állandó kiállításának keretében elhelyezett anyag őrzi a költő munkastílusát, aláhúzások, széljegyzetek formájában. Irodalomtörténeti értékét növeli az a sajnálatos tény, hogy Arany János könyvtárának többi része megsemmisült Buda 1945-ös ostromában.³ A könyvek értékére maga a költő fia, Arany László is utal az alapító levélben: „E könyvek [...] valamely speciális jelentőséggel bírnak [...]”⁴

Az Arany-kutatások máig kimerítetlen területe azoknak az irodalmi, filozófiai, történeti stb. hatásoknak a vizsgálata, melyek olvasmányai révén érték a költőt. Ha ezek a kötetek az édesapja életművét belülről ismerő Arany László szerint „valamely speciális jelentőséggel bírnak”, akkor a költőt ért hatások számos kérdésére is választ adhatnak.

¹ Részlet a doktori értekezésből.

² Kelt 1885. április 8-án. Arany László fogalmazványa sajátkezű aláírásával. A levél a szalontai Arany János Emlékmúzeum kéziratárában található.

³ Az Arany-filológia legnagyobb korabeli alakja, Voinovich Géza otthon, saját budai villájában dolgozott a költő hagyatékán.

⁴ Az Arany János Emlékmúzeum alapító okmánya. Az idézett rész, mely fénymásolaton megtekinthető az állandó kiállítás anyagában, a következőképpen hangzik: „Óhajtom, hogy azon tárgyak közül, melyek e leltárban felsoroltnak, semmi – tehát a könyvek sem – soha az emlékszobából kivitetni ne engedjék. E könyvek részint valamely speciális jelentőséggel bírnak, részint boldogult atyám művei különböző kiadásainak példányai; azonban e kiadások sorozata nem teljes, de rajta leszek, hogy később, ? ha lehet – a régebbi kiadások megszerzése által teljessé tegyem, mert úgy hiszem, az emlékszoba egyik érdekes feladata volna, hogy atyám összes munkáinak minden kiadásából most és jövőre is egy-egy példány ott őriztessék.

A leltárban felsorolt könyveken kívül küldtem még atyám könyvtárából pár száz kötetre menő oly művet, melyeket nélkülözhettem, mert magamnak is megvannak, részint, mert nincs rájuk szükségem; de ezeket is elláttam az „Arany János könyvtárából” köriratú pecséttel. Köztök az akadémia különböző kiadványaiból egy meglehetősen teljes sorozat, melyeket leküldés előtt összeszedve completezttem. Óhajtom, hogy e külön küldeményről is catalogus állíttassék össze [...]”

A könyvtár anyagának feldolgozása máig várat magára. Történtek ugyan kísérletek, de a „viszontagságos idő” és az érdektelenség mindig megakadályozta, hogy eredmény is szülessék.⁵ Az alábbiakban a széljegyzetek néhány vonatkozását tekintem át.

A széljegyzetek üzenete

Arany János könyvtára a nagyszalontai múzeumban elhelyezett köteteinek egytizede tartalmaz autográf széljegyzeteket. Ezek tematikailag széles skálán helyezkednek el: nyelvtudománytól (nyelvtörténet, alkalmazott nyelvészet, kétnyelvű szótárak, ógörög nyelvtan) irodalomtörténeten és kritikán át történelemig, zenetörténetig.

Az Arany János-i világkép szövegközi kapcsolatairól szóló diskurzus immár évszázados. A témát Tolnay Vilmos kezdeményezte⁶ 1913-ban, és a közben lezajlott világháborúk, határrendezések, gazdasági rendszerváltozások, illetve tudománynak és kultúrának kedvezőtlen időszakok lassították, majd az 1990 utáni helyzet gyorsította, felerősítette.

A következőkben a hagyomány tárgykörében mozgó jegyzetekkel foglalkozom. A tárgyválasztás indoka: a hagyomány a XIX. századi magyar irodalomszemlélet kulcsfogalma. A korszak összefüggő előfeltevés-rendszereinek elemeit a tradíció gyűjti fókuszba, és Arany János esztétikai gondolkodásának is központi területe. Mivel a szelekció témaorientált, nem követtem a teljesség igényét (ez a készülő kritikai kiadás feladata lehet).⁷

A tradíció témakörében mozgó aláhúzások, bejegyzések, széljegyzetek formailag a következő alaki csoportokba sorolhatók:

Ikonikus-metaforikus jegyzetek. Ezek főként a múltból vett alakzatok, mechanizmusok metaforikus értelmezései, ilyeneket találunk az ókori történelem homályosra kopott alakzatai mellett, értelmezésképpen. Példaként idézném Max Duncker könyvét⁸ az ókor történetéről, különös tekintettel az egyiptomi fejezet széljegyzeteire.

⁵ De lásd: Abafáy Gusztáv, *Arany János széljegyzetei a szalontai Arany-könyvtárban*. NyIrK. IX [1965], 2. szám. (A szerk.)

⁶ “Az irodalomtörténeti kutatásnak egyik fontos mozzanata annak a megállapítása, hogy mit olvasott az író s mit olvasztott olvasmányaiából saját műveibe. Alig van költőnk, kinél e kérdés kiderítése nehezebb volna, mint nála, nemcsak olvasmányainak roppant tömegénél, hanem sokféleségénél fogva is [...]. A Révai-lexikonban azt olvassuk, hogy a szalontai Csonka-toronyban megvan 1750 kötetből álló könyvtára, de hogy mit tartalmaz e könyvtár, azt hiába keressük az Arany-irodalomban.” Tolnay Vilmos, *Arany János könyvei*, It, 1913, 6/7, 403–4.

⁷ A kritikai kiadás XIX. kötetének szerkesztésével Hász-Fehér Katalint bízták meg.

⁸ *Az ókor története*. Irta Duncker Miksa. A harmadik kiadás alapján a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította Jónás János tanár. Első füzet. Buda-Pest, 1873. Kiadja Ráth Mór.

Megegerősítő narratív példák. Ezek főként esztétikai szövegekhez rendelt, a helyi hagyományból vett narratív jellegű példák. Ilyen szöveget jegyzett Arany Greguss Ágost esztétikai kézikönyvébe⁹ a sorscsapásoktól összeomlott szőlősgazda esetéről.

Főként idegen nyelvű szövegek mellé írt értelmezések. Ezek főként szótárhasználat nyomát tükrözik. Ilyenek nagy számmal vannak Hérodotosz,¹⁰ Démoszthenész,¹¹ Euripidész¹² görög nyelvű szövegeiben aláhúzás és széljegyzet formájában.

Adattár jellegű jegyzetek. Főként mások fordításai mellett (Max Dunker, Max Müller¹³ fordításaiban kifogásol többször eljárásokat vagy szavakat.)

Tömörítő zárójelek. Főként azokban az esztétikai vagy irodalomtörténeti kézikönyvekben találhatók, amelyeknek kivonatát tankönyvként használta Arany János tanári korszakában (elsősorban Toldy Ferenc irodalomtörténeti¹⁴ és Purgstaller József esztétikai tankönyve¹⁵ esetében).

Az általam vizsgált jegyzetek olyan palipszesztek, melyek a szövegek köziség sajátos változatát képviselik, nevezetesen azt, hogyan épült be Arany felfogásába az olvasott szöveg, és csak ritkán a szövegnek szövegre való közvetlen hatását. Elképzelhető, hogy ez utóbbi, közvetlen hatás nyomait éppen az a hatvanhárom eltűnt kötet tanúsította volna, melyek tematikailag az irodalomtörténet–nyelvtörténet–néprajz tárgykörbe sorolhatóak.

Mivel a jegyzetek alaki és tematikus vonatkozása összefügg, a dolgozat a tematikus csoportosítást követi.

Arany János széljegyzeteiből: a metafora szerepe

A nyelvet használók számára a szavak egy tradicionális folyamatból adódnak. A közlési szituációban az ember kutatni kezd a hagyományból örökölt szavak után, melyek (a szituációban kifejtett hatás révén) működésbe hozzák az ittlétet. A XIX. században elterjedt hegeli történelemszemlélet értelmében e

⁹ *A szépirodalom alapjai.* Írta Greguss Ágost, bölcsészeti tanár a Szarvasi Főtanodában. Kiadta a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1849.

¹⁰ *Herodoti de bello persico librorvm epitome.* In usum scholarvm itervm edidit Andreas Wilhelm. Vindobonæ. Sumptibus et typis Caroli Gerold Filii. MDCCCLVII.

¹¹ *Demosthenis Orationes et recensione Guilielmi Vindorfii.* Vol I. Pars. I. Orationes I–XVII. Editio tertia correctior Lipsiæ. Sumptibus et typis G. B. Teubneri. MDCCCLVII.

¹² *Evripidesz válogatott színművei.* Fordította Szabó Károly. Első és második kötet. Ifigenéja Avliszban és Ifigenéja Tavrisszban. Budapest, 1849.

¹³ *Müller Miksa fölolvadásai a nyelvtudományról.* A hatodik kiadás után a Magyar Tud. Akadémia megbízásából fordította Steiner Zsigmond. Első-harmadik füzet. Budapest, 1873. Kiadja Ráth Mór.

¹⁴ *A magyar nemzeti irodalom története.* Írta Toldy Ferenc. Első kötet. I. füzet. Budán, a M. Kir. egyetem betűivel, 1850. – *Az újkori magyar nemzeti irodalom története.* Írta Toldy Ferenc. Első füzet. Pesten, 1853.

működésnek, jelenné válásnak fontos feltétele a múlt tudata. A társadalmi haladás, illetve a haladás folytonossága a múlt tudatának a függvénye. Az elbeszélő költőnek pedig kötelessége a múlt megismertetése.

A művészet nagy korszakaiban a költészet közérthető volt, és nem csupán esztétikai élményt nyújtott. Arany is erre törekedett. S mivel a hallgatóra gyakorolt hatás elérésének kulcsa szerinte a mitikus hagyomány fonalának megtalálása és felvétele (a hozzá tartozó evidenciák megtalálása végett), szükségesnek tűnt a mítosz sajátosságainak megismerése, tisztázása.

Amikor Arany mítoszt keresett, tisztított vissza, egyrészt az elveszett szöveg érdekelte, másrészt azok a rítusok, mechanizmusok is, amelyeknek kiiktatása a mítosz elenyészéséhez vezetett. Max Duncker ókortörténetének jegyzetei bizonyítják, hogy 1873-ban, amikor az alkotói pálya java részén már túl volt, de nagy tervét, a nemzeti eposz megalkotását még nem adta fel, vizsgálódásai az egyiptomi hagyományokig vezettek.¹⁶ A fennmaradt ókori egyiptomi szövegek rengeteg ismeretlen, szimbolikusnak tűnő elemet tartalmaznak. A kutatók közül sokan is kerestek bennük titkos jelképeket. Ezek a kutatók általában a rítus koherenciájára alapozták vizsgálódásaikat. Egy kiveszett vallási rendszer viselkedési, hitéleti viszonyait kutatták, a fennmaradt szövegeket is ezeknek a vallási viszonyoknak rendelték alá. Abból a megfigyelésből indultak ki, hogy az idő mély kútjában bizonyos ikonikus alakzatok gyakran lényegültek jelképpé. Arany János a rítus körében is a főként a szöveget figyelte, egyféle textuális összefüggésrendszert. Ennek keretében pedig mögé nézett a jelképnek, megpróbálta megtenni visszafelé a jelképpé alakulás folyamatát.

Eltérően tehát azoktól, akik szerint a mítosz szimbolikus, értelmezést nem igényel, hiszen lényege éppen a közös ismeret és elfogadottság, az Arany János könyvtárában található széljegyzetek arról árulkodnak, hogy Arany minden egyes talált motívumot értelmezett, és ezáltal a metafora rostáján próbált ki. Az Arany nagyszalontai könyvtárában fellelhető széljegyzetek egy része ikonikus alakzatok értelmezése, metaforává tisztázása. Ilyen alakzatok: a skarabeus bogár, az Apis bika, a nappal és éjszaka ábrázolása, a phönixmadár és ünnepe, a piramisok formája. A felsorolás tanúsítja, hogy az alakzatok nem kizárólag nemzetiek. Arany az egyetemes kultúra számos területét áttanulmányozta, hogy a saját hagyományt tárgyilagosan tudja értelmezni. E tárgyilagos értelmezés jellemző példája, ahogyan az európai kultúrában idegennek, rejtélyesnek, szimbolikusnak besorolt elveszett egyiptomi rítus mitikus elemeit értelmezte. A mitológiát jól ismerő Arany a szövegre összpontosít, és az elveszett hagyományt övező homály oszlani kezd.

¹⁶ Debreczeni Ferenc kéziratos katalógusának értelmében Arany könyvtárában megvolt a Történeti Könyvtár négy száma Lázár Gyula írásaival: *A régi Egyiptom története; India története; Kyros és a régi perzsák története; Phoenikia története*. "E füzetek a Történeti Könyvtár számai. Budapest, 1878, Kiadja a] Franklin T.". Debreczeni Ferenc, *Arany János nagyszalontai múzeumban lévő könyvtárának katalógusa*, Az MTA Kézirattára, 186/1967.

Az ókor történetéről szóló könyvének vallástörténeti fejezetében maga Max Duncker két megfigyelését emeli ki: egyrészt, hogy az egyiptomi vallás már távol állt a primitív formától, szervezett egyházi rendszert ismert, másrészt, hogy az egyiptomiak már rendkívül régen „adtak szilárd alakot isteneiknek”, vagyis még az írásos kultúra előtt, a rítus keretében beszélhetünk az ábrázolás eljárásairól és alakzatairól.

Az ókori egyiptomi hagyomány leghomályosabb területe az állatisten vonatkozásai. A legegyszerűbb szent állat a skarabeus bogár. Max Duncker ókortörténetében így említi: „*Van Egyiptomban a bogaraknak egy bizonyos faja, mely éjszaka egész három hüvelyknyi átmérőjű ganaj-golyót hengerget maga előtt, úgy, hogy maga egészen eltűnik mögötte. Az egyiptusok e golyókat a mondott bogár tojásainak tartották. Mivel a világosság istene az ő tojásait, a napot és a holdat maga előtt hengergeti, az egyiptusok a mondott bogarat Ptahnak szentelték, és az emlékműveken Ptahnak olyan képe is fordul elő, hol a fejet a Scarabeus sacer pótolja.*”¹⁷

Arany ezt írja mellé: „*Magyarországon is. De az egyiptomi nagyobb lehet. Arist. is azt említi a Békében.*”¹⁸

Max Duncker a Scarabeus bogár isteni megjelenítését mai tudatunk számára megoldatlan jelképnek tekinti. Megoldatlan kérdésként, dekódolatlan üzenetként említi. Duncker könyvének magyar fordítása 1873-ban jelent meg. Amikor a költő ezt a könyvet széljegyzeteli, már túl van Arisztophanész vígjátékainak fordításán, a görög kultúra ismeretéről nem is beszélve.

Arany önként kikövetkezteti az allegóriát az egyiptomi mitikus gondolkodásból: a Scarabeus sacer kicsiben maga a világegyetem mozdítója, maga sem látszik ki gyakran „tojásai”, a görgetett galacsinok mögül, ahogy a viágegyetem mozdítóit sem látjuk, csak azt, hogy nappalok és éjszakák követik egymást. A mitikus világkép szintjén álló egyiptomi analógiát vélt felfedezni a két jelenség között. A XIX. századi gondolkodónak, aki értelmezést keres, szemébe tűnik, hogy a nálunk élő bogár kicsi méretű, tehát ahhoz, hogy felfedezzük az analógiát, nyilván nagyobb testű rovar kell. A megerősítést Arisztophanész nyújtja komédiájában. Az itt megjelenő ganajtúró bogár Aiszóposz óta ismert allegorikus figuraként. A görög meseíró szerepelteti először az igazságáért eszével küzdő, bárkivel szembeszálló alakként. A sas által bántalmazott mesebeli bogár ugyanis saját erejéből feljut az Olimposzra, és eredményesen küzd Zeusszal szemben is, aki a sast pártolja. Arisztophanész innen vette az allegóriát: A békében (mely a véget nem érő háborús időszak, illetve a béketárgyalások közben keletkezett) ugyanis a háborúellenes főhős (többszöri eredménytelen kísérlet után) scarabeus-lovon jut fel az istenek hegyére, ahonnan sikerül is a béke hírével megtérnie az emberek közé. (A bogár

¹⁷ Duncker Miksa *i.m.* 43.

¹⁸ Uo., 43.

nevének metaforikus használatával is eljátszik Arisztophanész: létezett kantharosz nevű hajóféle Naxos szigetén és Kantharosz nevű rév Piræusban.).¹⁹

Ugyanebben a görög komédiában találunk utalást a nappal és az éjszaka allegorikus ábrázolási hagyományára.²⁰ Trygaiosz, akinek sikerül önkéntes békediplomataként feljutnia a görög istenek hegyére, Hermésszel folytatott tárgyalása közben érvként használja a Hold és a Nap isteni szerepkörét: Trygaiosz figyelmezteti Hermészt ezek konkurrencia-voltára. Hermész megérti a célzást: „Ezért lopkodják hát s eszik le régen, / Hibás hajtással, a nap s éj körét.” A fordító Arany maga magyarázza a lap alján: „Nappalnak kellene lenni 12 órának, éjnek is annyinak: de a nap rosszul hajt. A hold pedig (mely szerint a hónapokat számlálták) 12 hónapnál többet fordul egy évre, így hát ez is rosszul hajt, sok szökő-napot csinál, a 13 hónapnak pedig hijja van.”²¹ Két oldallal odább újabb mitológiai motívumot segít értelmezni a fordító. A békekövet Trygaiosz a karral beszél itt a háború beszüntetésének nehézségeiről. Aki „nem húzza” a béke kötelét, mondja a kar, büntetni kell. A lapalji jegyzet így magyarázza a „nem húzza” kifejezést: „A kötelet, mellyel a Békét húzzák fölfelé.”

Duncker Miksa könyvében a 45. oldalon részletes leírást kapunk a thébai királyi sírokról. Ezekben a napisten úgy jelenik meg, „mint aki Apéppel, a gonosz kígyóval, azaz a sötétséggel és a gonosszággal harcol. Az égen, amely mint Nut égi istennő, mint kiterjedt alakú és csillagokkal borított kék asszony van festve, a nap az első órában mint gyermek jelenik meg, és szájában tartja ujját. Azután a naptányér bárkán megy az ég vizén keletől nyugat felé. A nappali tizenkét óra mindegyikéhez külön kapu vezet. Az első órában a nap a keleti szellemek imádását fogadja, kik a parton a második óráig kísérik. A következő órákban, melyekben a nap kísérete folytonosan változik (mindig az illető órának szellemei képezik azt), az igazolt lelkek lakásáig jut. A délutáni órákban a jó szellemek készülnek segíteni a napot gonosz ellensége, a kígyó s a sötétség ellen, mely a napot elnyelni akarja. A szörnyeteg nyakára köteleket vetnek, Szeb mennyei isten vezetése alatt tizenkét szellem félrehúzza a kígyót és a tizenkettedik órában az égi tér istennője, Nut fogadja a nap hajóját. Ezen képpel szemközt az éjszaka tizenkét órája van ábrázolva. A napisten fekete s az alvilágon megy keresztül, hol a gonoszok büntetésüket veszik. A nap bárkáját itt nyugatról kelet felé kötélén húzzák fel az alvilág folyóján, valamint a Níluson is húzni kellett a felfelé menő hajókat...”

Max Duncker rejtélyt vélt az ábrázolás mögött. Erre csábítja az európai fantáziát a napisten és az égből elűzött gonosz erőt megtestesítő kígyó szembenállása, kontrasztja. Duncker azt sugallja, a kígyó és a vele érintkező

¹⁹ Arisztophanész, *A béke*. Fordította Arany János. AJÖM., VIII., 239.

²⁰ Uo. 253.

²¹ Uo. 253.

elemek allegorikus célból jelennek meg: a kígyó maga a sötétség és a gonoszság. Ennek a nappal, a világossággal vívott harca pedig rejtélyes. Arany a lapszélien azt mondja, ahol nincs rejtély, ott ne keressünk. Ezt fejezi ki a széljegyzet: „*tehát notio a napbárka útjáról*”.

A széljegyzet előtt aláhúzta a szövegben a „*napisten fekete*” a „*nyugatról kelet felé*” kifejezéseket. A könyv szerzője titkos szimbólumként, az elfelejtett rítus különös elemeiként emeli ki (az utókor által külön jelentőséggel felruházott) földrajzi irányt és az istenalak színét. Arany jellegzetesen nem a vallásos hagyomány kultikus elemeire figyel, inkább a kép szemiotikai értékére: ez *notio*, nem talány.

A nappalokról és éjszakákról különben számos feljegyzés születhetett Egyiptomban, amíg meg nem ismerték a naptárt. Köztudomású ugyanis, hogy az egyiptomiak ismerték a nap szerkezetét. A nappalét megfigyelési úton, az éjszakáét analógia alapján.

Duncker jelképes értékűnek találja a phoenixmadárról mondottakat is: „*a Phoenixről még azt is mondják, hogy minden ötszázadik évben megjelenik a heliopoloszi templomban, mely megjelenés azután nagy ünnepekkel van kapcsolatban, ezen csak egy nagyobb időnek lefolyását és kezdetét lehet értenünk. Azt, hogy miféle jelentéssel bírt az ötszáz évi időszak az egyiptusoknál, nem lehet biztosan megállapítani. Miután azonban az egyiptusoknak, a mint fentebb láttuk, mozgó esztendejük volt, mely minden négy évben egy nappal előzte meg a csillagászati évet, és csak 1460 év után egyezett meg ismét a nap pályafutásával s az évszakok természetes kezdetével, az 500 évből álló időszak talán 125 napi eltérést – a mi körülbelül egy-egy egyiptomi évszakot tesz – akar jelenteni.*”²²

A görög történetírók által feljegyzett 500 éves szentség sejtelmes, homályos. Arany úgy érezte, az idő kezelésére nem alkalmas a homály és a jelkép. Pontos, tárgyilagos magyarázatát kereste a számnak. Valószínű, hogy a görög a maga hagyománya szerint kerekített. A három évszakra tagolódó egyiptomi évszerkezeti modellből kiindulva Arany hárommal osztja a Sirius évet, és kap egy 500-hoz közel álló számot. Duncker a kerekített összeggel dolgozó, 125 napban jelölte meg az egyiptomi évszakot. Arany pontos, tárgyilagos fejtegetése alapján (4x30=120 nap) közelebb áll a négy hónapos évszak valós időtartamához. A görögök ünnepelték a madár újjászületését, de nem az 500-as kerekesség miatt. Tárgyasabb okból. A jegyzet maga: „*lehet, hogy 500-at csak a görög mondott, kerek számmal. Lehetett a Sirius év egy egyiptomi szaka, azaz 480 3/4 esztendő*”.

Arany metafora-képéhez visz közelebb a Max Müller könyvének²³ magyar változatába írt néhány jegyzet. Az első azon az oldalon található, ahol Müller a

²² Duncker Miksa *i.m.* 67.

²³ Müller Miksa *i. m.* 240.

szánt ige jelentésfejlődését egy Shakespeare-idézettel szemléltette: „*a hajó szántja a tenger hullámain.*” Arany véleménye: „*ez csak metafora, nem nyelvészeti, hanem költői*”. Tehát nem jelentésfejlődéses eset, csupán szókép.

A metafora születésének megragadását jól példázza Max Müller könyvének²⁴ egy másik margójegyzete. A fejtegetés egyféle tradícióelven alapuló nyelvhasználati analógián alapszik. „*...tulajdonképpen az a titok fejtendő meg, hogyan alakíthat a szellem kapcsolatot a fogalmak közt, vagyis hogyan foghat fel sok dolgot egység gyanánt.*”

Arany, aki Hegel szellemében elfogadja az „élő metafora”-alkotás és a hagyományelvű nyelvhasználat összeférhetőségét, elfogadja a fejtegetés gondolatmenetét, és példát ír rá: „*Lát a mezőn egy fehér foltot. Kész a folt lúd. Így a többi: sereg (sűrög), falka, folt, csapat (ami egy csapásra halad).*”

A fogalmi kapcsolatteremtés nyelvészeti példaanyagát szemlélteti Arany János Barna Ferdinánd tanulmányába írt széljegyzete.²⁵

A szerző a nép tréfás alkotó hajlamát akarta szemléltetni néhány, közmondásokból kiemelt példával. „*Egyébiránt közmondásainkban is nem egy nyoma van ily nyelvészkedő tréfaságoknak, a milyenek: kása nem étel, süveg nem csákó, guba nem bunda; a mennyiben t.i. itt tudni akarja a magyar nép, hogy itt szójáték van, ugyanis ezeket így is lehet mondani: kása-nem: étel; süveg-nem: csákó; guba-nem: bunda. E szójáték nagy régiségére eléggé következtethetni onnan, hogy ugyanily közmondásoknak a finnbe is mind a mai napig egész serege él még a nép ajkán, azzal a különbséggel, hogy a finnben nincs szójáték, mint a magyarban, melyben a nem genust is és tagadást is jelent, ez a finnben nincs, ott csak tagadás van (ei ole).*”

Arany a szövegben aláhúzta a *kása-nem* kifejezést, és a lapszélen mellé írta: „*Ezt nem érzi a nép. A süveg nem is csákó, és a guba sem bunda. Más élcz van ebben. Mit ettél ma? Kását (senki se mondja: ételt). Ahol megyen egy tót (senki se mondja: ember).*”

Voinovich Géza jegyezte meg a Toldi értelmezése kapcsán Arany János munkamódszeréről, hogy miközben a hagyomány eszköztára alapján meg kívánta ismerni a tárgyat választott eseményt, a monda keletkezésének útját járta meg, visszafelé.

Az út lényeges állomása a múlt tényeinek a rájuk aggatott jelképes értéktől való megtisztítása. Az így újjászületett esemény megszabadul a régi korok értelmezésétől, és kitarul a jelen elé.

ILE ERZSÉBET

²⁴ Müller Miksa i. m. 389.

²⁵ Barna Ferdinánd, *Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Szerk. Gyulai Pál, V. kötet, I. szám. Budapest, 1875. 12.

NOTELE MARGINALE ALE LUI JÁNOS ARANY ÎN BIBLIOTECA
MUZEULUI MEMORIAL DIN SALONTA

(Rezumat)

Încă din anul 1885, Muzeul memorial „János Arany“ păstrază patrimoniul poetului, inclusiv o parte din biblioteca personală (restul a fost distrus în timpul luptelor pentru cucerirea Budapestei în 1945). Cam o zecime dintre aceste cărți cuprind adnotări autografe, atingând diferite teme, începând cu lingvistica și continuând cu istoria și critica literară sau istoria muzicii. Autoarea analizează în acest articol adnotările iconice și metaforice, reprezentând în majoritate interpretări metaforice ale unor figuri și mecanisme din trecut.

PRAGMATIKA ÉS MODALITÁS:
A HELYESÍRÁS ÚTMUTATÁSA A -t VÉGŰ IGÉK
KONJUNKTÍVUSZÁNAK MORFOFONOLÓGIÁJÁHOZ

Mészöly Gedeon emlékének

Előre bocsátom, hogy az itt következőkben a kijelentő és kötőmód elnevezésére az indikatívusz és konjunktívusz terminusokat fogom használni, éspedig rövidítve **Ind** és **Con** alakban. A szakirodalomban használatos felszólító mód, azaz imperatívusz (**Imp**) helyett azért használom legtöbbször a kötőmód, azaz konjunktívusz (**Con**) terminust, mert ez a beszédhelyzetet tekintve, azaz pragmatikai szempontból szélesebb területet ölel át: a beszédbeli közvetlen parancson túl a mondattani alárendeltség szerves viszonyát is kifejezi (*Állj!* vs. *Azt mondod, hogy álljak meg?*). Viszont tény, hogy **Con** és **Imp** morfológiai fölépítésének magja a lényegyet tekintve azonos, az alább előadandók tehát az **Imp** alakokra is vonatkoznak – ezért bizonyos esetekben egymás szinonímájaként használom őket. A kérdés iránt érdeklődő olvasót Lotz János minden részletre kiterjedő tanulmányának olvasására biztatom (Lotz 1976: 170–84).

A dolgozatban a következő szimbólumok és rövidítések szerepelnek: _ a tövéget megelőző szekvencia; - utána jel vagy rag következik; √ = utána képző következik; # szintaktikai szünet jele; V rövid magánhangzó; W hosszú magánhangzó; C mássalhangzó; D dentális mássalhangzó; S (manifeszt) sziszegőhang; \$ (látens) susogóhang; X réshang, a χ-t és j-t magában foglaló makro-morfofonéma; Vx igerag; Sg, Pl nyelvtani szám; 1,2,3 nyelvtani személy; Ind, Imp, Con igemód; Praes jelenidő; Det határozott igeragozás.

A probléma vázlatos története

A -t végű igék **Con** alakjainak sajátos viselkedésére már régen felfigyelt a szakma. A kérdés története iránt érdeklődő olvasó az itt következő listán szereplő irodalomból tájékozódhat: Fogarasi 1843, Simonyi 1907, Hall 1944, Majtinszkaja 1955, Szabó 1955, Tompa 1961, Lotz 1939, 1976, Szépe 1969 és Pataki 1984. Három újabb dolgozatot fogok az itt következőkben röviden összefoglalni, mint amelyek relevánsak az általam javasolt megoldás szempontjából. Az egyik Szilágyi N. Sándor magyarázata (Szilágyi N. 1980:124–7), a másik Daniel M. Abondolo megoldási kísérlete (Abondolo 1988: 144–6), a harmadik

pedig Siptár Péter elemzése (É. Kiss – Kiefer – Siptár 1999: 346–8). Ahogy már előttük számosan, ők is felmérték a *-t* végű igék konjunktívusának teljes körét, és pontosan leírták viselkedésüket. Szilágyi N. a különböző szekvenciák utolsó elemeként szereplő *-t*-knek „*s*-sel, *cs*-vel, ill. *sz*-szel való váltakozásáról” ír (**Ind** *út* vs. **Imp** *üs-s*, **Ind** *irt* vs. **Imp** *irt-s*, **Ind** *oszt* vs. **Imp** *osz-sz*). Nyomában Abondolo „*t*-konverziókként” fogja föl a szóbanforgó jelenségeket: rövid magánhangzó + *t* esetén *š*-konverzióként, és az azt követő *j*-asszimilációként (**Ind** *fut* vs. **Imp** *fus-j* > *fus-s*), hosszú magánhangzó + *t* esetén pedig *č*-konverzióként (**Ind** *tát* vs. **Imp** *tát-s* [*tāčč*], bizonyos mássalhangzók + *t* esetén pedig *č*-konverzióként és az azt követő *j*-asszimilációjaként, valamint a vele járó degeminációként (**Ind** *bont* vs. **Imp** *bont-s* [**bončč* > *bonč*]). Siptár – Szilágyi N-nel egybevégezően – az Abondolo említette két konverzió mellett *t*-törléssel is számol (**Ind** *oszt* vs. **Imp** *osz-sz*). Szilágyi N. analízise lépéselőnyben van a másik kettővel, szemben azzal, hogy különbséget tesz **Ind** *-ja/-je* és **Con** *-ja/-je* *-j*-je között. Figyelme olyan apró részletre is kiterjed, hogy pl. „a *tanít*-ban [...] a *t* előtt egy mássalhangzó lappang” (Szilágyi N. 1980:125), Abondolo elemzése magával ragadóan nagyvonalú és láttató erejű, Siptár elemzése pedig páratlanul invenciózus annak a nyelvi mechanizmusnak modellálásában, amellyel magyarázni véli a szóban forgó jelenségeket. Az ő eredményeikre támaszkodva állok az alábbiakban elő egy új javaslattal.

A probléma kicsiben

Mivel magyarázható, hogy – tekintsük egyelőre csak a veláris hangrendű ige-igetőket – a határozott igeragozás egyes szám harmadik személy (**Vx Det Sg3**) kötőmód (**Con**) *-ja* formánsa előtt másképp viselkedik a tövégi *_Vt*, mint a kijelentő mód (**Ind**) hasonló alakjának *-ja* formánsa előtt, holott minden más ige-igető (ezentúl: *_VC*) változatlanul áll e két – egyelőre fogadjuk el munkahipotézisképpen – homoním formáns előtt.

		Vx Det Ind Sg3	Vx Det Con Sg3
tő- vég	<i>_VC#</i>	<u>bír</u> ja <u>fogl</u> ja <u>kapl</u> ja <u>húz</u> za	<u>bír</u> ja <u>fogl</u> ja <u>kapl</u> ja <u>húz</u> za
	<i>_Vt#</i>	<u>arat</u> ja <u>fut</u> ja <u>hat</u> ja	<u>aras</u> sa <u>fus</u> sa <u>has</u> sa

A probléma nagyban

(i) A sziszegő + *t* tövekben **Con** -ban *_t* törlődik és **Con** formánsának kezdő mássalhangzója, *j*- hasonul tövégi sziszegőhöz, pl. **Ind** *apasztja* vs. **con** *apassza*.

Megjegyzés: van egyetlen *-st* végű igénk, *fest*, melyben a *t* előtt nem sziszegő, hanem susogó áll, egyébiránt ez az ige ugyanúgy viselkedik **Con** -ban, mint a *sziszegő* + *t* tövek, azaz a *-t* törlődik, s **Con** -*j* je hasonul a megmaradt susogóhoz, pl. **Ind** *festi* vs. **Con** *fesse*. Megjegyzendő még továbbá, hogy *fest con* alakjai azonosak az alább következő (ii) pontban szereplő *_Vt* végűek **Con** alakjaival, pl. **Ind** *üti* vs. **Con** *üsse* ~ **Ind** *festi* vs. **Con** *fesse*.

(ii) A rövid magánhangzó + *t* tövekben **con** morféma előtt a *tő* -*s* -re végződő változata jelentkezik, amihez **con** -*j* -je hasonul, mint a *fest* esetében, pl. **ind** *aratja* vs. **con** *arassa*.

Megjegyzés: van két (és fél) olyan igénk, melyekben hosszú magánhangzó (ezentúl: *W*) előzi meg a tövégi *t*-t, *lát* és *bocsát* (a fél ige, az ikerkifejezés *lót-fut* első tagja, *lót*-) Ennek ellenére ezek az igék úgy viselkednek, mintha *-t* előtt rövid magánhangzó (*V*) állna, pl. **Ind** *látja*, *bocsátja* vs. **Con** *lássá*, *bocsássá*, ill. **Ind** *lót*-(*fut*) vs. **Imp** *löss*-(*fuss*).

(iii) A többi esetben hosszú magánhangzó, azaz *W* + *t*- re, valamint az *_nt*, *_li*, *_rt*, mássalhangzószekvenciákra, ill. *-jt* re végződő tövek megmaradnak, és – meglepő módon – **Con** formánsa *j* helyett *s*- ként bukkan a felszínre, **Ind** *tátja*, *tanítja* vs. **Con** *tátssa*, *tanítssa*, **Ind** *ontja* vs. **Con** *ontssa*, **Ind** *ejt* vs. **Con** *ejtssa*.

Homoním-e -ja formáns **Ind** és **Con Sg 3**-ban?

Az **Ind** *j*-je mindhárom esetben változatlanul hagyja az igető végi *-t* -t, míg **Con** -*j* -je általában nem, azaz vagy törli *-t* -t, vagy amikor *-t* megmarad is, **Con** -*j* -*s* -ként jelenik meg, ami „csonka” hasonulásként értékelhető, amennyiben itt csak a hasonlított van meg, de a hasonlító hiányzik. Tehát **Ind** -*j* -je nem hasonul, míg **Con** -*j* -je igen – ne feledjük, hogy nem hangzó beszédre, hanem írásra, annak is pedig etimológikus (szóelemző), végső soron morfofonológiai aspektusáról van most szó. A tövégi *-t* -nek és **Con** -*j* -jének találkozása mássalhangzók érintkezésének mutatkozik, azaz *_C₁C₂_* szekvenciának, míg a tövégi *-t* és **Ind** -*ja* formánsa első elemének érintkezése mássalhangzó + magánhangzó, azaz CV szekvencia természetű, amint a palatális hangrendű igék **Ind Sg3** alakja határozott igeragozásban mutatja is: *fest/i*, *ereszt/i*, *üt/i*, *ért/i*. Sőt, egyes nyelvjárásokban, pl. a szegediben a veláris hangrendű igék határozott ragozású **Ind Sg3** alakja is ilyen, amint azt az alábbi mondóka is mutatja:

*Húzi, voni, taszíti,
csípi, mari, harapi,
ha nem biri, otthagyi.*

A mondókában szereplő nyolc igealakból csak egyetlen, a *csípi* a kanonikus, mert azt a köznyelvi norma palatális hangrendűnek fogadja el, noha van neki szubsztandard és/vagy nyelvjárási veláris alakja is, vö. *Csípem / csípom [ezt vagy amazt az akármit]*. A veláris hangrendű igék határozott **Vx Det Ind Sg3** alakjának *-ja* formánsáról, s annak történeti vonatkozásairól, pl. hogy *-a* később csapódott ~ csatlakozott *-i* -höz bővebben Szilágyi N. Sándornál (Szilágyi N. 2003) olvashatni. Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy **Ind** és **Con -ja** formánsainak homonímiája csak a *nem-t* -végű veláris igék **Sg3** -ban mutatkozik, vö. **Ind** / **Con** *bán/já*, *áll/já*, *csodál/já*, *kap/já*, *vár/já*, *mos/sa*, *úsz/sza*, *húz/za*. A *-t* végű igék megfelelő alakjaiban viszont e formánsok más-más alakban realizálódnak, aminek az az – egyik – oka, hogy e formánsok szókezdő eleme, a *-j* **Ind**-ben magánhangzó, míg **Con**-ban mássalhangzó természetű, vö. **Ind** *vár/ja* vs. **Con** *vár/ja*, ill. **Ind** *tát/já* vs. **Con** *tát/sa*, amint erre már Szilágyi N. Sándor is utalt (Szilágyi N. 1980: 125). A történeti háttér – természetesen, hisz nem is lehet másképp – támogatja ezt a magyarázatot: **Vx Det Ind Sg3** formánsa *V*, azaz **se* > **θe* > **e* > *-i* fejlődésen ment keresztül, míg **Vx Det Con Sg3** formánsa *C* eredetű, azaz **-k* > **-χ* > *-j* fejlődés eredménye.

Az igető

Eddig csupán tótani kérdésként kezeltük a *_t* igetőveket, noha tudjuk, hogy a magyar nyelv történeténél tágabb perspektívában szemlélve a mai magyar nem-szókezdő *-t* vagy geminátának, vagy valamilyen mássalhangzó + *t* kapcsolatnak a reflexe (vö. PFU **kutte* > magyar *hat*, IE **septm* > magyar *hét*). Érdekes tehát a *-t* után kutatva képzők között néznünk körül. A *_t* ugyanis nem egyszerű tövég, hanem képző vagy annak része, amint az az *=szt*, az *=ít*, sőt az egyszerű *=t* esetében is látható (vö. *szaka=szt* ~ *szak=ajt* ~ *szak=ít* vs. *szaka=d*, *sü=t* vs. *sü=l*). A *=t* – Lotz János találó terminusával szólva – az ‘aktivitás’ igen gyakori képzője önmagában is, vagy reduplikált formában, illetőleg más képzőelemekkel együtt mint faktív-kauzatív, azaz műveltető képző, pl. *bom=l=(ik)* vs. *bon=t*, *osz=l=(ik)* vs. *osz=t*, *rom=l=(ik)* vs. *ron=t*, *sü=l* vs. *sü=t*, *ún* vs. *un=ta=t*, *ter=ül* vs. *ter=ít*.

A **Con** bázis végmássalhangzóját illetően érdekes megfigyelni, hogy az *_szt* igék és a *_t* igék **Con** alakjai komplementáris disztribúcióban állnak egymással: az előbbiek sziszegőre, az utóbbiak susogóra végződnek, azaz *_sz-* re, ill. *_s-* re, amint susogóra végződik – e tökéletesen tiszta kép zavaró elemeként vagy díszeként – egyetlen *_st* végű igénk, a *fest* **Con** bázisa, *fes-* is. Ennek alapján célszerűnek látszik a két tótípust egy morfonológiai kódban egyesíteni olyaténképpen, hogy *_t* elé fölveszünk egy – lappangó – susogó szibiláns morfofonémát, *\$-t*, , pl. *sü\$st*, *ü\$st*, *ve\$st*, *ara\$st*, *ete\$st*, *ita\$st*. Az így kapott kép

megfelel az előző bekezdésben a =*t* képzőről mondottaknak. A lappangó morfofonéma, \$ tehát megelőzi a szóbanforgó igék ‘aktivitás’-t jelentő képzőjét, amely azonban csak **Con**-ban kerül felszínre -*s* alakban, amikor is vele egyidőben az ‘aktivitás’ =*t*-je törlődik.¹

Megmarad azonban ez a tövégi *_t* az -*nt*, -*rt*, -*lt*, -*ít*, -*jt* -re végződő tövek **Con** alakjaiban, ahol azonban **Con** jele – éppúgy mint a *_t* tövek iménti két nagy csoportjában láthattuk – -*s* -ként realizálódik.

Mi ez a rejtély, s mi a magyarázata? A *_t* tövek első két nagy csoportjában láthattuk, hogy **Con**-ban *_t* törlődik, s az előtte álló manifeszt vagy látens szibilánshoz hasonló **Con** -*j* -je (azaz -*sz/-s* -ként jelentkezik). A harmadik csoportban megmarad ugyan *_t*, de **Con** jele, ugyanúgy mint a másik két csoportban susogó szibilánsként (-*s*) jelentkezik. E transzformációkra vonatkozólag Daniel Abondolo megoldásul azt javasolja, hogy „The conversions of T are uniquely triggered by the subjunctive morpheme” (Abondolo 1988:144), ahol T a mi *_t* -nknek, „the subjunctive morpheme” a mi **Con** morfémánknak felel meg. Én is úgy látom, hogy a rejtély kulcsa a konjunktívusz, zárja pedig, amit ez a kulcs fog megnyitni, a *_t*. Mi voltaképpen ez a *_t*? Már utaltunk rá, hogy legtöbb esetben képző, a – Lotz János találó terminusával szólva – az ‘aktivitásnak’ (~ ‘a grammatikai alanyon, ill. a cselekvést kezdeményező ágensen kívül egy másik résztvevő, a végrehajtó közreműködésének’) a képzője. Az ÉSz kb. 1400 *_t* tövet tartalmaz, amely az ott található ige-töveknek mintegy 20%-át teszi ki (Abondolo 1988:144). Bizonyára nem mind az 1400 *_t* tö tartalmazza ezt a képzőt (gondoljunk pl. a *fut* töre), a nyelv azonban nagyvonalúan ezeket is közéjük sorolja és analógiásan úgy kezeli őket, mintha bennük is meglenne az ‘aktivitásnak’ ez a mozzanata.

Műveltetés és parancsolás

Mi a konjunktívuszi konstelláció? Általános értelemben véve: egyfajta szoros kötődés, kapcsolódás (innen ered a latin terminus: *con* ‘együtt, össze’ + *iunctio* ‘kapcsolódás, kapcsolat’) két cselekvés (és a velük együttjáró nyelvtani személy) között, pl. *Kéri, hogy csináljad meg*, azaz: az ő kérése és a te megcsinálásod között szoros, szerves kapcsolat, konjunkció van, ennek a nyelvi jele a konjunktívusz. Különös értelemben pedig: konjunktívusz egyes szám 2. és 3. személy, valamint a többes szám mindhárom személyének formáit tekintve imperatívusz is lehet, azaz a közvetlen parancsadás esete, pl. *Csináld meg! Írja meg! Oldjuk meg! Rakjátok össze! Találják ki!*, amit nem valaki harmadik személy kér vagy parancsol, hanem közvetlenül én, a ‘grammatika első

¹ Simonyi Zsigmond nyomán (Simonyi 1907: 362) a lappangó -*\$t* tövek közé sorolhatjuk még a met-*sz* és tet-*sz*=ik igeiket is. Mivel ezekben az igeikben -*sz* sokáig, szinte a legutóbbi időkig csak **Ind Praes** paradigmájában szerepelt, az -*sz*-t a jelen idő jelének kell tartanunk. Ezeknek az igeiknek a valódi töve tehát met, tet, amint az **Con** alakjaikból kitetszik, messe, tessék.

személye’, aki teljes valómban jelen vagyok ugyan, amikor ezt a parancsot kiadom neked, neki, nekünk², nektek és nekik, de mégis a nyelvi reprezentáción kívül maradok, mert semmilyen formában nem szerepelek a ’fölszólító mondat’ rajzolta képen. Az imperatívusz tehát annak a szerves kapcsolatnak a jele, ami közötttem, a cselekvés kezdeményezője és közötted, a cselekvés végrehajtója között fennáll. A konjunktívusz és imperatívusz között így csak annyi a különbség, hogy a konjunktívuszban a két szervesen összefüggő cselekvés, ill. a velük együttjáró nyelvtani személy mindegyike manifeszt módon reprezentálva van nyelvileg, az imperatívuszban viszont az egyik, a kezdeményező latens marad, kívül reked a nyelvi reprezentáción, de a kettejük közti szerves viszony nyoma megmarad a végrehajtót képviselő igén, az imperatívusz morféma képeiben.

Tekintsük most a következő igepárt, *nyílik* vs. *nyit*. Az első ige, *nyílik* (az ajtó) egyfajta történést fejez ki, s a paradigmát, amelybe ez az ige tartozik a szakirodalom medio-passzívnak, az angol nyelvű szakirodalom ‘non-agentive’-nek nevezi, megkülönböztetendő az aktívumnak és paszívumnak nevezett másik két igenemtől (Lyons 1975: 374). Ennek az igenemnek egyetlen argumentuma van, a grammatikai alany, amelyet személyrag képvisel az igén, **Ind Sg3** -ban éppen *-ik*. A *nyit* egy másik igenem paradigmájába, az aktívumba tartozik és két argumentuma van, grammatikai alany és tárgy, mindkettejüket személyragok képviselik. A *nyit* és *nyílik* grammatikai alanya azonban nem azonos, ez utóbbié a történés elszenvedője, (*az ajtó*) az előbbinek tárgya lesz (*nyitja az ajtót*). Az aktív *nyit* igealak alanyaként egy – a történésen kívül álló – újabb személy lép fel, aki a történés aktív előidézője, ill. végrehajtója lesz. Ennek az aktív közreműködésnek a morféma $=t$, s innen magyarázandó a lotz-i ‘aktivitás’ terminus technicus. Megjegyezzük, hogy lényegében ez a képző található a meglehetősen gyakori faktív-kauzatív-műveltető $=at/=et$, $=tat/=tet$ képzőben.

Az ‘aktivitás’ képzője mindig jelen van, amikor nyelvileg olyan képet festünk, ahol mind az előidéző-végrehajtó, mind az általa előidézett történés, ill. végrehajtott cselekvés egyszerre ‘van a színen’, pl. *nyitja az ajtót*. Van azonban olyan helyzet, amikor ebbe az előidéző-végrehajtót és az előidézett történést egyszerre ábrázoló ‘nyelvi jelenetbe’ kívülről belép két másik szereplő, én és te, akik elfoglalják a korábbi szereplők helyét, én az előidézőét, te pedig a végrehajtóét. Ez a parancsadás, nyelvileg az imperatívusz esete, ahol a parancsadó (én) nincs képviselve, csak a parancsot kapó (aki te vagy) látható a nyelv rajzolta képen. A parancsolás = műveltetés. Éppen ezért, amikor neked parancsot adok, hogy: *nyisd az ajtót*, a műveltetés mozzanata ott a helyszínen annyira nyilvánvaló, hogy nyelvi ábrázolása, a $=t$ alkalmazása szükségtelenné válik. Tehát a pragmatika (a beszédhelyzet) és a műveltetés nyelvi

² Többes szám első személyben (inkluzív értelemben: én + te + ő, exkluzív értelemben: én + te) csak az összetevőként szereplő második és harmadik személyeknek adhatok parancsot, magamnak nem.

reprezentációja között komplementáris disztribúció áll fenn, s ez lesz az oka annak, hogy **Imp**-ban $=t$ törlődik, mert vagy a műveltetést ábrázolom, vagy megparancsolom a cselekedetet.

Dentális vonzás kontra $=t$ -törlés

Kétségtelen, hogy van egy olyan $_t$ -re végződő nagy igei csoport, a $_Wt$, $_nt$, $_lt$, $_rt$ végű igék csoportja, ahol $_t$ megmarad, noha **Con**, ill. **Imp** -j -je ott is éppúgy -s -ként bukkan felszínre, mintha $_t$ törlődött volna, ahogy a $_Vt$ igék és a *fest* esetében is láttuk. Ennek oka pedig az, hogy a $=t$ képző dentálisokhoz, azaz -n-hez, -l-hez, -r-hez járul, s a köztük lévő vonzás nem engedi törölni a $=t$ -t. Pontosabban szólva: a nyelvi mélyszerkezetben, azaz a szemantikai-pragmatikai szinten megtörtént törlés ellenére a fonetika érvényesíteni tudja a saját törvényeit és győz a szemantika-pragmatika fölött. A dentális vonzás jelenségére Robert Austerlitz úttörő finn morfofonológiai kutatásai hívták föl figyelmemet (Austerlitz 1965, 1967, 1978, 1983).

De hogyan magyarázzuk a $_Wt$ igék megmaradó $=t$ -it, különös tekintettel a faktív-kauzatív $=ít$ képzős igékre? Mindenek előtt szakítanunk kell azzal a fölszínes szemlélettel, hogy az $=ít$ képző -i -je, vagy akár a *tát* alak -á-ja csupán hosszú magánhangzó volna, mert – ahogy arra már Szilágyi N. Sándor is utalt (Szilágyi N. 1980:125) – nem az, hanem a szó eredeti értelmében diftongus, azaz „kettőshangzó”, mégpedig – Laziczius találó kifejezésével – „monoftongus álarcában”. Az $=ít$ képzővel nincs is nehéz dolgunk, mert tudjuk, hogy van neki -ajt változata, pl. *szakít* ~ *szakajt*, és írásos nyoma van annak, hogy ez a képző valaha $=ajt$, még korábban $=uajt$ alakú volt. A diftongus második elemét, a -j -t, ugyanúgy mint a *tát* ige á-jában lappangó -v -t ($< w$) egy -eⁱ, ill. egy -aⁱ diftongus második tagjaként foghatjuk föl, amelyek – a mássalhangzó rendszerben működő osztályozó erő kényszerítése folytán – kriptó-dentális mássalhangzókként lépnek föl, s ebbéli minőségükben megakadályozzák az őket követő $=t$ színről való távozását. De hogy szemantikailag a faktivitás-kauzativitás-műveltetés mozzanata a mélyben eltöröltetett ezekben az alakokban is, annak jele, hogy a **Imp** morfémájának éppen a $=t$ előtt álló susogóhoz hasonult változata, az -s jelenik meg, pl. **Imp** *szakít-s*, *tát-s*.

E vonatkozásban különösen tanulságos az **Vx Det Imp Sg2** alakok ún. rövid alakja. Tekintsük először a nem- t végű igék ún. rövid **Vx Det Imp Sg2** alakját: *vár-ja-d* vs. *vár-d*, *szán-ja-d* vs. *szán-d*, *vél-je-d* vs. *vél-d*, *lő-je-d* vs. *lő-dd*. Ezeket az alakokat az különbözteti meg ún. teljes alakoktól, hogy belőlük az **Imp** -ja formánsa hiányzik, továbbá még az is, hogy **Vx** -d morfémája közvetlenül, azaz „kötőhangzó nélkül” kapcsolódik az ige-tőhöz. A $_t$ végű igék esetében azonban itt is megtörténik a - t törlése, ill. az **Imp** formánsának szibiláns alakban történő fölbukkanása, pl.: **Ind** *vet*, *lát*, *szalaszt*, *ért*, *pirít* vs. **Imp** *ves-d*, *lás-d*, *szalasz-d*, *ért-s-d*, *pirít-s-d*.

Hogy a $=t$ -törlés nem csupán a nyelvéírás technikai kérdése, hanem valóságos nyelvi folyamat, arra két bizonyítékkal is szolgálhatok. Az egyik a nyelvjárások tanúsága, másik a nyelvtörténeté, és e kettő összhangban van egymással, egy irányba mutat. A szegedi nyelvjárásban például az $=ít$ képzős igék általánosan elterjedt **Con** formái ilyenek: *állíjja, taníjja, szomoríjja* stb. Erre a körülményre már Simonyi Zsigmond is föl hívta a figyelmet (Simonyi 1907: 361). A **Con** morfémaját megelőző $-j$, az i^i diftongus második, Szilágyi N. Sándor által „lappangó mássalhangzónak” nevezett eleme, mégpedig olyan, amely még őrzi különálló voltát, nem csapódott a dentálisok csoportjához, (azaz a nyelv nem kriptodentálisnak kategorizálja, mint a köznyelvi $=ít$ képző magánhangzójában rejtőző $-j-t$), s ezért nem ragaszkodik a $=t$ megőrzéséhez. Hasonló folyamatról tanúskodik a Halotti Beszéd 23. sorának *zoboducha* ‘szabadítsa’ alakja, amelyet ma $[s b du\chi a]$ formában lehetne fonetikusán átírni, ahol a $[-\chi\chi-]$ hangkapcsolat csak úgy állhatott elő, hogy eredeti $-\chi t$ -ből $-t$ törlődött, és **con** $-j$ -je az így előállott tö χ -jához hasonult. Az ómagyar (és középmagyar, ill. nyelvjárási) állapothoz képest a mai magyar nyelv egyszerűbb képet mutat ebben a vonatkozásban is. A látens $_Ct$ tövek, azaz az $-\$t$ végű igék csoportja mellett ma már csak két manifest $_Ct$ igei tőtípus létezik: 1. a sziszegő $+t$ végűek típusa ($-\$t$ tövek), és 2. a dentális $+t$ végűek típusa ($-Dt$ tövek) - akár valódi ez a dentális, akár kriptodentális, vagy egy monoftongusnak álcázott diftongus második eleme. Korábban azonban létezett egy réshang, $\div$ vagy $j + t$ végű csoport is ($-\$t$ tövek). A $-Dt$ végű tövek alkotják azokat az eseteket, ahol a fonetika győz a szemantika-pragmatika fölött, szemben a $_t$ -végű igék összes többi esetével (az $-\$t$, $-\$t$, és egykor a $-\$t$ tövek) ahol a szemantika-pragmatika játssza a főszerepet, amint a vele járó t -törlések mutatják, azaz ez utóbbi tőtípusok paradigmáiban vagy műveltetés, vagy parancsolás áll előttünk.

Visszapillantás

A két és fél ige, *lát, bocsát, lótt* **Con** alakjait az eddigi irodalom kivételeknek tartja. Megjegyzem, hogy a *bocsát* -nak van *bocsájt* változata is, következésképpen van **Con** *bocsájt* alakja is, a *lótt* pedig mindig ikerszavával, a *fut*-tal szerepel, így a hozzá való hasonulás, a konvergencia nyilvánvaló **Con**-ban is, *lóss-fuss*. Közöttük a *lát* az egyetlen valódi kivétel, amelynek sem máshonnan magyarázható változata, sem analógiája nincsen. Az ilyen kivételek valamely korábbi állapotból visszamaradt nyomok, egy elsüllyedt nyelvi Atlantisz ittmaradt töredékei. Hogy a $-t$ végű igék rendszere korábban gazdagabb volt a mainál, arra éppen a ma már $-Dt$ tövekként viselkedő $-\$t$ tövek jelentik a bizonyítékot. A *lát* valószínűleg egy még ősibb képződményből megmaradt reliktum.

Közhely, hogy „kivétel erősíti a szabályt”, amit én a nyelvre, ill. általában a jelrendszerekre nézve úgy értelmezek, hogy „a kivételek tartják életben a

rendszer”, mert ezek hordoznak igazán információt. Az előző bekezdésben említett eseten túl kivételnek tekinthető a *fest* is, mint egyetlen manifeszt *-st* tő a számos látens *-st* tő között. A *fest*, éppúgy mint a *lát* különös figyelmet érdemel, és vizsgálata újabb, szemünk előtt eddig elzárt nyelvi tájakra nyithat kilátást.

Összefoglalás

Saussure óta a nyelvész szakma egyik vezérlő elve, hogy „az írás elfedi előlünk a nyelvet”³, tehát nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a beszédnek, a hangzó nyelvnek. A maga idejében ez forradalmi meglátás volt, amely a nyelv valóságának egy addig homályban maradt aspektusára irányította a betűk tengerébe temetkező filológusok figyelmét. A magyar helyesírás segítségével is tud lenni a saussure-i fölhívást követő nyelvésznek, mert benne, különösen, ha a nagy európai nyelvek helyesírásaihoz viszonyítjuk, nagymértékben érvényesül a fonetikai, azaz a kiejtés szerintiség elve. Van azonban a magyar helyesírásnak egy másik pillére is, a szóelemzés, az etimológia elve. E két elv sokszor ütközik egymással, és ez a körülmény máig sok keserűséget okoz az ifjúságnak iskolai tanulmányai során. De nemcsak az iskolásoknak okoz problémát a magyar helyesírásnak ez a két egymás ellenében ható elve, néha a nyelvész kutatóknak is: ha a fonetikára figyelnek, nem látják az etimológiát, ha az etimológiára, nem látják a fonetikát. Az itt vizsgált jelenségben a helyesírás szóelemző elve „mélyebbre és/vagy messzebbre” lát a fonetikainál, és olyan mechanizmusokat tár fel, amit eddig legföljebb csak történeti megközelítésben ismerhetett a nyelvész. Ezeket a főlíni alatti mechanizmusokat nevezzük ma morfofonológiának, noha a helyesírás, ami maga is tradíció, régóta őrzi e mechanizmusok nyomait.

Köszönetemet fejezem ki Szépe Györgynek és Szilágyi N. Sándornak segítségükért, hogy fölhívták figyelmemet a kérdés kutatásának fontos, általam nem ismert részleteire.

SIMONCSICS PÉTER

I R O D A L O M

- Abondolo, Daniel M. 1988. *Hungarian Inflectional Morphology*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Austerlitz, Robert 1965. *Zur Statistik und Morphophonologie der finnischen Konjugationstypen. Beiträge zur Sprachwissenschaft. Volkskunde und Literaturforschung* (Steinitz-Festschrift). Berlin. 39–43.

³ „La langue a donc une tradition orale indépendante de l’écriture, et bien autrement fixe; mais le prestige de la forme écrite nous empêche de la voir” (Saussure 1967: 68).

- Austerlitz, Robert 1967. *The Distributional Identification of Finnish Morphophonemes*. Language 43: 20–33.
- Austerlitz, Robert 1978. *O Tempora, O Modi, oder: Versuch, die Hauptkategorien der finnischen Konjugation auf einen Nenner zu bringen*. Schlachter-Festschrift. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Austerlitz, Robert 1983. *Partitive, Infinitive, Passive and Genitive-Plural in Finnish*. Ural-Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook 55: 81–91.
- Csúcs Sándor 1974. *Unkarin alkeet*. [Egyetemi jegyzet] Turku.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1999. *Új magyar nyelvtan*. Osiris. Budapest.
- Fogarasi János 1843. *Művelt magyar nyelvtan elemei része*. Pesten.
- Hall, R. 1944. *Hungarian Grammar*. Baltimore.
- Jakab László 1967. *A -t végű igék felszólító módjához*. Magyar Nyelv 63: 194–6.
- Keresztes László 1974. *Unkarin kelioppi*. Helsinki.
- Laziczus Gyula 1932. *Bevezetés a fonológiába*. Budapest.
- Lotz János 1939. *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm.
- Lotz János 1976. *Szonettkoszorú a magyar nyelvről*. Gondolat. Budapest.
- Lyons, John 1975. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press. Cambridge – London – New York – Melbourne.
- Majtinszkaja, Klara 1955. *Vengerszkij jazük*. Moszkva.
- Pataki Pál 1984. *A francia sobjonctif és a magyar kötőmód*. ÁltNyTan. XV, 207–18.
- Rounds, Carol H. 2001. *Hungarian: An Essential Grammar*. Routledge. London.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Cours de linguistique générale*. Edition critique par Rudolf Engler. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.
- Simonyi Zsigmond 1907. *Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik*. Strassburg.
- Szabó Dénes 1955. *A mai magyar nyelv*. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
- Szépe György 1969. *Az alsóbb nyelvi szintek leírása*. ÁltNyTan. VI, 359–468.
- Szilágyi N. Sándor 1980. *Magyar nyelvtan*. Első rész. Tankönyv a pedagógiai liceumok IX–X. osztálya és a filológia-történelem szakprofilú liceumok XI. osztálya számára. Editura didactică și pedagogică. București.
- Szilágyi N. Sándor, 2003. *Honnan ered a j a -ja, -je toldalékban?* MNyj. XLI, 581–92.
- Tompá József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

PRAGMATICA ȘI MODALITATE:
ÎNDRUMAREA ORTOGRAFIEI LA MORFOFONOLOGIA VERBELOR
CU DESINENȚA *-t* LA SUBJONCTIV

(Rezumat)

În limba română, ca și în multe alte limbi indoeuropene, cauzativitatea este un fenomen sintactic, în timp ce imperativul este o problemă de conjugare. Ca urmare relația dintre ele este o relație semantică și abstractă. În limba maghiară această relație se manifestă la nivelul sufixelor, și ortografia arată că aceste fenomene morfofonologice se manifestă, în structura adâncă [deep structure] a limbii.

În limba maghiară cauzativitatea se exprimă prin derivare, de cele mai multe ori cu sufixul *-t* (în Dicționarul Explicativ a Limbii Maghiare din totalul verbelor 1400 (20%) conține această desinență). Este o caracteristică a limbii maghiare că imperativul se integrează în modul subjonctiv, unde morfema inflecțională este *-j*. Din perspectiva pragmaticii cauzativitatea și imperativul au o caracteristică comună: acțiunea respectivă nu este realizată de către vorbitor. Diferența dintre cauzativitatea și imperativul este o diferență lingvistică: în cauzativitate vorbitorul este reprezentat, și este exprimat și faptul că acțiunea respectivă este făcută de către altcineva, iar în modul imperativ vorbitorul nu este reprezentat lingvistic, și numai agentul este reprezentat. Aceasta diferență în maghiară se manifestă în distribuția complementară a derivației *[-t]* și a conjugării *[-j]*: când folosim cauzativitatea, nu putem folosi imperativul, iar dacă ne exprimăm în mod imperativ, nu aplicăm forma cauzativă.

Sufixul *-t*, care se pare a fi cauzativ simplu, este defapt o secvență de consoane alcătuită din: sibilantul latent (\$) + *-t*. În imperativ – pentru că cauzativitatea și imperativul se exclud reciproc – sufixul de cauzativitate *-t* se șterge, și sufixul imperativ *-j* este asimilată de către sibilantul \$, care se manifestă în procesul morfofonologic: *ű\$t* > *ű\$j* > *űs-j* > *űs-s* 'lovește'.

Sunt și tipuri radicale, unde din secvența *-\$t*, \$ nu apare, în timp ce desinența *-t* se păstrează ca urmare consoanelor dentare precedente (*-n-*, *-l-*, *-r-*), adică din cauze fonotactice. Dar în concordanță cu distribuția pragmatică sufixul *-j* din imperativ apare în forma asimilată *-s*: *bon\$t* > *bon\$t-j* > *bont-s* 'desfă'. Deci acest conflict între pragmatică și fonetică-fonologie este soluționată prin compromis în limba maghiară.

ADATTÁR

BERDE MÁRIA LEVELEI VERESS ENDRÉHEZ

Berde Mária életéről és munkáságáról Molnár Szabolcs monográfiája után nem igen van sok mondanivalónk. Első jelentős műve, egyben doktori tézise is, *Bacsányiné Baumberg Gabriella* címen jelent meg Kolozsvárt. A fiatal író nő ekkor már Nagyenyeden tanít. Doktori tézisének sajtó alá rendezésekor Berde Mária felveszi a kapcsolatot Veress Endrével, ki mint a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár levéltári részlegének osztályvezetője, készséggel áll rendelkezésére.

Veress Endre, a Bukarestben megtelepedett 1848–49-es emigráns, Veress Sándor fia, 1868-ban született Békésen. Középiskolai tanulmányait Bukarestben és Brassóban végezte. 1891-ben áttelepedett Kolozsvárra, ahol beiratkozott az egyetem történelem–földrajz karára. Mint Márki Sándor és Szádeczky Lajos tanítványa, kiváló nyelvtudása és páratlan szorgalma révén csakhamar ösztöndíjhoz jut, először a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung oklevéltani osztályán dolgozik. 1898-ban a dévai középiskolához kerül, ugyanabban az évben Márkinál doktorál, majd 1903-ban a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárhoz kerül. Évről-évre kutat Olasz- és Lengyelország különböző levéltáraiban, és ezt az anyagot számos kötetben teszi közzé, mindenekelőtt *Fontes Rerum Transilvanicarum*, *Fontes rerum Hungaricum*, majd 1929 és 1939 között a román királyi alapítvány keretében a 11 kötetes Erdély, Moldva és Havasalföld történetére vonatkozó oklevélgyűjteményben. Említést érdemel még két háromkötetes magyar–román bibliográfiája is.

Veress Endre munkásságának monografikus feldolgozása még a jövő feladata. Gazdag hagyatéka különböző helyeken található. Így a budapesti Országos Levéltárban P. 1569 jelzet alatt mindenekelőtt levelezése (12367 darab), továbbá a békési múzeumban, a Román Akadémia Kézirattárában meg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban.

A budapesti Országos Levéltár Veress hagyatékában, P. 1569 jelzet, 3. csomó 122 szám alatt található Berde Mária 9 levele is. Ezeket tesszük itt közzé.

1.

Berde Mária Veress Endréhez

Mélyen tisztelt Tanár Úr!

Nagy sajnálatomra, mielőtt dolgozatomat véglegesen megbeszélhettük volna, haza kellett jönnöm, mivel itt az iskolában, ahol tanítok, nem volt ki helyettesítésemet kedden túl elvállalhatta volna.

Ezért levélben fordulok a Tanár Úrhoz, hogy sem az akadémiai kéziratok, sem a bécsi könyvek nem voltak többé szükségesek. Csak azt szerettem volna még megbeszélni, hogy a költemények azon illusztrációi, melyek nem használhatók zéró vignettával, hová jönnének. Az 1805-ös kötet jöhet a kötet tárgyalásának elejéhez, de az 1800-asnak ama képe, hol Gabriella kettőtöri az íjat az oltárnál, csakis e kötetnek barátaihoz írt verseihez kerülhet, mert az egész kép azt példázza, hogy ő barátaiért a szerelmet elveti, eltöri.

Nem volt azonban időm Bacsányiné magyar előfizetőinek összeállítására. Azt is közölni akarom, hogy a linzi Studien bibliothek már válaszolt, hogy Bacsányinétől semmi sincs ott. A másik kettő még hallgat, úgy szintén nem kaptam választ Magyaróssy kisasszonytól sem. Spiráné önnagysága kezeit csókolva

üdvözlétét küldi tisztelettel
Berde Mária

Nagyenyed, 1912. január 3.

Ui. E pillanatban kaptam Magyaróssy kisasszony levelét, a mellékelt papíron közlöm a fényképész címét.

Ceruzával ráírva, Válasz 1912. III. 26.

Országos Levéltár, Budapest, P. 1569. 3. csomó, 122.

2.

Mélyen Tisztel Tanár Úr!

Megbeszélés szerint átalakítva küldöm a kéziratot. Erdélyi igazgató úr tanácsára a jegyzeteket nem írtam le külön, hanem részint piros tintával kijavítottam, részint pedig újakat ragasztottam helyükbe. A szükséges részeket jegyzetbe tettem. A bevezetést egész rövidre fogtam, és odatettem jegyzetbe a Baumberg bibliográfiát, mert az még eddig összeállítva nincsen teljesen. Az egyes alfejezetek címeit töröltem, de tessék a vezérszót dűlt, cursív betűkkel szedetni, a versekhez odatettem a petite jelzést. Linzből mindenünnen jött válasz, Bécsből is, az eredmény semmi, de legalább nyugodt lehetek. Jegyzetben azokról is beszámolok. A csillaggal elválasztandó részeket hasonlóan jelöltem, de vannak még kisebb fejezetek, melyeket egy vonással kell elválasztanunk, így a 38. lapon, a 82. lapon, a 196-on stb. Itt lehetetlen összeírni a szöveget, mert teljesen más dolgokról van szó. Azt hiszem, immár nem kell rajta semmit igazítani, főleg magán a szövegen nem, kivált mert rengeteg idézet van, amin minden változtatás hiba lenne.

Munkámat szíves gondjába ajánlva, még arra kérem, hogy ízlése szerint helyezze el a Tanár úr az illusztrációkat. Ha jól emlékszem, ilyen formán. Legelején Bacsányiné lánykori képe az 188–1809-cel kezdődő fejezetnél (96 lap előtt), az asszonykori kép a költemények tárgyalása után a záróvignetták, mert hová jön az 1805-ös kötet címlapja? Azt hiszem a 106. l. szövegéhez. Csakis az 59. l. szövegéhez, ott van az a költemény tárgyalva, melyhez az illusztráció a kötetben szolgált.

Fáradozásaiért hálás köszönetét mondva, Spiráné nagyságos asszony kezét csókolva, üdvözetemet küldöm

tisztelő híve
Berde Mária

Nagyenyed, 1912, február 18.
ceruzával rá írva, Válasz 1912. III. 26.

3.

Mélyen Tisztelt Tanár Úr!

Köszönöm szíves figyelmeztetését, de ezúttal jóságához kell fordulnom. Én ugyanis már régebb idő óta betegen fekszem, és így nem juthatok irományaimhoz, melyeket a Bethlen-kollégiumban tartok. Így arra kérem, olvassa át Bacsányinéről szóló dolgozatom első életrajzi fejezetének végét, majd pedig a második rész első felét is. Pontosabb bibliográfia leírása nincsen, de a cím, a nyomda, év, adva vannak. Szintén van annyi adat a második kötetből a II. főrészben, az azonban még az igazgató úrnál van. Ha Tanár Úr többet gondol szükségesnek, úgy kérem szépen a címlap alapján, mely úgy tudom, le van fényképezve, a többi tetszése szerint a nevezett helyekre betenni. A magyar előfizetők névsoráról is tettem említést, éppen az I. nagy fejezet végén, jegyzetben. Ezt is könnyű megtalálni, a most általam felküldött utolsó korrektúra utolsó jegyzete. Ide kérem szépen beilleszteni a névsort, pár szó kíséretében persze, hogy meg legyen az összefüggés. Igen hálás vagyok, hogy oly szíves lelkiismeretességgel foglalkozik dolgozatommal. Így mindinkább bízom, hogy sikerült lesz.

Még arról akarom megnyugtatni, hogy nehogy aggályai legyenek, hogy talán ragályos beteg vagyok.

Ez esetben másra bízom volna a levél megírását.

Szíves üdvözlettel kész híve
Berde I. Mária

1912. április 23.

Ceruzával ráírva, 1912. IV. 30.

4.

Mélyen Tisztelt Tanár Úr!

Mellékelve küldöm a kibővített bevezetést. Azt hiszem, kitesz 25 nyomtatott sort, legrosszabb esetben talán ritkítással, vagy másképpen kérem segíteni. De azt hiszem, ez nem lesz szükséges. Többet nem tudtam beleszúrni, mert nem akarom, hogy a bevezetés terjengős legyen. Magyaróssy kisasszonynak is írok, hogy küldje el a képet, úgy amint azt Tanár Úr jónak látja.

Értekezésem különnyomatára nézve szeretnék egy kis fölvilágosítást nyerni. Óhajom szerint június elején szeretném a szigorlatot letenni. Úgy tudom azonban, hogy az értekezést legalább két héttel azelőtt be kell a karhoz nyújtani. Kérem tehát megírni, remélhetem-e ekkorra a különnyomatot? Erre nézve az igazgató úrral megbeszéltük a példányszámot is, és azt is, hogy néhányat jobb papírra fogjuk nyomtatni. A címlapon

kérem szépen teljes nevemet kiírni (Juliannát is). Egyebütt igen tetszetősen van a név megrövidítve.

Fáradozásáért köszönetét, háláját küldi kész híve
Berde I. Mária

Ceruzával ráírva, Válasz 1912. V. 7.

5.

Nagyenyed, 1912. V. 28.

Igen Tisztelt Tanár Úr!

A korrektúra elején kiragasztott részt, hogy hogy nem, a szedésnél egészen kifelejtették. Továbbá a kézirat utolsó lapját is visszaküldöm, mert nincs végig kiszedve, illetve a korrektúrában nincs még meg, és talán szükséges. Magyaróssy kisasszony nemrégén írt, hogy a fénykép meglesz, de azonnal írok neki, hogy már nem szükséges. Kérem szépen az előző részek kéziratát elküldeni, illetve átadni nekem.

Szíves üdvözléssel
Berde I. Mária

6.

Igen Tisztelt Tanár Úr!

Magyaróssy Róza Önagyságától értesítést kaptam, hogy ő már csináltatja a képet a linzi fényképész által. Kérem szépen tudatni most velem, hogy Magyaróssy kisasszony által, hogy juttassam a képet a Múzeumhoz? Azt hiszem, legcélszerűbb lenne, ha a fényképész Magyaróssy kisasszonynak küldve a képet, ezt ő utánvéttel elküldené a Múzeumnak. Szíves válaszát kéri is üdvözli kész híve

Berde I. Mária

Ceruzával ráírva, Válasz, 1912. IV. 30.

7.

Igen Tisztelt Tanár Úr!

En úgy emlékszem, hogy az Igazgató Úrral a köteles száz példányon felül még 100 példányt beszéltünk meg, ebből egy rész finomabb papírra legyen nyomva.

Azt hiszem, ennyi elég lesz. Igen kérem a második, harmadik rész korrektúráját. Magyaróssy Róza önagysága nem adott még jelt magáról?

Szívesen üdvözli kész híve
Berde I. Mária

Ui. Elsejénél hamarabbra nem lesz kész? Remélem azonban az sem késő.

Ceruzával ráírva, Válasz, 1912. V. 22.

8.

Nagyságos Tanár Úr!

Kérem legyen jó Kerepessy Árpád által nekem megüzenni, hogy késhet-e még pár napig a dolgozatom, mivel a bécsi cs. kir. belügyminisztérium nemesi levéltára még nem felelt a hozzá intézett kérdésekre, Bacsányiné nemes voltát illetőleg. Egyéb helyről mindenünnen jött válasz, mégpedig minden eredmény nélkül. Ha a dolgozat sürgősen szükséges, úgy nem várom a bécsi választ, hanem azonnal postára teszem a kéziratot.

Tisztelő híve
Berde I. Mária

Ceruzával ráírva, Válasz 1912. III. 16.

9.

Igen Tisztelt Tanár Úr!

Szíves figyelmeztetését köszönöm. Azonnal írtam úgy Magyaróssy kisasszonynak, mint a könyvtári könyvért. Azonban nem tudom, hogyan fogom a Széchy-féle Bacsányiról szóló művet a Bevezetésbe beilleszteni. Annak korrektúrája ugyanis *már volt nálam átnézés végett*. Tehát ez esetben újra le kellene küldeni. Az Igazgatóság címére küldtem vissza.

Szíves üdvözléssel hálás híve
Berde Mária

Ceruzával ráírva, Válasz 1912. IV. 17.

Közli KOVÁCH GÉZA

ÖT ALCSÍKI TELEPÜLÉS HELYNEVEI

1. CSATÓSZEG

Csatószög (-be, -ből, -be; rom. *Cetățuia*) Csíkszeredától délre mintegy 18 km-re fekszik. A Zsögödi- és a Tusnádi-szoros közötti „oltmenti községek egységterületéhez” tartozik. A helytörténeti kutatások szerint valamikor Csíkszentsimon egyik falurésze, ún. *tízese* volt. Napjainkban is közigazgatásilag Csíkszentsimonhoz tartozik. A maga rendjén ugyancsak *tízese*kre tagolódik, amelyek a következők: *Alfalu: Alsótíz: Altíz: Másodiktíz, Ősőtíz: Szentégyházfalva: Szentégyházfalva, Feltíz*.

A település mai élő helynévanyagát 1997-ben gyűjtöttem össze, amelyet az adattárban bel- és külterület szerinti taglalásban mutatok be, térképvázlattal is szemléltetve földrajzi helyét. Az alkalmazott rövidítések, jelek a következők: *a földrajzi helyek, tereptárgyak rövidítései*: Á = árok, B = bánya, D = domb, É = épület, F = forrás,

Fo = folyó, Fr = falurész, G = gödör, Hí = híd, K = kút, Ke = út menti kereszt, P = patak, Szi = szikla, Te = temető, U = utca, Ú = út, Úr = útrész; *a művelési jelleg rövidítései*: e = erdő, k = kaszáló, l = legelő, sz = szántó; *jelek*: : = a névváltozatok jelölésére, ; = a differenciálódott helynevek jelölésére.

Belterület: I. *Alfalu*: Alsótíz: Altíz: Másodiktíz. 1. Ártézi kút K. 2. Borvíz K. 3. Borvízfürdő É. 4. Borvíz utca: Nyomás: Nyomás utca U. 5. Császár Dénés utcája: Csató Dénés utcája: Kulcsár István utcája U. Az itt lakó Kulcsár Istvánról és Csató Dénesről, akinek Császár a ragadványneve. 6. Császárok utcája: Császár utca: Sas Elek utcája U. Lakosairól, akik egy része Császár ragadványnevű. 7. Csató Émre utcája U. Lakosáról. 8. Csuta: Csuta utca U. 9. Csutai kérészt: Csuta kérészt Ke. 10. Csuta-kert sz. 11. Csuta pataka P. 12. Darvas Árpádné utcája U. Lakosáról. 13. Darvasok utcája: Darvas utca: Görényék utcája U. Az itt lakó családokról, amelyek Görény ragadványnevet viselnek. 14. Fiság: Régi-Fiság Fo. 15. Fiság-híd: Kőhíd Hí. 16. Fiság-kert sz. 17. Fiság utca: Görgös utca: Koléktív utca: Víz mējéke U. Itt folyik a Fiság. 18. Fő út Ú. 19. Gáborok utcája: Györfi Ignác utcája U. Lakosairól. 20. Gál Endre utcája U. Lakosáról. 21. Gál István utcája U. Lakosáról. 22. Görgös utca U. 23. Görgös utcai kérészt Ke. 24. Kicsi-tó Tó. 25. Koléktív: Társulás É. A volt téesz épületei. 26. Korodiak utcája: Som Jenő utcája U. Lakosairól. 27. Kultúr: Kultúrház É. 28. Lukács Anna utcája: Lukács Ignáncné utcája U. Lakosáról. 29. Nagy-tó Tó. 30. Sándor utca: Tódor utca U. Az itt lakó családokról. 31. Szēmēte É. A helyi gépállomás. 32. Szövetkezet: Üzlet É. 33. Tódor József utcája U. Lakosáról. 34. Tompos Jóskáné utcája: Tompos Jóska utcája U. Lakosáról. 35. Tűzótószértár É. II. Feltíz: Fössőtíz: Harmadiktíz Fr. 36. Báránbőr utca U. 37. Bari-kert. Beépített terület. 38. Beke Bélla utcája: Ripicék utcája U. Lakosáról, akinek ragadványneve Ripic. 39. Bors Ferenc malma É. Egykori vízimalom gyapjűfésűlővel. 40. Bors Ferenc utcája: Borsok utcája U. Lakosáról. 41. Csáki Laci utcája U. Lakosáról. 42. Csatók kútja K. 43. Csatók utcája U. Lakosairól. 44. Ferenc Péter utcája U. Lakosáról. 45. Fössőtízi híd Hí. 46. Fössőtízi kérészt Ke. 47. Fössőtízi-kert sz. 48. Gödör ajja: Nagy utca U. 49. Hágói utca: Hágó utca U. 50. Ilka-domb k, sz. Régen egy Ilka nevű bábaasszony tulajdonában volt. 51. Ince utca: Simó András utcája: Simó utca U. Egykori, illetve mai Simó nevű lakosáról. 52. Kicsi Pípas utca: Pípas utca U. 53. Kópi utca: Vízre járó U. Hajdani lakosáról. 54. Kóródiak kútja K. 55. Kóródiak utcája U. Lakosairól. 56. Lukács István malma É. Egykori vízimalom fűrésszel és gyapjűfésűlővel. 57. Nagy Jóska utcája U. Lakosáról. 58. Nagy-kert k. 59. Nagy Pípas utca: Pípas utca U. Régen Pípas Vörös János lakott itt. 60. Nyírmező utca: Sas Jóska utcája: Sasok utcája U. Lakosáról. 61. Péter-domb D. Az itt lakó családról. 62. Péter Jóska utcája U. Lakosáról. 63. Sas István malma É. Egykori vízimalom ványolóval. 64. Sasok utcája: Sas Pista utcája U. Lakosairól. 65. Sebestyén utca: Vízre járó U. Az itteni Sebestyén családról. III. Ésőtíz: Szentégyházasfalva: Szentégyházfalva Fr. 66. Bérma kérészt: Új sori kérészt Ke. Az 1985-ös bérmlás emlékére állították, amikor a legtöbben bérmlkoztak a faluban az addigi évekhez viszonyítva. 67. Bomba-gödör G. Egy bomba esett ide a második világháborúban. 68. Csibi utca: Templom ajja U. Az itteni családokról. 69. Fő út mējéke: Út mējéke Úr. 70. Füstös-domb sz. 71. Füstösök utcája: Tíz utca U. Lakosairól. 72. Kántorilak É. 73. Kicsi iskola: Iskola É. Az I–IV. osztályos általános iskola épülete. 74. Kőkérészt Ke. 75. Nagy iskola: Iskola É. Az I–IV. osztályos iskola épülete. 76. Ót mējéke U. 77. Óvoda É. 78. Pilonka: Pilonka-kert k. 79. Plébánia É. 80. Sínék Úr. A Fő út

korláttal védett szakasza. 81. *Szőkék kútja* K. 82. *Szőkék utcája* U. Lakosairól. 83. *Temető* Te. 84. *Templom* É. 85. *Templom utca* U. 86. *Új sor: Új szer* Úr.

Külterület: 87. *Agrádé: Agráré* k, sz. Régen fűrészgyár volt itt. 88. *Akasztottak pontja* k. 89. *Akasztottak temetője* Te. 90. *Árnyék-kút: Árnyék kútja* F, e, l. 91. *Árnyék pataka: Árnyék út pataka* P. 92. *Árnyék út* Ú. 93. *Árokásás* k. 94. *Ásó-Bárka: Bárka* Ú, k. 95. *Ásó Két-Ót köze: Két-Ót köze* k. 96. *Ásó-Nád: Nád* k. 97. *Ásó örház* É, k. Hajdani örház. 98. *Ásó-patak* P. 99. *Ásó Szilos pataka: Szilos pataka* P. 100. *Ásó-Tompád: Tompád* e. 101. *Aszó* e, l. 102. *Aszói út: Aszó útja* Ú. 103. *Aszó kútja* F. 104. *Aszó-patak: Aszó pataka* P, e, k, sz. 105. *Aszó-patak mőjeke* l. 106. *Báránbőr: Bárán-láb* sz. A hagyomány szerint a tulajdonosa régen eladta egy báránybőrért. 107. *Bari-kert* k, sz. Tulajdonosa ragadványnevével. 108. *Bartis* e. 109. *Bartis ódala* e. 110. *Besső-Bodolló: Bodolló* k, sz. 111. *Besső-Hódos: Hódos* k. 112. *Bodolló: Besső-Bodolló; Küsső-Bodolló* k, sz. 113. *Bogdán-kert* k. Tulajdonosa ragadványnevével. 114. *Bóni-kútak: Bóni kútja* F. 115. *Borsé: Borsoké* k, l, sz. 116. *Borsé út* Ú. 117. *Borvíznél* sz. Egykor ásványvízforrás volt itt. 118. *Bögöze: Bögöze* k. 119. *Cáka Miklós tava* Tó. 120. *Cifra-bükk* e. 121. *Cigán Simóé: Simóé* e. 122. *Csatóé* k, l. Tulajdonosáról. 123. *Csatóé kútja: Pál János kútja: Pálok kútja* F. 124. *Csató-kert: Csatók kertje* k. 125. *Csekefalvi-határ: Szémmártoni-határ* sz. Csikcsekefalvával, illetve Csikszentmártonnal szomszédos határrész. 126. *Csekék kútja* F, sz. 127. *Csém ajja: Csémő ajja* k, sz. 128. *Csémőteker* k. 129. *Csémő: Kicsi-Csémő; Nagy-Csémő* k, sz. 130. *Csémő-kert* k, sz. 131. *Csémő-patak: Csémő pataka* P. 132. *Csémő út* Ú. 133. *Csepányé* sz. 134. *Csibi Anna kútja: Csibi Annusné kútja: Csibik kútja: Csibi-kút* F. 135. *Csordajáró* k, l. 136. *Csuti észtenája* k. Valamikori észtenáról, amelynek tulajdonosa *Csuti* ragadványnevet viselt. 137. *Csűrker* sz. 138. *Csűrök háta* sz. 139. *Dáné* k, sz. 140. *Dáné pataka: Sárköz pataka* P. 141. *Darvasok: Darvasoké: Darvasok kertje* sz. 142. *Darvasok erdeje* e. 143. *Darvasok kősziklája* Szi. 144. *Darvasok kútja: Védere kútja* F. 145. *Darvasok útja* Ú. 146. *Darvasok védéréje* k. 147. *Déák-szög: Diák szöge* k. 148. *Dikk* É, k. 149. *Dobogó híd: Dobogó hídja: Nagy híd* Hí. 150. *Dögker* k. 151. *Dögműt* K. 152. *Drék: Kicsi-Drék; Nagy-Drék* k, sz. 153. *Égés* e. 154. *Égés árka* Á, sz. 155. *Égési út* Ú. 156. *Endések kútja: Védere kútja* F. 157. *Endések védéréje* k. 158. *Erdő ajja: Erdő alatt* k, l, sz. 159. *Eröss: Erösské* k, sz. 160. *Erösské út* Ú. 161. *Erössker kertje* k. 162. *Eröss János kősziklája: Szilos-szikla* Szi. 163. *Észténa* É. 164. *Falló kútja* F. 165. *Falujé* l. 166. *Falu pataka* P. 167. *Farkas nyíre* k, sz. 168. *Farkas nyíre pataka* P. 169. *Farkas-nyíri út* Ú. 170. *Fazakasok kútja* F. 171. *Fehér-egeries* e, l. 172. *Fehér-egeries-sziklák* Szi. 173. *Fehér-egeries ódala* k, l. 174. *Fösső-Bárka: Bárka* Ú. 175. *Fösső Két-Ót köze: Két-Ót köze* k. 176. *Fösső-Nád: Nád* k. 177. *Fösső örház* É. Egykori örház. 178. *Fösső-patak* P. 179. *Fösső Szilos pataka: Szilos pataka* P. 180. *Fösső-Tompád: Tompád* e. 181. *Fiság: Régi-Fiság* Fo. 182. *Fok* k. 183. *Forészter út* Ú. 184. *Fűrész-kert* sz. 185. *Fűzes-tó* k. 186. *Gát* sz. 187. *Gát ajja* k. 188. *Gergej-patak: Gergej pataka: Gergé-patak: Gergé pataka* P, k. 189. *Gödör ajja* k, sz. 190. *Gödörre mő* sz. 191. *Gödrös út* Ú, k. 192. *Görgös: Görgös-rét: Kicsi-Görgös* k. 193. *Görgösi út: Görgös-mezei út* Ú. 194. *Görgös kérészfa: Görgös-mezei kérészfa* Ke. 195. *Györfi-tó* k. Halastó volt a Györfi Sándor birtokán. 196. *Hadnagy: Hadnagyé* k. 197. *Hágó* sz. 198. *Hágó ódala* sz. 199. *Hágó vége* sz. 200. *Hármas kérészt* Ke. 201. *Hevedérfenyő* k, sz. 202. *Hidegség* k. 203. *Hidegség-kert* k. 204. *Hódos: Besső-Hódos; Küsső-Hódos* k. 205. *Hódos út* Ú. 206. *Honcsok* k. 207. *Hosszak* sz. 208. *Hossz-aratás: Hosszú-aratás* k, sz. 209. *Hosszú-aratás út: Hosszú-aratás út* Ú. 210.

Huddozó-láb: *Huddozó k*, sz. A mellette folyó patak elárasztja esőzésekkor. 211. *Huddozó pataka* P. 212. *Ince Albét tófeneke*: *Ince-tó k*. 213. *Ince-kert k*. 214. *Incék huhaja k*. 215. *Jakaboké k*, sz. 216. *Kapus e*, k, l. 217. *Kapus ajja*: *Kapus alatt k*, sz. 218. *Kapus pusztája*: *Nagy-Kapusi-legelő l*. 219. *Kapus vize* P. 220. *Kardos k*, sz. 221. *Kardos tava* Tó. 222. *Kenderáztató*: *Tók k*. Egykori kenderáztató helye. 223. *Kenderéskert*: *Nyomás-kert k*, sz. 224. *Kerengő k*. 225. *Kerek-kert k*, l. 226. *Kerek-kerti-erdő e*. 227. *Kerek-kert-pusztá*: *Kerek-kert pusztája l*. 228. *Két-Ót köze*: *Ásó Két-Ót köze*; *Fésső Két-Ót köze k*. 229. *Két-út köze* sz. 230. *Két-víz köze*: *Négy-víz köze k*, sz. 231. *Kicsi-Csémő*: *Csémő k*, sz. 232. *Kicsid-Ót*: *Ót Fo*. 233. *Kicsi-Drék*: *Drék sz*. 234. *Kicsi Közepső pataka*: *Közepső pataka*: *Közepső-patak P*. 235. *Kicsi Kút ajja*: *Kút ajja sz*. 236. *Kicsi Mitács ajja*: *Kis Mitács ajja*: *Mitács ajja sz*. 237. *Kicsi-Védere*: *Kis-Védere*: *Védere e*, k, l. 238. *Kicsi-Nyír-szég*: *Nyír-szég k*. 239. *Kicsi-patak*: *Kis-patak P*, e, l. 240. *Kicsi-pataki-kút F*. 241. *Kicsi-patak pusztája*: *Kis-patak pusztája l*. 242. *Kicsi vashíd*: *Vashíd Hí*. 243. *Kicsi-Véröss*: *Véröss k*, sz. 244. *Kicsi-Vész*: *Vész k*, sz. 245. *Kis-Közepső*: *Közepső k*, sz. 246. *Kis Mitács pataka* P. 247. *Kópiak lábja*: *Kópi-kert*: *Kópi-láb sz*. A Kópi Ignác tulajdona volt. 248. *Kóródiaké*: *Kóródiak kertje*: *Kóródi-kert sz*. 249. *Kóródi-kút F*, k. 250. *Kós-eger*: *Kós egre k*. 251. *Kós egre kútja F*. 252. *Kota-kert k*. Tulajdonosa ragadványnevével. 253. *Kota-tó*: *Kota tója Tó*, k. 254. *Kovácsok lábja sz*. 255. *Kozmási-határ sz*. Kozmással határos rész. 256. *Kozmási-patak P*. 257. *Kökényös sz*. 258. *Kökérszt Ke*. 259. *Köves-domb k*. 260. *Köves-dombi út Ú*. 261. *Közep-láb sz*. 262. *Közepső*: *Nagy-Közepső*; *Kis-Közepső k*, sz. 263. *Közepső Mitács ajja*: *Mitács ajja sz*. 264. *Közepső út Ú*. 265. *Kút ajja*: *Kút alatt*: *Nagy Kút ajja*; *Kicsi Kút ajja sz*. 266. *Kút-tető sz*. Több forrás is van itt. 267. *Küs-kert k*. 268. *Küsső-Bodolló*: *Bodolló k*, sz. 269. *Küsső-Hódos*: *Hódos k*. 270. *Lányok lábja sz*. Régen innen adtak részt a férjhez menő leányoknak. 271. *Lik útja Ú*, e. 272. *Lik útja ódala e*. 273. *Lukácsok hídja e*, l, Ú. 274. *Máték kútja*: *Máté kútja*: *Máténé kútja F*, k, sz. 275. *Mitács e,k*, l. 276. *Mitács ajja*: *Nagy Mitács ajja*; *Kis Mitács ajja*: *Kicsi Mitács ajja*; *Közepső Mitács ajja sz*. 277. *Mitács-ajji út Ú*. 278. *Mitács kútja F*. 279. *Mitács pataka P*. 280. *Mocsár-kút ajja k*. 281. *Mocsár-kút-ajji út Ú*. 282. *Muharos sz*. 283. *Nád*: *Ásó-Nád*; *Fésső-Nád k*. 284. *Nádas pusztája*: *Nádas-tó pusztája l*. 285. *Nádas-tó e*, l. 286. *Nagy-Csémő*: *Csémő k*, sz. 287. *Nagy-Drék*: *Drék k*, sz. 288. *Nagy-kő*. Egy hatalmas kő. 289. *Nagy-Közepső*: *Közepső k*, sz. 290. *Nagy-Közepső pataka*: *Közepső pataka P*. 291. *Nagy Kút ajja*: *Kút ajja sz*. 292. *Nagy Mitács ajja*: *Mitács ajja sz*. 293. *Nagy-Nyír-szég*: *Nyír-szég k*. 294. *Nagy-Ót k*. A hajdani Nagy-Olt betöltött medre. 295. *Nagy-rész k*, sz. 296. *Nagy-szég k*. 297. *Nagy vashíd*: *Vashíd Hí*. 298. *Nagy-Védere*: *Védere e*, k, l. 299. *Nagy-Véröss*: *Véröss k*, sz. 300. *Nagy-Vész*: *Vész k*, sz. 301. *Némét halálé e*. A háborúban itt meglóttek egy német katonát. 302. *Nyilas sz*. 303. *Nyír-mezei út Ú*. 304. *Nyír-mező sz*. 305. *Nyír-szég*: *Kicsi-Nyír-szég*; *Nagy-Nyír-szég k*, sz. 306. *Nyír-szégi út Ú*. 307. *Nyír-szég pataka*: *Széjjős-patak P*. 308. *Országút Ú*. 309. *Országútra mënő sz*. 310. *Ót-híd Hí*. 311. *Ót mējéke*: *Ót mellett k*. 312. *Ótra jövő*: *Ótra mënő k*, sz. 313. *Ördöglik e*. 314. *Pál János homloka e*, k. 315. *Péce sz*. 316. *Pénzës k*, sz. 317. *Përzselt-aszó e*. 318. *Piktor-kert k*. Tulajdonosa ragadványnevével. 319. *Pipejáró*: *Pipe-nyomás l*. 320. *Porond l*. 321. *Rázó*: *Rázós Ú*, e. 322. *Rázó-tető e*. 323. *Régi-Fiság*: *Fiság Fo*. A Fiság eredeti ága. 324. *Ré-holdas*: *Ré-hódas k*. 325. *Répáé k*. 326. *Rókalik sz*. 327. *Sándor György földje sz*. 328. *Sára mënő sz*. 329. *Sárköz e*, k, sz. 330. *Sasé k*, sz. 331. *Sasé mellett k*. 332. *Sas János földje sz*. 333. *Sas-kert*: *Sas kertje sz*. 334. *Sas Mátyásé k*. 335. *Sasok kútja F*. 336. *Sasok védéréje e*, k. 337. *Simó*

fiaké k. 338. *Sonkoj* k, sz. 339. *Szajván* É. 340. *Szejke* k, sz. 341. *Szejke pataka* P. 342. *Szejke széjje* k, sz. 343. *Szēm-kút* F. A helyi magyarázat szerint a napkelte előtt merített vízzel kell megmosni a beteg szemet. 344. *Szēntimrei út* Ú. Ma már nem létezik. 345. *Szilos* e, k. 346. *Szilos Ásó útja* Ú, e. 347. *Szilos Fēsső útja* Ú, e. 348. *Szilos Közepső útja* Ú, e. 349. *Szilos kútja* F. 350. *Szoros* e. 351. *Szoros hídja* Hí. 352. *Szoros pataka* P. 353. *Szőkék huhaja* k. 354. *Szőrfüves pusztája* l. 355. *Tenke* k, sz. 356. *Tenke pataka* P. 357. *Tók mējéke* k. 358. *Tompád: Ásó-Tompád; Fēsső-Tompád* e. 359. *Tompád sorka* e. 360. *Tompád-tető* e. 361. *Tompás útja* Ú. 362. *Tormás* k. 363. *Tormási-borvíz* F. 364. *Traktorkert* k. 365. *Tulitē* k. 366. *Új-Fiság: Fiság* Fo. A Fiság újonnan létesített ága. 367. *Új-számos* k. 368. *Út-átalkelő* k. 369. *Ványoló: Ványoló-láb* sz. Régen itt vízimalom működött ványolóval. 370. *Vasbánya* B. Egykori bánya helye. 371. *Vashíd mējéke* k. 372. *Vasút*. 373. *Vasút mellett: Vasútnál* k, sz. 374. *Vēdēre: Kicsi-Vēdēre: Kis-Vēdēre; Nagy-Vēdēre* e, k, l. 375. *Vēdēre ajja* k. 376. *Vēdēre dombja* k. 377. *Verebesi-határ* sz. Csíkverebes melletti határrész. 378. *Vērēs Jóska erdeje* e. 379. *Vērēss: Vērēss-láb* k, sz. 380. *Vērēssi-borvíz: Vērēss kútja* F. 381. *Vērēss pataka* P. 382. *Vész: Kicsi-Vész; Nagy-Vész* k, sz. 383. *Vész-büti* sz. 384. *Veszétt-árok* Á, e. Eltűnőben levő árok. 385. *Vēszi kērēszfa: Vész kērēszfája* Ke. 386. *Vēszi út* Ú. 387. *Vész orra* k. 388. *Vész-patak* P, k, sz. 389. *Vész pataka mējéke* k, sz. 390. *Vész-tető* k. 391. *Vettető* e. 392. *Vettető kútja* F. 393. *Vettető pataka* P. 394. *Vettető pusztája*

2. CSÍKKOZMÁS

Kozmás (-on, -ról, -ra; rom. *Cozmeni*) Csíkszeredától délre mintegy 22 km-re települt. A „Csekefalva – Kozmás – Lázárfalva községcsoport” alkotta alsíki hegyaljai egységterület egyik települése. Jellegzetes falurészei, az ún. *tízesek* a következők: *Alsótízes, Középtízes, Fēsszēg*.

A falu mai élő helynévanyagát 1998–99-ben gyűjtöttem össze. Az adattárban bel- és külterület szerinti taglalásban mutatom be azt, és térképvázlatot is csatolok hozzá. Az alkalmazott rövidítések, jelek a következők: *a földrajzi helyek, tereptárgyak rövidítései*: Á = árok, B = bánya, É = épület, F = forrás, Fr = falurész, G = gödör, Hí = híd, Ke = út menti kereszt, P = patak, Psz = patakszakasz, Szi = szikla, Szo = szobor, Te = temető, Tó = tó, U = utca, Ú = út; *a művelési jelleg rövidítései*: e = erdő, k = kaszáló, l = legelő, sz = szántó; *jelek*: : = a névváltozatok jelölésére, ; = a differenciálódott helynevek jelölésére.

Belterület: 1. *Alsótízes* Fr. 1. *Alsó iskola: Iskola* É. I-IV. osztályos általános iskola épülete. 2. *Bálint Jakabék utcájik: Bálintok utcája* U. Hajdani lakosáról. 3. *Bodrog* U. 4. *Bufēt* É. Italbolt. 5. *Csekék utcája: Cseke utca* U. Lakosairól. 6. *Fő út* Ú. 7. *Hősök emléke* Szo. Az első és második világháborúban elesettek emlékműve. 8. *Kászoni út* Ú. 9. *Kőkērēsz* Ke. 10. *Kultur* É. 11. *Máték utcája* U. Az itt lakó családokról. 12. *Nemēs szēr: Nemēs utca* U. 13. *Orbán-rét* k. 14. *Óvoda* É. 15. *Papilak* É. 16. *Posta* É. 17. *Rendēlő* É. Orvosi rendelő. 18. *Szēntēgyház hídja* Hí. 19. *Szēntēgyház pataka* Psz. Nyerges patakának a Templom körüli szakasza. 20. *Temető* Te. 21. *Templom* É. 22. *Üzlet* É. II. Középtízes Fr. 22. *Aprózár utca* U. Régen aprózár ’zöldségbolt’ működött itt. 23. *Benēs* k. 24. *Buszmēgálló* Té. 25. *Csillagék utcájik* U. Lakosai családnévvel. 26. *Félfalu* U. 27. *Fēsső iskola: Iskola* É. V-VIII. osztályos általános iskola épülete. 28. *Gyár-kert* k, sz. 29. *Gyár utca* U. Hajdan az Udvari család fűrészgára működött itt. 30. *Kērēsztes út* Ú. 31. *Kicsi utca* U. 32. *Nyereges Társas: Társas* É. A helyi kisgazdák társulásának a székhelye.

33. *Pálfiak utcája* U. Hajdani lakosairól. 34. *Patak mējéke* U. 35. *Patak utca* U. 36. *Rustyákné utcája: Szántó Miháj utcája* U. Egykori lakosairól. 37. *Salamon utca* U. Régi lakosa családnévvel. 38. *Szőcs Dani utcája* U. Valamikori lakosáról. III. *Fésszég* Fr. 39. *Borbáték utcájik* U. Lakosairól. 40. *Cigán-gödör: Gödör* U. Cigányok lakta rész. 41. *Kajesák utcája* U. Lakosairól. 42. *Kovács Dénés utcája* U. Valamikori lakosáról. 43. *Kovács Gergej utcája* U. Egykori lakosáról. 44. *Kristók utcája: Sánta Miháj utcája* U. Régi lakosairól. 45. *Magyar József utcája: Magyar utca: Szántó Feri utcája* U. Lakosairól. 46. *Mátyás utca: Meszes utca* U. Egykori lakosa család-, illetve ragadványnevével. 47. *Pince* É. 48. *Szőcs Lázár utcája* U. Hajdani lakosáról. 49. *Zúgató* U. 50. *Zúgató-kert* k, sz.

Külterület: 51. *Aboj* e, k. 52. *Aboj feje* l. 53. *Aboj pataka* P. 54. *Akasztófa-domb: Akasztófa dombja* k, sz. Az elítéltek hajdani akasztó- és temetőhelye. 55. *Akasztófa útja* Ú. 56. *Alsó-Görgős: Görgős* k, sz. 57. *Ambarus kútja* F. 58. *Ambarus pusztája* e. 59. *Andor bükke* e. 60. *Balázs Ignác keresztfája* Ke. 61. *Balázs-tető* k, l. 62. *Bartáké* l. 63. *Bartáké lútja* F. 64. *Bérc* sz. 65. *Bérc-gödör* k, sz. 66. *Bérc-kert* k. 67. *Bérc út* Ú, sz. 68. *Besső-Hágó: Hágó* e, k. 69. *Besső-Nyerges* e. 70. *Besső-Nyerges útja: Szekerút* Ú. 71. *Bocskor orottása: Bocskorottása* k. 72. *Bodó-kert* k. 73. *Bojzás: Bojzás-vőgy* k, sz. 74. *Bojzás dombja* sz. 75. *Bojzás feje: Cseke-kút* F, e. 76. *Bojzás feneke: Bojzás-fenek* k. 77. *Bojzás-kert: Marci-kert* e, k. 78. *Bojzás-patak: Bojzás pataka* P. 79. *Bojzás útja* Ú, sz. 80. *Borbát-domb* sz. 81. *Borbát-kert* e, k. 82. *Buda-rét* k. 83. *Buggyanó: Buggyanó kútja* F. 84. *Bükkseret* l. 85. *Büklentő* k. 86. *Cárig-láb* k. 87. *Cécéle: Cécélle* k, l. 88. *Cigán-gödör: Cigányoknál* l. 89. *Cseke-tanorok: Cseke tanoroka* k, sz. 90. *Csēmēteker* e. 91. *Csēnetova* sz. 92. *Csēnetova gödre* sz. 93. *Csépán: Csépány* sz. 94. *Csere ajja: Csere alatt* sz. 95. *Cserefás-kert* k. 96. *Csere-ódal* e, k. 97. *Cserépgyár* sz. 98. *Csere-szég* k, sz. 99. *Csobot-tó* k. 100. *Csóka-kút* F, sz. 101. *Csonka* sz. 102. *Csonka-kút* F, sz. 103. *Csontanyár* sz. 104. *Csűrök háta* sz. 105. *Dani-elő* k. 106. *Daradita: Daragita* k, sz. 107. *Darvas* sz. 108. *Dékán-kert: Dékány-kert* k, sz. 109. *Dékány* k, sz. 110. *Dékány-düllő* k, sz. 111. *Dékány pataka* P. 112. *Déllő* sz. 113. *Déllő-keresztfa* Ke. 114. *Dögkert* k, sz. 115. *Dugás* e, k. 116. *Egeres: Egrés-vőgy* e, k, sz. 117. *Elő-hegy* k, sz. 118. *Elő-hegy pusztája* e. 119. *Elő-hegy útja* Ú. 120. *Erēgető* e. 121. *Erēgető-kerték* e, k. 122. *Erēgető pataka* P. 123. *Erēgető teteje* k. 124. *Fal-bükk* k, sz. 125. *Falu sorka* e, k. Az emlékezet szerint a falubeliek ide menekültek a tatárdúláskor. Település is volt itt. 126. *Farkas-kő* e. 127. *Félfalvi-rét* k, sz. 128. *Feneketlen-tó* Tó. 129. *Fenyős árka* Á, e. 130. *Fertés* k, l. 131. *Fertés-tető* k, l. 132. *Fésső-Görgős: Görgős* k. 133. *Fésső-láb* k, sz. 134. *Forróé* k. 135. *Füvenyész* sz. 136. *Füzek: Kétfüz.* Régen két füzfa állt itt. 137. *Gábor-kút* F, e. 138. *Gát* k, l. 139. *Görgős útja: Verebesi út* Ú. 140. *Gyakorarasz* Ú. 141. *Gyümöcsénész* l. 142. *Gyümöcsénész árka* Á. 143. *Harokáj* e, k. 144. *Harokáj kútja* F. 145. *Havas* e, k, l. 146. *Hideg-kút* F. 147. *Hi-patak* e. 148. *Homlok* e, k. 149. *Hosszú* k. 150. *Hosszú-bérc* e, k. 151. *Hosszú-düllő* k. 152. *Hosszú-kert* k. 153. *Itató* k, sz. 154. *Jajgató* e. 155. *Jajgató árka* Á. 156. *Kalap-fej-kút* F. 157. *Kanális* Á. 158. *Kápolna* sz. Valamikor kápolna állt itt. 159. *Kápolna-ódal* k, sz. 160. *Kápolna sorka* k, sz. 161. *Kápolna-vőgy* k, sz. 162. *Kasza-hosszú* sz. 163. *Kebel* k, sz. 164. *Kecske-hegy* k. 165. *Kecske-hegy teteje* k. 166. *Kendőráztató* Tó. 167. *Kis-árnyék* e, k. 168. *Kis-árnyék útja* Ú. 169. *Kendőréskert* sz. 170. *Kerek-sás* sz. 171. *Két-árok köze: Két-gödör köze* k, sz. 172. *Kihágó* k, sz. 173. *Kis-havas* k, sz. 174. *Kis-mező* l. 175. *Kopac* k, sz. 176. *Kopac ódala* k. 177. *Kőbánya* B. Hajdani bányahely. 178. *Kőház* k, sz. Nemesi birtok volt a terület kőházzal. 179. *Kökény-*

szér sz. 180. Kömén-rét k, sz. 181. Közep-patak feje k. 182. Közep út k. 183. Kukué k. 184. Kút-tető e, k. 185. Küpüs kút F, l. 186. Küpüs kút sorka l. 187. Küsső-Hágó: Hágó e, k. 188. Lapjas-vőgy k. 189. László sára sz. 190. Lázárfalvi út Ú. 191. Lázár-láb k, sz. 192. Lenés-vápa k. 193. Lenés-vápa karéja k. 194. Len-kert l. 195. Léstyáné l. 196. Léstyán keresztje Ke. 197. Ló-kút F, k. 198. Magyarós-rét k. 199. Mátyások keresztfája Ke. 200. Medveverem k. 201. Mëgyére mënő sz. 202. Mëgye-sár sz. 203. Mëgye-vápa: Mëgye vápája sz. 204. Mënyhárt-kert k. 205. Meszes-gödör: Mëszgödör k, sz. Itt lakott egy Meszes ragadványnevű személy. 206. Métafa É. 207. Mező-kert k, sz. 208. Nagy-árnyék e. 209. Nagy-kő. Egy hatalmas kő, amely alatt kút 'forrás' is van. 210. Nagy-kő-bükk: Nagy-kő bükke e. 211. Nagy-kő-kút F. 212. Nagy-patak P. 213. Nagy-rét k. 214. Nagy-vőgy k. 215. Nagy-vőgy árka Á. 216. Nyerges k. 217. Nyerges ajja k, sz. 218. Nyergesi út Ú. 219. Nyerges pataka P. 220. Nyerges-tető e. 221. Nyócvanötös e, k. Nyolcvanöt gazdáé volt régen. 222. Orbán-vápa k. 223. Orotván sz. 224. Ót mellett k. A csikverebesi határban van. 225. Pajta-kert k. 226. Pap-hëgy: Pap hëgye e, k. 227. Patak feje k. 228. Pataki-kert k, sz. 229. Potyó Ferencé k. 230. Potyó halála l. A villám itt ütött meg egy Potyó nevű személyt. 231. Rakottya köze sz. 232. Rét k. 233. Rét mellett sz. 234. Samu-kert k. 235. Sánta sorka k. 236. Sárta mënő k. 237. Sicc-ház k, sz. 238. Sós-kút F, k, sz. 239. Só-szék k. 240. Só-szék háta k, sz. 241. Só-szék kútja F, sz. 242. Só-szék-ódal: Só-szék ódala k, sz. 243. Só-szék útja Ú, sz. 244. Surló k. 245. Szántó-kút: Szántók kútja F. A Szántó család birtokán van. 247. Szároztován k, sz. Régen kenderáztató tavak voltak itt. 248. Szászesze-kert l. 249. Szëdër-vápa e, k. 250. Szëgelet k. 251. Szekerút pataka P. 252. Szëmmártóni út sz. 253. Szénás-mező k. 254. Szetye k. 255. Szitád l. 256. Szobor Szo. Az 1849-es nyergesi útközet emlékműve. 257. Szőcs Gyula gödre sz. 258. Tekerés k, sz. 259. Tekerés háta sz. 260. Temető mellett sz. 261. Tőfenek k, sz. 262. Törös pusztája l. 263. Új-aszilván k. 264. Útásház É. 265. Ügrös-patak P, e. 266. Vállus-kút F, l. 267. Vërëss sz. 268. Virág pataka P. 269. Vőgy k. 270. Vőgy-karé k. 271. Vőgy-ódal k. 273. Zsandár-kert k. 272. Zabos-kert k.

3. CSÍKSZENTIMRE

Szëntimre: Szëntëmre (Szëntimrën: Szëntëmnrën , Szëntimréröl: Szëntëmnréröl , Szëntimrëre: Szëntëmnrëre; rom. Sântimbru) a három csíki oltmenti egységterület közül az alsíkihoz tartozik, tehát „a Zsögödi- és a Tusnádi-szoros közötti oltmenti községek” egyike. Csíkszeredától délre 11 km-re fekszik. Hagyományos tízesei, falurészei a következők: *Ászëg, Bëdëcs: Bëdëcszízes: Bödecsc: Bödecsczízes, Pálszëg, Sándorszëg.*

A helység mai élő helynévanyagát 1996-ban gyűjtöttem össze, amelyet az adattárban bel- és külterület szerinti taglalásban mutatok be, térképvázlatot is csatolva hozzá. Az alkalmazott rövidítések, jelek a következők: *a földrajzi helyek, tereptárgyak rövidítései:* Á = árok, B = bányá, É = épület, F = forrás, Fo = folyó, Fr = falurész, G = gödör, Hí = híd, K = kút, Ke = út menti kereszt, P = patak, Psz = patakszakasz, Szi = szikla, Szo = szobor, Te = temető, Té = tér, Tó = tó, U = utca, Ur = utcarész, Ú = út, Úr = útrész; *a művelési jelleg rövidítései:* e = erdő, k = kaszáló, ke = kert, l = legelő, sz = szántó; *jelek:* : = a névváltozatok jelölésére, ; = a differenciálódott helynevek jelölésére.

Belterület: 1. *Bëdëcs: Bëdëcszízes: Bödecsc: Bödecsczízes* Fr. 1. *Állomás É. Vasútállomás.* 2. *Állomás kútja K.* 3. *Állomás utca: Vasút utca U.* 4. *Állomás utcai átjáró: Vasút utcai átjáró Ur.* 5. *Iskola: Nagy iskola É.* 6. *Besső utca: Bes utca U.* 7. *Bót: Vëgyës*

üzlet É. 8. *Buszmégálló Té*. 9. *Cik utca U*. Az egykor itt lakó Czikó családokról. 10. *Cik utcai átjáró Ur*. 11. *Fő út Ú*. 12. *Gagyaszár feneke Ur*. 13. *Gagyaszár utca: Rózsa piac: Rózsa tér utcája U*. 14. *Gergé Laji utcája U*. Egykori lakosáról. 15. *Gyógyszertár: Patika É*. 16. *Höntér-kuria: Kuria É*. A Henter bárók hajdani udvarháza. 17. *Istállók É*. A volt téesz gazdasági épületei. 18. *Kérészfá: Kőkérészt Ke*. 19. *Kicsi iskola: Örmén-kuria É*. Az örmény származású Potoczki Kristófé volt az udvarház. 20. *Konc pataka hídjá Hí*. 21. *Kultur É*. 22. *Kuria dombja k, sz*. 23. *Kuria utcája U*. 24. *Műemlék Szo*. A világháborúkban elesettek emlékére. 25. *Nyomorok telep: Új negyed U*. 26. *Szabó Árpai utcája U*. Lakosáról. 27. *Szövetkezet: Üzlet É*. 28. *Tankók utcája U*. Lakosairól. 29. *Temető Te*. 30. *Temető utca: Temető útja U*. 31. *Templom É*. 32. *Templom utca U*. 33. *Timárok kérészfája: Vész kérészt Ke*. A valamikori tifuszjárvány után a Timár család állította hálából, mivel náluk nem volt áldozat. 34. *Vitálisok utcája U*. Lakosairól. II. *Ászög Fr*. 35. *Ászögi bót É*. 36. *Ászögi kérészt: Margit kérésztje Ke*. A Margit kápolna fele vezető utcában áll. Itt tartják a Margit napi búcsút. 37. *Bodók utcája: Bodó Laci utcája U*. Lakosairól. 38. *Csató Laci utcája: Márkók utcája U*. Lakosáról, illetve a hajdan itt lakott családokról. 39. *Démés Feriék utcájik: Patak utca U*. Az Olt fele vezető utca, ahol Demes Ferenc lakik. 40. *Kút-hégy utcája U*. 41. *Marcélla nén utcája: Marcéll utca: Miháj Jóska utcája U*. Egykori lakosáról. 42. *Pálok utcája U*. Lakosairól. 43. *Rét utca U*. A Rétre vezet. 44. *Salamon István utcája U*. Lakosáról. 45. *Sebécscsén utca: Szoposok utcája U*. Régen a Sebestyén, ma pedig a Szopos család lakja. 46. *Szabó Pétér utcája U*. Lakosáról. 47. *Szakács Menyhért malma É*. Vízimalom. 48. *Szakács Menyhért utcája U*. Lakosáról. 49. *Telek Ur*. III. *Pálszög Fr*. 50. *Balló Imre utcája: Ballók utcája U*. Lakosáról. 51. *Bót: Ót-elvi szövetkezet É*. 52. *Bödecs utca: Kencsék utcája U*. A Bödecsütésiek ezen az utcán jártak át a földjeikre. 53. *Buksák utcája U*. Lakosairól. 54. *Iskola: Pálszögi iskola É*. I-IV. osztályos iskola. 55. *Kencse Anti utcája U*. Lakosáról. 56. *Kencse Miháj malma É*. Vízimalom. 57. *Kérészt: Pálszögi kérészt Ke*. 58. *Koléktív É*. A volt téesz épületei. 59. *MINI-ÁBC É*. Magánüzlet. 60. *Pélik utcája U*. Lakosairól. 61. *Ravasz utcája: Sallók utcája U*. Lakosáról, illetve lakosairól. 62. *Régi szövetkezet É*. 63. *Szakács Bélla malma É*. Vízimalom. 64. *Szakács Dávid malma É*. Vízimalom. 65. *Szakács Gergej malma É*. Vízimalom. 66. *Szakács Gyula malma É*. Vízimalom. 67. *Sziget*. Bánya pataka két ága közötti terület. 68. *Tussó utca U*. IV. *Sándorszög Fr*. 69. *Abos malma: Abosok malma É*. Hajdani gőzmalom. 70. *Balló Lajos utcája: Sofronyok utcája U*. Egykori lakosáról, illetve a ma itt lakó Sofron családról. 71. *Íjés Gergé utcája U*. Lakosáról. 72. *Malom szög: Malom utca U*. 73. *Mégyes-kert utcája: Mező utca U*. 74. *Sár utca U*. 75. *Telek Ur*. V. *Fésszög Fr*. 76. *Alsó utca: Balló Jenő utcája: Gödör-hát utca: Hollók utcája U*. Valamikori lakosairól. 77. *Bakó KároJ utcája: Bakó utcája U*. Régi lakosáról. 78. *Borvíz: Fésszögi-borvíz: Fésszögi-küpi K*. 79. *Borvíz-kert: Dobai-kert: Poszti Sanyi kertje ke*. A falubeli fiatalok régen itt játszadoztak. 80. *Borvíz utca U*. 81. *Buszmégálló: Fésszögi buszmégálló Té*. 82. *Darók utcája U*. Lakosairól. 83. *Fésszögi kérészt: Kérészt Ke*. 84. *Gál mezeje útja Ú*. 85. *Kencse Émre utcája: Kencse utcája U*. Lakosáról. 86. *Márton Gyula utcája: Nagy Jóskaék utcájik U*. Egykori, illetve mai lakosairól. 87. *Patak utca U*. 88. *Putyi-kert k*. Tulajdonosa ragadványnevével. 89. *Vaskérészt Ke*.

Külterület: 90. *Adorján-kert: Odorján-kert k*. 91. *Akaszott-szög k, sz*. Az emlékezet szerint hajdan egy ember felakasztotta itt magát. 92. *Akaszott-szög-kert k*. 93. *Államé e*. 94. *Alsó-Bárka: Bárka Ú*. 95. *Alsó-Komlós: Komlós k, sz*. 96. *Alsó-Köves: Besső-Köves: Köves: Köves-láb k, sz*. 97. *Alsó Erdő ajja: Alsögi Erdő ajja: Erdő ajja k,*

1, sz. 98. *Alsó-mező* sz. 99. *Alsó-Muhos: Muhos* e. 100. *Alsó-Nyelves: Nyelves* k. 101. *Alsó-rét* k. 102. *Alszei-Hosszak: Alszei-Hosszú* sz. 103. *Alszei Patak köze: Patak köze* k, sz. 104. *Alszei-rét* k. 105. *Ángyelika* e. 106. *Ángyelika kösziklája* Szi. 107. *Ángyelika-pusztja: Ángyelika pusztája* l. 108. *Antalé* e. 109. *Antal kútja: Antalok kútja* F. 110. *Antalok kertje* k. 111. *Antal Sándor kertje* k. 112. *Arannas: Besső-Arannas; Küsső-Arannas* e, l. 113. *Arannas-kút* F, e. 114. *Arannas-kút ajja* e. 115. *Arannas-kút teteje* e. 116. *Arannas pusztája: Besső Arannas pusztája; Küsső Arannas pusztája* e. 117. *Aranybánya: Arany-lik* B. Régen aranyat kerestek itt. 118. *Arany-liki-borvíz: Borvíz* F. 119. *Arany-lik teteje* e. 120. *Arany-lik útja* Ú. 121. *Arany-patak: Konc pataka* P. A község valamikor arannyal vásárolta meg ezt a patakot Csíkszentgyörgytől, mert Bédécstizesnek nem volt vize. 122. *Árok köze: Felsőzei Két-patak köze* k, sz. 123. *Bal Ignác kertje* k. 124. *Báлиндok kertje* k. 125. *Ballang ajja* e. 126. *Ballóé pusztája* e. 127. *Balló Lajosé: Balló Lajosé-féle* e. 128. *Balló Péter kertje* k. 129. *Balog Ferijé: Balog Feri kertje* k. 130. *Balog Feri kútja* F. 131. *Bánya ajja: Besső-bánya* k. 132. *Bánya-ajji-kút* F. 133. *Bánya-kerték: Besső-Bánya-kerték; Küsső-Bánya-kerték* k. 134. *Bánya lapossa* e. 135. *Bánya ódala* e. 136. *Bánya pataka* P. 137. *Bánya pataka ódala* e. 138. *Bánya pataka feje: Bánya-patak feje* e. 139. *Baraboj* e. 140. *Baramóna* k. 141. *Barbát-villa* É. 142. *Bárka hídja* Hí. 143. *Bárka mejjéke: Bárka mellett* k. 144. *Bárka vége* k, sz. 145. *Bédécsi-Felhágó: Bédécsi-Felhágó* sz. 146. *Békratása* e, l. 147. *Békratása ajja* l. 148. *Békratása pusztája* l. 149. *Bérc-büti* e. 150. *Besső-Arannas: Arannas* l. 151. *Besső-Arannas pusztája: Arannas pusztája* e. 152. *Besső-bánya* B. 153. *Besső-Bánya-kerték: Bánya-kerték* k. 154. *Besső-Bossó-szér: Bossó-szér* sz. 155. *Besső-Júkasár: Júkasár* k, sz. 156. *Besső-Kertvég-láb: Kertvég-láb* sz. 157. *Besső-Szakács-kerték: Szakács-kerték* k. 158. *Bikakert* l. 159. *Bikakert-kút* F. 160. *Bilibók kertje* k. 161. *Bódé* e, sz. 162. *Bodó* k, sz. 163. *Bodóké* e. 164. *Bodóké* k. 165. *Bor-hégy* sz. 166. *Bor-hégy teteje* sz. 167. *Borozlik* sz. 168. *Borozlik teteje: Borozlik-tető: Horgas* sz. 169. *Borsányi-villa* É. 170. *Borsó-láb* e, l, sz. 171. *Borsó-láb pusztája* e. 171. *Borsó-láb pusztája* e, l. 172. *Borvíz* F. 173. *Borvíz* F. 174. *Borvíz: Süllőgő* F. 175. *Borozlik-ódal: Borozlik ódala: Ódal* sz. 176. *Borzos-tó* k, sz. 177. *Bossó-szér: Küsső-Bossó-szér; Besső-Bossó-szér* sz. 178. *Buksa-kert* k, sz. 179. *Büdös-fürdő: Büdöss: Széntimrei-Büdöss* É. Gyógyfürdős üdülőttelep. 180. *Büdösköves pusztája* l. 181. *Büdösköves teteje: Büdösköves-tető* e, l. 182. *Büdöss* e. 183. *Büdössi-bánya* B. 184. *Büdössi-süllőgő: Süllőgő-gödrök* G. 185. *Cakó: Cakó-kert* k, sz. 186. *Cigán-láb* e. 187. *Cigán-láb ódala* e. 188. *Cigán-láb pataka: Mëggyes pataka* P. 189. *Csató Árpádé* e. 190. *Csató Pista kertje* k. 191. *Cseke Árpád kaszállója* k. 192. *Cseke-villa* É. 193. *Csene-kő* sz. 194. *Csene-kő teteje: Csene-kő-tető* sz. 195. *Csëngő* k. 196. *Csere ajja* sz. 197. *Csere árka: Csere-tető árka* Á. 198. *Cserefás-kert* k, sz. 199. *Csere szározza* k. 200. *Csere teteje: Csere-tető* sz. 201. *Csërgettyü* k, sz. 202. *Csërgettyü kútja* F. 203. *Csihaj* e, l. 204. *Csihaji-kaszállók* e. 205. *Csintura: Forëszttër út* Ú. 206. *Csutakos: Honcsokos* k. 207. *Csűrök háta* sz. 208. *Datkora* k, sz. 209. *Datkora útja* Ú. 210. *Dëllő* sz. 211. *Dëmetëre: Dëmetëré* k, l. 212. *Dëmetëre teteje* k, l. 213. *Dëmetër halma* sz. 214. *Dëngő-tó. Egykori tó helye.* 215. *Dëngő-tó útja* Ú. 216. *Dësz-kút* F, e. 217. *Dësz-kút árka* Á. 218. *Dësz-kút ódala* e. 219. *Dësz-kút pusztája* l. 220. *Dësz-kút teteje* e. 221. *Dikk: Tőtés* Ú. 222. *Disznyók hídja* sz. 223. *Disznyók ódala: Disznyós ódala* e. 224. *Domb ajja* k, sz. 225. *Doromb* k, l. 226. *Doromb ajja* k. 227. *Doromb-árok: Doromb árka* Á. 228. *Doromb ódala* l. 229. *Doromb teteje* l. 230. *Dózsa* sz. 231. *Dögkút* K. 232. *Eckën: Széntimrei-Eckën* k, sz. 233. *Eckën dombja* k, sz. 234. *Égëtt-tó* k.

Tözege hely, amely régen leégett. 235. *Elő-láb* sz. 236. *Erdő ajja: Alsó Erdő ajja: Alszei Erdő ajja; Felső Erdő ajja: Fősszei Erdő ajja; Pálszei Erdő ajja* k, l, sz. 237. *És Ágoston kertje* k. 238. *Faggyas* k, sz. 239. *Farkasverem* l, sz. 240. *Farkazó Ú*, k. A hegyről hazatérő szekerek itt hagyták el a *farkazót*, a fűkező fenyőfát. 241. *Fekete-hegy* e. 242. *Fekete-hegy pusztája* l. 243. *Fekete-hegy teteje* e. 244. *Fekete-hegy útja Ú*. 245. *Feketés* k, sz. 246. *Feneketlen-tó: Halastó Tó*, k, sz. 247. *Felső-Bárka: Bárka Ú*. 248. *Felső-Komlós: Komlós* e. 249. *Felső-Köves: Köves: Köves-láb: Küsső-Köves* k, sz. 250. *Felső-mező* sz. 251. *Felső-Muhos: Muhos* e. 252. *Felső-Nyelves: Nyelves* k. 253. *Felső-Tomaj: Tomaj* k. 254. *Felső Erdő ajja: Fősszei Erdő ajja: Erdő ajja* sz. 255. *Fősszei-pityókáskert* sz. 256. *Fősszei-rét* k, sz. 257. *Fodorné szénasága* k, sz. 258. *Futbálpája: Jakab Ferenc kertje: Jakab Mancsi kertje* k. 259. *Fűrésztel* k. 260. *Fűrésztel* sz. 261. *Fűrésztel*: Gyár e. 262. *Fűzes ajja* k, sz. 263. *Gábor-kert* k. 264. *Gájtér É*. 265. *Gál háza* k, sz. 266. *Gallériák É*. A Bánya egykori bejáratai. 267. *Gál mezeje: Gál-mező* sz. A Gál Lajos területe volt. 268. *Gálok kertje* k, sz. 269. *Gáspár malma* k. Hajdan malom volt itt. 270. *Gát: Gátnál* k, sz. 271. *Göröndej* e, l. 272. *Göröndej pusztája* l. 273. *Gergé Ignác kertje* k. 274. *Gödör-hát: Gödör háta* sz. 275. *Gödörös út Ú*. 276. *Gyepjü-hát* l. 277. *Gyepjü-hát ódala* l. 278. *Gyepjü-hát teteje* l. 279. *Gyüker* e, k. 280. *Gyüker-kert: Gyüker-kertek* k. 281. *Gyüngyösiné* sz. 282. *Hágó-kert* k. 283. *Halálé Ú*, e. 284. *Hármas-kút F*, e, l. 285. *Hármas-kút árka Á*. 286. *Hármas-kút pusztája* l. 287. *Határkérészt: Tiva dombja kérésztje* Ke. 288. *Hegyész-kő Szi*, sz. 289. *Hentére: Hentére* k. 290. *Hentér-Hosszú* sz. 291. *Hétfalu határa* e. Csíkszentimre, Csíkszentsimon, Csatószeg, Magyarhermány, Bardóc, Bacon és Bibarcfalva határainak találkozási pontja. 292. *Hétöles* e. 293. *Hétöles pataka P*. 294. *Hévíz-kút: Hévíz-kút: Hévíz kútja F*, k. 295. *Hévíz árka: Zödes árka Á*. 296. *Hévíz pusztája* k, l. 298. *Higanybánya B*. Hajdani bányahely. 299. *Hócka* k. 300. *Hosszú: Hosszú-láb* sz. 301. *Hosszú-hágó Ú*, e. 302. *Hosszú-ravaszlik: Ravaszlik* k, sz. 303. *Hű-patak P*, e, k. 304. *Istálók É*. 305. *Istomp* e. 306. *Istompi-bánya B*. Régi kőbánya helye. 307. *Istomp teteje* e. 308. *Istompi-borvíz: Istomp kútja F*. 309. *Júkasár: Belső-júkasár; Küsső-júkasár* k, sz. 310. *Kabalahúgy pataka: Kabalahúgy pataka* Psz. Nyelves patakának lágy, rossz vizű szakasza. 311. *Kápona: Margit kápona É*. A hagyomány szerint Tomaj György építtette korán meghalt Margit nevű lánya emlékére. 312. *Kápona-kertek* k. 313. *Kápona möge* k, sz. 314. *Káponánál* k, sz. 315. *Kápona pataka P*. 316. *Kápona útja Ú*. 317. *Kasza: Két-út köze* sz. 318. *Kecskekasár: Kecskekasárok* e. 319. *Kecske* l. 320. *Kecske-kert* k. Az emlékezet szerint a falu eredeti letelepedési helye itt volt. 321. *Kéncse Émre kaszállója* k. 322. *Kéncs-kő Szi*, e. 323. *Kerek-föd* k, sz. 324. *Kerek-nád* sz. 325. *Kérésztút Úr*, sz. 326. *Kérésztút köze* sz. 327. *Kert-szeg* sz. 328. *Kertvég: Kertvég-láb: Küsső-Kertvég-láb; Belső-Kertvég-láb* sz. 329. *Keskén-bükk* e, k. 330. *Keskén-bükk-kert* k. 331. *Két-ág feje* e. 332. *Két-bánya köze* sz. 333. *Két-Ót köze* k. 334. *Kicsi-bánya B*, sz. Egykori kavicsbánya helye. 335. *Kicsid-Ór: Ór: Új-Ót* Fo. 336. *Kicsi-kapu* k, sz. 337. *Kicsi-kút F*, e, l. 338. *Kicsi-kút pataka P*. 339. *Kicsi-kút teteje* e. 340. *Kicsi-mező* k, sz. 341. *Kicsi-ravaszlik: Ravaszlik* k. 342. *Kicsi-Szarka: Szarka* sz. 343. *Kis-bükk* e. 344. *Kis-hegy: Kis-hegy* sz. 345. *Kis-hegy kérészfája: Kőkérészt* Ke. 346. *Kis-rét* k, sz. 347. *Kis-rét: Simén szározza* k. 348. *Kolombán-kert: Kolombán-kertek* k, l. 349. *Komlós: Alsó-Komlós; Felső-Komlós* e, k, l, sz. 350. *Komlós erősse Ú*. 351. *Komlós kútja F*. 352. *Komlós teteje* e. 353. *Kotormánisorok* sz. 354. *Kovács feje* e, l. 355. *Kovács feje pusztája: Kovács pusztája* l. 356. *Kovácsok köze* e. 357. *Kovácsok kútja F*. 358. *Kovácsok pataka P*. 359. *Kőcsúf: Kőhid:*

Kőkapuláb: Kőkapulábak Szi, e. 360. *Kőhid ódala* e. 361. *Kőhid teteje* e. 362. *Köves: Köves-láb: Küsső-Köves; Alsó-Köves: Besső-Köves; Fësső-Köves* k, sz. 363. *Köves-domb* e, l. 364. *Köves-dombi-észtena* É. 365. *Köves-domb pusztája* l. 366. *Köves-orr* e, k. 367. *Köves-orr aija* l. 368. *Kavicsbánya: Nagy-bánya: Régi-bánya* B. 369. *Közép-láb* sz. 370. *Közepső-mező* sz. 371. *Kukukk-hégy* e. 372. *Kukukk-hégy ódala* e. 373. *Kukukk-hégy teteje* e. 374. *Kurtáké: Kurtákénál* k, sz. 375. *Kútfej: Kútfő* sz. 376. *Kút-hégy: Kút hegye* sz. 377. *Kutyapiac* e. 378. *Küsső-Arannyas: Arannyas* l. 379. *Küsső-Arannyas pusztája: Arannyas pusztája* e. 380. *Küsső-bánya* e. 381. *Küsső-Bánya-kertek: Bánya-kertek* k. 382. *Küsső-Bossó-szër: Bossó-szër* sz. 383. *Küsső-júkasár: Júkasár* k, sz. 384. *Küsső-Kertvégláb: Kertvégláb* sz. 385. *Küsső-Szakács-kertek: Szakács-kertek* k. 386. *Lármafa: Métafa* É. 387. *Macska-kő* Szi, e, k, l. 388. *Macska-kő-kertek* k. 389. *Magyarós: Magyarós-kert* k. 390. *Májor dombja: Simoné szározza: Simon szározza* k. 391. *Mánási-tó: Mánás-tó* k. 392. *Márka-kert: Szántó Árpád kaszállója* k. 393. *Márkó-kert* k. 394. *Márton Gergejné kaszállója* k. 395. *Méggyes* e. 396. *Méggyes-kert* k, sz. 397. *Méggyes-kert föle: Méggyes-kert teteje* sz. 398. *Méggyes-kút* F. 399. *Méggyes-pusztá: Méggyes pusztája* e. 400. *Mërza-villa* É. 401. *Muhos: Alsó-Muhos; Fësső-Muhos* e. 402. *Muhosi-kapu* Szi. 403. *Muhos pusztája* e. 404. *Nagy Gergé* e, l. 405. *Nagy Gergé ódala* e. 406. *Nagy Gergé pataka* P. 407. *Nagy híd* Hí. 408. *Nagy-kő* Szi, k. 409. *Nagy-kút* F. 410. *Nagy-láz* e, l. 411. *Nagy-lázi-észtena* É. 412. *Nagy-láz pusztája* l. 413. *Nagy-láz teteje* e. 414. *Nagy-lejtő: Repülő-mart* Ú. 415. *Nagy-mező* sz. 416. *Nagy-mező útja* Ú. 417. *Nagy-Ót: Régi-Ót* k. 418. *Nagy-vőgy* sz. 419. *Nagy-vőgy gödre* sz. 420. *Nagy-vőgy-tető* sz. 421. *Nagy-vőgy útja* Ú. 422. *Neves-rét* k, sz. 423. *Nyáras: Vermét ódala* e. 424. *Nyelves: Alsó-Nyelves; Fësső-Nyelves* k. 425. *Nyelves árka* Á. 426. *Nyelves kútja* F. 427. *Nyelves ódala* k. 428. *Nyelves pataka* P. 429. *Nyír* k, sz. 430. *Nyír aija* k. 431. *Nyírés* sz. 432. *Nyír kútja* F. 433. *Orotva: Orotván* k, l, sz. 434. *Orotván árka* Á. 435. *Ót mējéke* k, sz. 436. *Ótra mënő* sz. 437. *Pál Máté: Pál Máté kertje* k. 438. *Pálszëgi Erdő aija* k, l, sz. 439. *Pálszëgi-Hosszak: Pálszëgi-Hosszú* k, sz. 440. *Pálszëgi-pityókáskert* sz. 441. *Pápa-kert: Pápa kertje: Szëntföd* k. Tulajdonosa ragadványnevével. 442. *Pápa-tanya* É. 443. *Papkert: Pap kertje* k. 444. *Patak köze* k, sz. 445. *Patak mējéke* k, sz. 446. *Péli-kert* k. 447. *Petrës* k. 448. *Petrës-domb: Petrës dombja* k. 449. *Petrësi út: Petrës útja* Ú. 450. *Ravaszkik: Hosszú-ravaszkik; Kicsi-ravaszkik* k, sz. 451. *Rege* k, sz. 452. *Rege aija* k, sz. 453. *Rege árka: Rege pataka* Á. 454. *Rege-kertek* k. 455. *Rege ódala* k, l. 456. *Rege teteje: Rege-tető* k, sz. 457. *Rege útja* Ú. 458. *Rét* k. 459. *Rét-kapu* k. 460. *Rétre mënő* sz. 461. *Reves-rét* k. 462. *Rikojtó-kő* Szi, e. 463. *Rossz gyár* sz. Egykor deszkagyár működött itt, de a földbirtokosok háromszor égették fel, mert nem találtak munkásokat. 464. *Rossz malom* k. Valamikor malom működött itt. 465. *Sallójé feje* e. 466. *Sallójé pusztája* e. 467. *Sándor Náci kertje* k. 468. *Sár híd: Sár utca* Ú. 469. *Sárköz: Sár köze* sz. 470. *Sárok* e, l. 471. *Seggtörő* Ú, e. 472. *Sejmék* l. 473. *Sejméki-borvíz* F. 474. *Sejmék pusztája* l. 475. *Somot: Somot mezeje* sz. 476. *Somot híd: Somot hídja* Hí. 477. *Somot pataka* P. 478. *Súgáré* l. 479. *Súgáré pusztája* l. 480. *Szádok-szëg* k. 481. *Szakács-kertek: Besső-Szakács-kertek; Küsső-Szakács-kertek* k. 482. *Szalmás-kert* k, sz. 483. *Száraz híd* Hí. 484. *Szász-kert: Szász-kertek: Szász kertje* k, sz. 485. *Szeged* k. 486. *Szëjjës-fog: Szëjjës-fok* k, sz. 487. *Szénás-ballang* Bg. 488. *Szénás-ballang csapása* Ú. 489. *Szénás-ballang teteje* e. 490. *Szénás út* Ú, e. 491. *Szénégető* k, sz. 492. *Szënkiráji-szëjj* e, k, l, sz. 493. *Szënsimoni-szëjj* e, k, l, sz. 494. *Szëntimrei rámpa* É. 495. *Sziget* k. 496. *Szopos-kert* k. 497. *Szoposok kertje* k. 498. *Szor vége* k, sz. 499. *Tankó* k. 500. *Tekerëdő ódala* e. 501.

Telek feje k, sz. 502. *Telek pataka* P. 503. *Temető-kert* k, sz. 504. *Templom-domb* sz. 505. *Tenke* k. 506. *Tenke-kerték* k. 507. *Tiva dombja* l. 508. *Tiva dombja útja: Tiva útja* Ú. 509. *Tiva pataka* P. 410. *Tízes* k. 511. *Tófenek* k. 512. *Tók* Tó. *Apró tavak*. 513. *Tók köze: Tóknál* sz. *Kenderáztatók voltak régen*. 514. *Tomaj: Alsó-Tomaj; Felső-Tomaj* k, sz. 515. *Tomaj-domb: Tomaj dombja* k, sz. 516. *Tomaji-istálló* É. 517. *Tomaj teteje* l. 518. *Tomaj vára*. Egykori várhely. 519. *Törsök-villa* É. 520. *Turuckó* k, sz. 521. *Tyúkszaros-kút* F. 522. *Új-kert* k, sz. 523. *Új út* Ú. 524. *Új út töve* Úsz. 525. *Ügyvéd erdeje* e. 526. *Ügyvéd-kert* k. 527. *Ülőfarok* sz. 528. *Ütetett* e. 529. *Vágás* k. 530. *Vágás-kert: Vágás-kerték* k. 531. *Varga e, k, l.* 532. *Vár-kert* k. 533. *Vasút*. 534. *Vasút mőjéke: Vasút melléke* k, sz. 535. *Vörös-rét* k. 536. *Vermét* e. 537. *Vermét pataka* P. 538. *Vaszi vizesse* e. 539. *Virág Gyuláné villája* É. 540. *Virág rámpája* É. 541. *Zödes* e. 542. *Zödes ódala* e. 543. *Zöld fák* sz. *Néhány lucfenyő áll itt*.¹

4. CSÍKSZENTMÁRTON

Szémhártón (-ba, -ból, -ba; rom. *Sánmartin*) Alcsík két hegyaljai egységterülete közül a Csekefalva – Kozmás – Lázárfalva alkotta községcsoporthoz tartozik. Csíkszeredától mintegy 17 km-re települt. A kistérség központja, amely egybeépült Csíkcskefalvával. A következő falurészek, *tízesek* alkotják: *Asszeg: Asszegtíz, Felsőtíz, Közegtíz*.

A település mai élő helynévanyagát 1996–1997-ben gyűjtöttem terepen. Az adattárban bel- és külterület szerinti taglalásban mutatom be azt, térképvázlattal is szemlélteve földrajzi elterjedtségét. Az alkalmazott rövidítések, jelek a következők: *a földrajzi helyek, tereptárgyak rövidítései*: Á = árok, D = domb, É = épület, F = forrás, Fo = folyó, Fr = falurész, G = gödör, Hí = híd, K = kút, Ke = út menti kereszt, P = patak, Szo = szobor, Te = temető, Té = tér, Tó = tó, U = utca, Ú = út, Úr = útrész, V = vályú; *a művelési jelleg rövidítései*: e = erdő, k = kaszáló, ke = kert, l = legelő, sz = szántó; *jelek*: : = a névváltozatok jelölésére, ; = a differenciálódott helynevek jelölésére.

Belterület: I. *Asszeg: Asszegtíz*. 1. *Áméra hídja* Hí. A valamikor mellette lakó örmény kereskedőről. 2. *Bánfalvi út* Ú. Csíkbánkfalvára vezet. 3. *Barompiac: Piac tér* Té. 4. *Barom utca* U. Eredetileg itt tartották a barompiacot. 5. *Bennlakás* É. A diákkotthon épülete. 6. *Blokk* É. 7. *Borbátné kútja* Kú. 8. *Borbátok utcája: Csöntik utcája: Csöntik utcája* U. Lakosairól. 9. *Börsi-bár* É. 10. *Csedő Vilma keresztje* Ke. A mellette lakóról. 11. *Csökk* É. 12. *Emlékoszlop: Hősök emléke* Szo. A világháborúban elesettek emlékére. 13. *Fotbalpája* k. 14. *Fő út* Ú. 15. *Gátér* É. 16. *Gondosok utcája: Nagy utca* U. Az itt lakó családokról. 17. *Gyermekház: Kastély: Korház* É. Dr. Nagy Jenő építtette 1912-ben. Korház és gyermekotthon működött itt. 18. *Gyógyszertár: Patika* É. 19. *Harangozóilak* É. 20. *Hódi-féle lakás* É. A Hódi doktoré volt. 21. *Hősök temetője: Katonatemető* Te. A második világháborúban elesettek temetője. 22. *Iskola: Mezőgazdasági Lícium* É. 23. *Kápolna* É. 24. *Kicsid utca* U. 25. *Kis-perjés* U. Egykori lakosa mindig azt énekelte, hogy „Lent lakosm a Kis-perjésen, a szentmártoni határban”. 26. *Knopp-tanya* sz. A Knoph család egykori tanyájának a helye. 27. *Kultur* É. 28. *Malom* É. 29. *Mátyás Jóska tagja: Mátyás Péter tagja* sz. 30. *Milicia* É. 31. *Nagy híd* Hí. 32. *Néptanács: Tanács* É. 33. *Néptanács kijárója* U. 34. *Orvosi rendelő: Rendelő* É. 35. *Ovoda* É. 36. *Ovoda utca:*

¹ Lásd még: Szopos András, *Csíkszentimre helynevei 1602–2000*. MND. 193. szám. (A szerk.)

Sas Dávid utca: Sas Dávid utcája U. 37. *Papilak É.* 38. *Park Té.* 39. *Piac szēr Úr.* 40. *Régi-barompiac Té.* 41. *Rét utca* U. 42. *Simoni út Ú.* Csikszentsimonra vezet. 43. *Szēmēa: Szēmēte É.* Gép- és traktorállomás. 44. *Tejcsarnok É.* 45. *Temető Te.* 46. *Templom É.* 47. *Templom utca* U. 48. *Tót-tanya É.* 49. *Tűzótószértár É.* 50. *Új negyed* U. 51. *Víz mellett* U. II. *Közeptízes Fr.* 52. *Bodók utcája: Fillérek utcája: Fűrrekek utcája* U. Lakosairól. 53. *Bojér utcája: Dák utca: János fiak utcája: Jánosok utcája* U. Bojér és János nevű családok lakják. Régen terményeket felvásárló központ, r. DAC (Direcția de Achiziții și Contractări) volt itt. 54. *Csipke szēr* U. Alakjáról. 55. *Csipke szēr kútja: Pálok kútja* K. 56. *Endēsék utcája: Endēs utca* U. 57. *György Ferenc kútja: Tokányos-kút* K. Az emlékezet szerint a kútásók a vacsorára készített tokányt evés-ivás közben felborították. 58. *Kökērszt: Kōmēnyek kērēszfája* Ke. 59. *Kōmēn László kútja* K. 60. *Kōzeptízes kútja: Tízes-kút* K. 61. *Lukácsok utcája: Lukács Tamás utcája* U. Lakosairól. 62. *Rózsa szēr: Rózsa tér Úr.* 63. *Rózsa szēr kútja* K. 64. *Salamon-kert* ke. Régen Asszég és Közeptízes fiataljainak játszóhelye volt. 65. *Sērbány Ágoston utcája: Sērbányok utcája* U. Lakosáról, lakosairól. 66. *Szēm Márton köze Ú.* III. *Fēsszēg: Fēsszēgtízes Fr.* 67. *Bálint Laci utcája: Benkék utcája: Rác Jóska utcája* U. Lakosairól. 68. *Barabások utcája* U. Lakosairól. 69. *Csērne utca* U. 70. *Csiszēr Benedék kērēsztje* Ke. Állítójáról. 71. *Csiszēr Imre kērēsztje: Csiszēr kērēszt: Vitos Ágoston kērēsztje* Ke. Csiszēr Imre és Vitos Ágoston állította a háborúból való szerencsés hazajövetelük emlékére. 72. *Darvas-kert* ke. A felszegi fiatalok játszóhelye volt régen. 73. *Gēmēskút: Tokos Sándor kútja* K. 74. *Havasok utcája: Havas útja* U. 75. *Istállók É.* A volt téesz gazdasági épületei. 76. *Kolēktív É.* 77. *Márton Jóska utcája: Vitos Jóska utcája: Vitosok utcája* U. Egykori lakosáról, illetve mai lakosairól. 78. *Máté Sándor utcája* U. Lakosáról. 79. *Mező utca* U. 80. *Nagy Jóska kútja* K. 81. *Pál-bót É.* 82. *Potyó-kert* ke. 83. *Potyók utcája: Potyó utca* U. Lakosairól. 84. *Szőcs Jankó kútja* K.

Külterület: 85. *Ábrahámné vápája* e, k. 86. *Almafa-kút pusztja: Almafa-kút pusztája: Alsó-pusztja; Fēsső-pusztja* l. 87. *Alsó-mező: Nagy-mező sz.* 88. *Alsó-pusztja: Almafa-kút-pusztja* l. 89. *Alsó Vērēss szēre: Besső Vērēss szēre: Vērēss szēre sz.* 90. *Ambarusé k.* 91. *Amrus Ferencé k.* 92. *Assó-Csukné: Csukné e.* 93. *Assó-Fenyős: Fenyős e, k.* 94. *Assó-Fenyős pataka* P, e, k. 95. *Asszú-sorok k.* 96. *Asszú-sorok vápája* e, k. 97. *Bálintné muzsdajai k, sz.* 98. *Bánfalvi út Ú.* 99. *Barátok ódala k.* 100. *Barom-kert: Barom tér k.* Régen itt tartották a baromvásárt. 101. *Bēce-kert: Bíróné eleje sz.* 102. *Bēce sorka k.* 103. *Bēce-vápa: Bēce vápája k.* 104. *Bigojó e, l.* 105. *Bíró-kert k.* 106. *Bíró kútja* F. 107. *Bocskor Bálintné sz.* 108. *Bocskor Jánosné k.* 109. *Bocskor Kálmali malma: Dēmētēr malma: Pál Ferenc malma É.* Egykori vízimalom, amelyet tulajdonosáról neveztek el. 110. *Bocskor-kert sz.* 111. *Bocskorok vápája e, k.* 112. *Bocskor-tag sz.* 113. *Bodó Dávid borvize F.* 114. *Bodó Dávidé sz.* 115. *Bodó Dávid gödre G, k.* 116. *Boga Jóskáé k.* 117. *Bogák útja Ú.* 118. *Bolond-mező: Bolon-mező k.* 119. *Bolon-mező feje k.* 120. *Bolon-mező ódala k.* 121. *Bolon-mező pataka* P, k. 122. *Bor feje k, sz.* 123. *Bor feje útja Ú.* 124. *Bor-kút: Bor kútja* F. 125. *Bors Ámáli kērēsztje: Bors-kērēszt* Ke. Bors László, szentszéki tanácsos állította. 126. *Bors-pallag sz.* 127. *Borvíz F.* 128. *Borvíz: Borvíz-láb k, sz.* 129. *Borvíz főle k.* 130. *Borvíz-kert k.* 131. *Botoké k.* 132. *Botok mezeje* l. 133. *Bot sorka k.* 134. *Bot-tag sz.* 135. *Bükk e, l.* 136. *Bükk ódala: Kis-árnyék e.* 137. *Cege: Kis-Cege; Nagy-Cege e, k.* 138. *Cege hídja* Hí. 139. *Cege kútja* F. 140. *Cukrász-árok Á.* 141. *Csali gödre G, l.* 142. *Csatószēgi-szējj k.* 143. *Csēcsén: Csēcsény k.* 144. *Csēcsén pusztája e, k.* 145. *Csēcsény pataka* P, k. 146. *Csēcsény teteje: Csēcsény-tető k.*

147. *Csēmēteker* sz. 148. *Csere ösven* Ú. 149. *Csérne bükke* l. 150. *Csérne pataka* P, k, sz. 151. *Csérne pataka feje* sz. 152. *Csérne pataka ódala* sz. 153. *Csíki bora* F. 154. *Csipkés* e. 155. *Csipkés hídja* Hi. 156. *Csipkés pataka* P. 157. *Csipkés töve* l. 158. *Csukné: Assó-Csukné; Fësső-Csukné* e. 159. *Csukné sorka* e. 160. *Dani malma* É. Egykori vízimalom. 161. *Dogán* k. A tagosítás előtt vágóhíd működött itt. 162. *Dormán: Dormán-láb: Dormán lábja* sz. 163. *Dormán útja* Ú. 164. *Ébhát: Éphát* sz. 165. *Édés bükke* sz. 166. *Édés bükke kútja* F. 167. *Első keresztfa* sz. Régen keresztfa állt itt. 168. *Evetés* k. 169. *Evetés feje* e, k. 170. *Evetés kútja* F. 171. *Evetés pataka* P, e. 172. *Farkasoké* k. 173. *Fenyős: Assó-Fenyős; Fësső-Fenyős* e, k. 174. *Ferenc Jóskáné hídja* Hi. 175. *Fësső-Csukné: Csukné* e. 176. *Fësső-Fenyős: Fenyős* e, k. 177. *Fësső-Fenyős pataka* P, e. 178. *Fësső-mező: Nagy-mező* sz. 179. *Fësső-pusztá: Almafa-kút-pusztá* l. 180. *Fësső Vërëss szëre: Küsső Vërëss szëre: Vërëss szëre* sz. 181. *Fillër-gödör: Füllërëk gödre* G, k. 182. *Fiság: Fisák* Fo. 183. *Fisák mellett* sz. 184. *Fisákra mënő* k. 185. *Fodor Dávid keresztje: Fodor-kérszt: Lëcëk kérsztje* Ke. Állítójáról. 186. *Fodor Jánosé* k. 187. *Fodor-kút* F. 188. *Füstösök gödre* G, k. 189. *Gábosiaké* k. 190. *Gát përszëlëse* e. 191. *Gondos-kert* sz. 192. *Gyár* sz. 193. *Gyermëk-gödör* Á. 194. *Gyërtýános sorka* k. 195. *György Ádám gödre* G. 196. *Györöt szëge* k. 197. *Györöt szëge pataka* P, k. 198. *Gyurka Jóska kanyara* Úr. 199. *Hajdú Sándoré* k. 200. *Halom: Halom lábja: Halomra mënő* sz. 201. *Halom útja* Ú. 202. *Harang-láb* sz. 203. *Harukáj* k. 204. *Harukáj pataka* P, k. 205. *Havas útja* Ú. 206. *Hëgyësse* k. 207. *Hidegség: Hidegség lábja: Kicsi-Hidegség; Nagy-Hidegség* k, sz. 208. *Hí-patak* P, e. 209. *Horvát-kút* F. 210. *Hozó Antal nyaka* e, k. 211. *Hozó-kérszt* Ke. 212. *Hozó-tag* sz. 213. *Hurrogatató* k. 214. *Hurrogatató feje* k. 215. *Hurrogatató pataka* P, k, e. 216. *Isten gyümöcse pusztája* l. 217. *Járos-tető* k. 218. *Kápolna: Kápolnánál* sz. 219. *Kavicsmosó* É. 220. *Kendëráztatók: Tó-kert* sz. 221. *Kendő ódala* k. 222. *Kerek-hejj* sz. 223. *Két-Fiság köze: Két-víz köze* sz. Régen a Fiság két ágban folyt itt. 224. *Kicsi-Cege: Kis-Cege: Cege* k. 225. *Kicsid-aratás* k. 226. *Kicsi-Hidegség: Hidegség* k, sz. 227. *Kicsi-Magyarós: Magyarós* l. 228. *Kicsi-Magyarós pataka* P. 229. *Kicsi-mező: Kis-mező* sz. 230. *Kicsi-nyír* l. 231. *Kőbánya* l. Egykori kőbánya helye. 232. *Kő-kút* F, l. 233. *Kő-kút-kert* l. 234. *Kő-kút lapossa* l. 235. *Kömén-kert* k. 236. *Kömény Istváné* k. 237. *Köves-ódal* k. 238. *Köves-patak: Köves pataka* P, e. 239. *Köves-patak kútja* F. 240. *Köves-patak-tető* k. 241. *Kuruklók* sz. 242. *Likas* k, sz. 243. *Likas gödre* G, k. 244. *Magyarós: Kicsi-Magyarós; Nagy-Magyarós* e, l. 245. *Magyarós híd* Hi. 246. *Malom mellett: Malomnál* sz. 247. *Második keresztfa* sz. Régen keresztfa állt itt. 248. *Medvés* e, l. 249. *Medvés ódala* e, l. 250. *Medvés sorka* e. 251. *Métafa* É. 252. *Mónár Ferijé* k. 253. *Mónár Jóskáé* k. 254. *Nádas vápája* e. 255. *Nagy Anti vápája* k. 256. *Nagy-aratás* k. 257. *Nagy-árnyék* e, k. 258. *Nagy-árnyék ajja* k. 259. *Nagy-árnyék ódala* k. 260. *Nagy-árnyék teteje* e. 261. *Nagy-Cege: Cege* e, k. 262. *Nagy-hágó* k. 263. *Nagy-Hidegség: Hidegség* k, sz. 264. *Nagy-kert* k, sz. 265. *Nagy-Magyarós: Magyarós* e, l. 266. *Nagy-Magyarós pataka* P. 267. *Nagy-patak: Szëmmárton pataka* P. 268. *Nagy Sándor-borvíz* F. 269. *Nagy Sándor gödre* G, k, l. 270. *Nagy Sándor-kert: Nagy Sándor kertje* k. 271. *Nagy út* Ú. 272. *Nyestës: Nyestës lábja* sz. 273. *Nyestës ódala* sz. 274. *Nyestës-tető* sz. 275. *Nyír ajja* k. 276. *Nyír ódala* e. 277. *Nyír-pallag: Nyír pallagja* l. 278. *Nyomodák* l. 279. *Öri-ódal* e, l. 280. *Orjos-patak* P, k, l. 281. *Orjos-patak útja* Ú. 282. *Pálfalva pusztája* e, l. 283. *Pálné kertje: Sërbán Pálné kertje* e. 284. *Pëtër Ferencné aratása* k. 285. *Piktor csutakossa: Piktöré* l. 286. *Pípagyár* k, sz. 287. *Postás Rózsi vápája* e, k. 288. *Poszogó* F. Kénes forrás. 289. *Poszogó: Poszogó lábja* k, sz. 290.

Potýó-kert sz. 291. *Rakodó: Rakodó-düllő* sz. 292. *Régi-kavicsgödör* G. 293. *Régi út: Régi útas* Ú. 294. *Repülőtér* k, sz. A közelmúltban repülőtér volt itt. 295. *Részeg Andorék vápájik: Részeg Andor vápája: Részeg Andrásék vápájik: Részeg András vápája* e, k. 296. *Rét: Szémmártoni-rét* sz. 297. *Rétre mënő* sz. 298. *Róka-tag* sz. 299. *Rúgát* e, k. 300. *Rúgát ága* P, k. 301. *Rúgát-tető* k. 302. *Salló-tag* sz. 303. *Sas Antal vápája: Sas Anti vápája* e. 304. *Sas Dávidé* k. 305. *Sújkos: Sújkos-láb: Sújkos lábja* sz. 306. *Sújkos útja* Ú. 307. *Szájván* É. 308. *Szakadáj* e. 309. *Szakadáj-patak* P, e, k. 310. *Szármán: Szármány* e. 311. *Szöntégyház pataka* P, e. 312. *Szönt János-kút: Szönt János kútja* F, l. 313. *Szörpentinék* Ú. 314. *Szikra-kert* l. 315. *Szopos-kert* k. 316. *Szőcs Dénés gödre* G, sz. 317. *Tála-tag* sz. 318. *Táncos Andrásé* k. 319. *Telekasza* e, l. 320. *Telekasza hídja* Hi. 321. *Telekasza pataka* P, e. 322. *Telekasza száda* l. 323. *Tompos-kert: Tompos kertje: Tompos-kertek* l. 324. *Új-osztás* k. 325. *Urkon Istváné* k. 326. *Úz-vőgyi út* Ú. 327. *Ülő-patak* P, k. 328. *Ülő-patak kútja* F. 329. *Útetett* e. 330. *Vadles* É. 331. *Válluk* V. 332. *Válluk* V. 333. *Vápa-tető* e. 334. *Vápára mënő: Vízre mënő* sz. 335. *Vápára mënő útja* Ú. 336. *Vásár-hejji: Vásár-hejji-düllő* sz. 337. *Vásár-hejji útja* Ú. 338. *Vásár-kert* sz. 339. *Vërëss szëre: Alsó Vërëss szëre: Besső Vërëss szëre: Fësső Vërëss szëre: Küsső Vërëss szëre* sz. 340. *Vesszős-kút* F. 341. *Vitos Émréé* k. 342. *Víz köze* sz. 343. *Zsomojom* l. 344. *Zsomojom pusztája* l.

Hátulsó határrészek: 345. *Aklos* e, l. 346. *Assó-Nyír-vápa: Nyír-vápa* e, l. 347. *Asszégi-észtena* É. 348. *Ballang-sorok* e, l. 349. *Ballang-sorok pataka* P. 350. *Bándi Istán telekje* e, l. 351. *Bükk-szád* e, l. 352. *Cigán-mező* e, l. 353. *Dögös* e, l. 354. *Dögös pataka* P, l. 355. *Észtena* l. 356. *Fësső-Nyír-vápa: Nyír-vápa* e, l. 357. *Fësszégi-észtena* É. 358. *Füvenyës-nyak* l. 359. *Gyártelep* É. 360. *Havas-ódal* e, l. 361. *Hideg-kút árka* Á, e, l. 362. *Hosszú-sorok* e, l. 363. *Hosszú-sorok pataka* P. 364. *Kaszárnya: Laktanyák* É. A katonaság épületei. 365. *Katlan* e, l. 366. *Kerek-falas* e. 367. *Kis-Saj* e, l. 368. *Körös-mező* e, l. 369. *Közeptízesi-észtena* É. 370. *Lófogó* e, l. 371. *Magyarós* e, l. 372. *Magyarós pataka* P. 373. *Magyarós-telek* e, l. 374. *Magyarós-tető: Úz teteje* l. 375. *Rác pataka* P, e. 376. *Rác pataka töve* l. 377. *Saj-tető* e. 378. *Sóvető* e, l. 379. *Sóvető pataka* P. 380. *Tőgyes* e, l. 381. *Tőgyes pusztája* e, l. 382. *Tőgyes-sorok* e, l. 383. *Úz vize* P. 384. *Úz vőgye* e, l. 385. *Úz vőgye útja* Ú. 386. *Üstös: Üstös-telek* e, l. 387. *Vajda asztala*. Egy lapos kő Tőgyes-sorokban. 388. *Válluk* V, e, l. 389. *Vaszok* e, l. 390. *Vërëss-víz* P. Itt volt az ezeréves magyar határ. 391. *Ződ-domb* e.

5. LÁZÁRFALVA

Lázárfalva (Lázárfalvába, Lázárfalvából, Lázárfalvába; rom. Lăzărești) Kozmástól délre fekszik 5 km-re, és vele együtt Alcsík egyik hegylajai egységterületét alkotja, azaz „a Csekefalva – Kozmás – Lázárfalva községcsoport” egyik falva. A Csíkra általánosan jellemző sajátos falurészek, a tízesek itt a következők: *Asszég, Fësszég, Középszég, Nyirtízes: Nyír*.

A település mai élő helynévanyagát 1998–1999-ben gyűjtöttem. Az adattárban bel- és külterület szerinti taglalásban mutatom be azt, térképvázlatot is csatolva hozzá. Az alkalmazott rövidítések, jelek a következők: *a földrajzi helyek, tereptárgyak rövidítései*: Á = árok, B = bánya, É = épület, F = forrás, Fo = folyó, Fr = falurész, K = kút, Ke = út menti kereszt, P = patak, Te = temető, Té = tér, Tó = tó, U = utca, Ú = út, V = vályú; a

művelési jelleg rövidítései: e = erdő, k = kaszáló, ke = kert, l = legelő, sz = szántó; *jelek:* : = a névváltozatok jelölésére, ; = a differenciálódott helynevek jelölésére.

Belterület: I. *Asszég Fr.* 1. *Assó Malom utca: Malom utca: Pataktő U.* Egy hajdani malomhoz vezetett, illetve a *Patak-tő* nevű mezőrésze vizsz. 2. *Asszég kútja: Kőkérészt kútja K.* 3. *Iskola É.* I-IV. osztályos általános iskola épülete. 4. *Iskola-kút K.* 5. *Iskola utca: Tekerés utca U.* Az Iskola mellett van, a *Tekerés* nevű mezőrésze vizsz. 6. *Janovics-kert ke.* Volt tulajdonosa családnevével. 7. *Katolikus templom É.* 8. *Kőkérészt Ke.* A következő felirattal: „Több mint/ 300 éven át/ itten álló/ R. K. kápol/ nát az 1882/ ben junius/ 24-ikén pont/ délben/ a nagy tűz/ vész megégette/ s e helyet/ pusztává tette/ Minek örök/ emlékére/ tétetett e/ kereszt ide/ a buzgó hi/ vek által/ 1884-ben/ junius 19”. 9. *Kőkérészt utcája U.* 10. *Kulturotthon: Miklósi-kuria É.* 11. *Levőteotthon É.* 12. *Miklósi utca: Szébēni utca: Úr-kert utcája: Úr utcája U.* A *Miklósi-kuria* mellett húzódik. Szebeni nevű család lakja, az *Úr-kert* fele vezet. 13. *Óvoda É.* 14. *Papilak É.* 15. *Román templom É.* Görögkatolikus templom. 16. *Sziget Té.* Utak által közrezárt térség. 17. *Temető Te.* 18. *Templom utca U.* 19. *Törökök utcája U.* Az itt lakó családokról. II. *Középszég Fr.* 20. *Apor sz.* A torjai Apor Ilona birtoka volt. 21. *Apor-ódal sz.* 22. *Apor utca U.* Az *Apor* nevű határrészre vizsz. 23. *Assó-hídmélleg É.* 24. *Asztalos-kert k.* 25. *Bogdányok utcája U.* Lakosairól. 26. *Bót: Üzlet É.* 27. *Fésső Malom utca: Malom utca U.* 28. *Kaszatömlec k.* 29. *Kőkérészt Ke.* 30. *Középszég kútja K.* 31. *Küsmező utca: Küsmező utcája U.* 32. *Muhos Társas É.* A helybeli gazdasági társulás székhelye. 33. *Posta É.* 34. *Pujka-bár É.* Tulajdonosa ragadványnevével. 35. *Sörkert k.* 36. *Tejcsarnok É.* 37. *Tűzótószértár É.* III. *Fésszég Fr.* 38. *Ántal Ábrahámné utcája: Antalok utcája: Gagyaszár utca U.* Hajdani lakosairól. 39. *Aszalai utca: Virág Jenő utcája U.* Hajdani lakosa, *Aszalai Bálint Izra* ragadványnevével, illetve mai lakosáról. 40. *Bőrnát kútja: Virág Lajiné kútja K.* 41. *Feketék kútja: Máté Feri kútja K.* A mellette lakókról. 42. *Feketék utcája U.* Az itteni családokról. 43. *Füveny utca U.* A *Füveny* nevű határrészre vezet. 44. *Magyarós köze: Magyarós között sz.* 45. *Régi koléktív É.* A volt téesz épületei. 46. *Rét gödre U.* 47. *Rét útja Ú.* 48. *Virágok utcája U.* *Virág* nevű családok lakják. IV. *Nyírtizes: Nyír Fr.*

Külterület: 49. *Ábrahám István kútja F.* 50. *Ábrahám kútja: Ábrán kútja sz.* 51. *Assó Burus János: Burus János k.* 52. *Assó-Égés: Égés k.* 53. *Assó-Égés árka Á.* 54. *Assó-Gyertyános: Kicsi-Gyertyános: Gyertyános k.* 55. *Assó-Orotás: Orotás k, sz.* 56. *Assó-Orotás árka: Bándiak pataka P, k, sz.* 57. *Assó-Rét: Rét sz.* 58. *Aszaló sz.* 59. *Bálint pataka: Bálint Péter pataka P, e.* 60. *Bálint Péteré e.* 61. *Bányák B.* Hajdani kénbányák helye. 62. *Barta-vágás sz.* 63. *Bocskor teleke e.* 64. *Bojthid sz.* 65. *Bojthid árka: Izra pataka P, k.* A terület régen a *Bálint Izraé* volt. 66. *Borhoz való borvíz: Hi-pataki-borvíz F.* 67. *Bornahordó sz.* 68. *Bornahordó út Ú.* 69. *Borvíz árka: Fenyő-árok Á.* 70. *Borvíz-kert sz.* 71. *Borvíz-kert k.* 72. *Borvíz-kert nyaka k.* 73. *Borvíz-tető k, sz.* 74. *Borvíz útja Ú.* 75. *Buda gödre sz.* 76. *Burus János: Burus Jánosok: Assó Burus János; Fésső Burus János k.* 77. *Burus János árka Á.* 78. *Büdös ajja: Büdös alatt l, sz.* 79. *Büdös-patak P, e, k.* 80. *Büdös-patak feje k.* 81. *Büdös-pataki-borvíz F.* 82. *Bükk e.* 83. *Cécélle e, k, l.* 84. *Cécélle árka Á.* 85. *Cécélle kútja F.* 86. *Cécélle teteje e, k.* 87. *Cigán-borvíz F, e.* 88. *Cigán-borvíz-ódal: Cigán-borvíz ódala e.* 89. *Cigán-borvíz-tető e.* 90. *Cigán-patak P.* 91. *Csomád: Nagy-Csomád: Muhos heggyesse e.* 92. *Csomád ajja e.* 93. *Csomád-ódal e.* 94. *Csomád-tető e.* 95. *Csorgó F, sz.* 96. *Csorgó fűle: Csorgó fűlött sz.* 97. *Csutakos-ódal: Kápolna-ódal k, sz.* 98. *Csutakos-tető k.* 99. *Csűr-kert: Csűr-láb: Csűrök háta sz.* 100. *Dávid Jóska kútja: Vállu-pataki-kút F, k.* 101. *Déllő sz.* 102. *Disznyókasár vápája l.* 103.

Döggert k. 104. Döggút K, sz. 105. Döggútnál sz. 106. Dögök borvize F. Azok visznek innen borvizet, akik restek kimenni a Nagy-borvízhez. 107. Eger mellett sz. 108. Égés: Assó-Égés; Fësső-Égés; Közepső-Égés k. 109. Eresztövény k, sz. 110. Eröss aija e, l. 111. Eröss-árok Á , k. 112. Eröss-ódal: Eröss ódala e. 113. Eröss-tető e. 114. Falu pataka: Közepső-Orotás árka P, k, sz. 115. Fekete Gergej keresztje: Kőkereszt Ke, sz. Állítójáról. 116. Fenek: Forró Pál aija k. 117. Feneki-borvíz F. 118. Fenyős-ponk e. 119. Fenyős-ponk kútja F. 120. Fësső Burus János: Burus János k. 121. Fësső-Gyertyános: Nagy-Gyertyános: Gyertyános k. 122. Fësső-Égés: Égés k. 123. Fësső-Égés árka Á . 124. Fësső-Orotás: Orotás k, sz. 125. Fësső-Orotás árka Á , k. 126. Fësső ösven sz. 127. Fësső-Rét: Rét k, sz. 128. Fingos-borvíz F. 129. Forészter út: Nagy-lázi út Ú. 130. Forró Pál e, k. 131. Forró Pál árka: Hágó pataka P, e. 132. Forró Pál-i borvíz F. 133. Forró Pál ódala e. 134. Forró Pál teteje e. 135. Fű-Haram e. 136. Fű-Haram vápája e. 137. Fűrész-kert k. 138. Fűrész-ódal: Fűrész ódala e. 139. Fűrész útja Ú. 140. Füveny l. 141. Gábosi-kert: Koca-kert l. 142. Gát k. 143. Gorgán e, l. 144. Gödör-mart sz. 145. Gödrös út Ú. 146. Gyertyános-borvíz F. 147. Gyertyános: Gyertyánosok: Assó-Gyertyános: Kicsi-Gyertyános; Fësső-Gyertyános: Nagy-Gyertyános k. 148. Gyilános e. 149. Gyilános ódala e. 150. Gyüker-kút F, e. 151. Gyüker-kút útja Ú. 152. Gyüker pataka P. 153. Hágó aija: Hágó alatt k. 154. Hágó útja: Régi út Ú. 155. Handráék kútja: Handra kútja: Kéz ösvenje kútja F. 156. Haram: Kicsi-Haram e. 157. Haram aija sz. 158. Haram mellett sz. 159. Haram köze sz. 160. Haram ódala: Kis-Haram ódala e. 161. Haram teteje: Kis-Haram teteje e. 162. Hëgyëss-tető e. 163. Hideg-kút F, e, sz. 164. Hideg-kút pataka P, e. 165. Hid útja Ú, k, l, sz. 166. Hintó-vápa e. 167. Hi-patak P, e, k, l, sz. 168. Hi-patak martja sz. 169. Hi-patak ódala e. 170. Hosszak: Hosszú: Nyergesi-Hosszak; Tusnád felőli Hosszak sz. 171. Hosszú-bérc e. 172. Hosszú-mező l. 173. Hosszú-mező pataka P. 174. Hü-völgy sz. 175. Imolás sz. 176. Iskoláé e. 177. Járom-hejj sz. 178. Jó alma k. 179. Jüfërsztő sz. 180. Kabanna É. 181. Kamara árka Á. 182. Kamara kútja F. 183. Kamara pusztája e. 184. Kápolna-mező k. Az emlékezet szerint a falu eredeti településhelye itt volt. 185. Kápolna-mező pataka P. 186. Kasza-hosszú sz. 187. Kebe k, sz. 189. Kerek-bükk k, l. 190. Kerek-bükk ódala k. 191. Kerek-bükk teteje l. 192. Kerek Pëti e. 193. Kerek-vápa sz. 194. Kërszt Ke. Egy hajdani kápolna helyén áll. 195. Kërsztës út Ú, l. 196. Két-árok köze: Két-árok között k. 197. Két-gödör köze: Két-gödör között sz. 198. Kéz ösvény: Kéz ösvénye k. 199. Kéz ösvénye feje k. 200. Kéz ösvényei út Ú. 201. Kis-Csomád e. 202. Kicsi-fenyő e. 203. Kicsi-fűrész k. 204. Kicsi-gödör sz. 205. Kicsi-patak: Kicsi pataka P, k, sz. 206. Kicsi-pusztá l. 207. Kicsi-Tusnád: Kicsi-Tusnád pataka: Tusnád: Tusnád pataka P, k. 208. Kihágó sz. 209. Kimënő k. 210. Kisasszonyok borvize F. 211. Kis-havas k, sz. 212. Kis-havas aija: Kis-havas alatt sz. 213. Kis-havas-ódal sz. 214. Kis-havas teteje: Kis-havas-tető sz. 215. Kis-mező sz. 216. Koca fenyeje: Koca pusztája: Nagy-láz pusztája l. Hajdani tulajdonosa családnévvel. 217. Komlós-rét sz. 218. Kóródi János malma É. 219. Kő-hát sz. 220. Kő-hát aija: Kő-hát alatt sz. 221. Kő-hát fölött: Kő-hát-tető sz. 222. Kőrös vápája l. 223. Köves l. 224. Köves-ódal l. 225. Köves-ponk e. 226. Köves sorka: Köves-sorok l. 227. Köves-tető l. 228. Közep-patak P, k. 229. Közep-patak-fej: Közep-patak feje k. 230. Közepső-Égés: Égés k. 231. Közepső-Égés árka Á. 232. Közepső-Orotás: Orotás k, sz. 233. Köz-kút: Köz kútja F, e, k, l. 234. Kukojzás: Muhos: Muhos-tó Tó. 235. Kukojzás árka Á. 236. Lakatosé e. 237. Lászlók malma É. Hajdani malom. 238. Lencse-mező l. 239. Lencse-mező árka Á. 240. Lókert k. 241. Macskalík Á, k, sz. 242. Magyaró sz. 243. Magyaró-ódal sz. 244. Magyarós ösvény:

Magyarós ösvenyje k. 245. Magyarós ösvenyje kútja F. 246. Malom alatt sz. 247. Malom fële: Malom fëlött sz. 248. Malom-láb: Malom-ódal sz. 249. Měj-vápa: Nagy-vápa e. 250. Meszes e. 251. Miklósi fële kert: Miklósi-kert: Úr-kert sz. 252. Muhos pusztája: Nagy-pusztá l. 253. Nád-patak: Nád pataka P, k. 254. Nagy-borvíz F, l. 255. Nagy-borvíz árka Á. 256. Nagy-borvíz ódala l. 257. Nagy-borvíz-tető l. 258. Nagy-fűrész k. 259. Nagy-gödör sz. 260. Nagy-kút F. 261. Nagy-láz k, l. 262. Nagy-mező k, e. 263. Nagy-mező ajja k. 264. Nagy-mező-ódal: Nagy-mező ódala k. 265. Nagy-mező teteje e, k. 266. Nagy-Tusnád: Nagy-Tusnád pataka: Tusnád pataka: Tusnád P, k. 267. Nagy-verēm e. 268. Néméték útja: Szeret-szégi út sz. A hagyomány szerint a valamikor itt vezető utat a németek készítették 1914-ben. 269. Nyerges ajja sz. 270. Nyergesi-borvíz F. 271. Nyergesi-Hosszak: Hosszak: Hosszú sz. 272. Nyilas: Tekerēs sz. 273. Nyír-kapu sz. 274. Nyír-kert k. 275. Nyír-ódal k. 276. Orotás: Orotások: Assó-Orotás; Fësső-Orotás; Közepső-Orotás k, sz. 277. Patak-tő k. 278. Për-kő k. 279. Pétër-vápa: Pétër vápája e, l. 280. Ponk-borvíz: Ponki-borvíz F. 281. Potyóé: Potyóké sz. 282. Régi út Ú. 283. Rét: Assó-Rét; Fësső-Rét k, sz. 284. Rigós-árok Á, sz. 285. Román kútja F. 286. Román pusztája l. 287. Rossz hágó Ú, e. 288. Rossz-kút F. 289. Rövid-láb: Rövid-lábak sz. 290. Sáros-árok Á, e, l. 291. Sirüllő Ú. 292. Sós-borvíz F. 293. Sóska padja k. 294. Sós-kérészt: Sós kérésztje Ke, sz. Állítója, Bálint Ferenc ragadványnevével. 295. Sógó e, k. 296. Sógó ajja k, l. 297. Sógói-borvíz F. 298. Sógó-patak P. 299. Sógó pusztája l. 300. Szabók vápája: Szabó-vápa e. 301. Szabó-vápa teteje e. 302. Szántó Lázár kútja F. 303. Szántó Miháj malma É. Hajdani malom. 304. Szénás-mező sz. 305. Szënes-vápa k. 306. Szënt Anna-tó Tó. 307. Szoros k. 308. Szoros-patak P. 309. Szorosra mënő k. 310. Szöktető e. 311. Szöktető-tető e. 312. Tar-vész e. 313. Tar-vész pataka P, e. 314. Temető-kert sz. 315. Temető-ódal k. 316. Tó bërce l. 317. Tó-ódal: Tó ódala e. 318. Tusnád felöllyi Hosszak: Hosszak: Hosszú sz. 319. Tusnád-mart: Tusnád martja sz. 320. Tusnádra mënő sz. 321. Udvari-kert sz. Ábrahám Udvari János birtoka volt. 322. Új út árka Á. 323. Vadászház É. 324. Vadászház-vápa e. 325. Vágás sz. 326. Vágás-tető k. 327. Vágás útja Ú. 328. Várza-borvíz F. A mellette lakó családról. 329. Vállu V, F. 330. Vállu árka: Vállu pataka P, e. 331. Válluk V. 332. Vállus-kút F, e. 333. Vállus-kút árka: Vállus-patak P, e. 334. Vállus-kút teteje e. 335. Vas-láb sz. 336. Vërës-patak P, k, l. 337. Vërës-pataki-borvíz F. 338. Vettettyü árka Á. 339. Visszafojó-árok Á, sz. 340. Vízszűrő É.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

SZEMLE

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményének katalógusa. Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca. Szerkesztette és a bevezető tanulmányokat írta: Sipos Gábor. Scientia Kiadó – Biblioteca Filialei Cluj–Napoca a Academiei Române, Kolozsvár, 2004. 623 l.

Minden nagyobb könyvtárnak vannak féltve őrzött kincsei. Ezeket külön veszi nyilvántartásba és biztonságosabb körülmények között őrzi. A legértékesebb kincsnek számítanak a kéziratos kódexek, s általában az egyetlen példányban fennmaradt kéziratok. A legelső, 1500-ig keletkezett nyomtatványokat ősnymtatványnak nevezzük, s nemzetközileg is számon tartottak. A legrégebbi magyar nyomtatványokat, 1711-ig terjedően először a kolozsvári egyetem tanára, Szabó Károly gyűjtötte össze három részes könyvészetben *Régi Magyar Könyvtár* címmel. Ide sorolta az 1531-től megjelent magyar nyelvű nyomtatványokat, az 1473 után készült, Magyarország területén megjelent nem magyar nyelvű kiadványokat, továbbá a magyar szerzők 1480 óta külföldön, idegen nyelven kinyomtatott munkáit. Szabó anyaggyűjtését Hellebrant Árpád folytatta és Sztripszky Híador egészítette ki. A teljes könyvészeti jegyzék újbóli kiadása *Régi Magyarországi Nyomtatványok* címmel 1971-ben kezdődött el. A Szabó Károly által felállított korszakhatár, 1711 azóta a magyar könyvtártudományban határkövé vált. Minden korábbi – a fenti három kategóriába sorolható – magyar vonatkozású kiadványt külön katalógusban tartanak nyilván, s fokozottabban – rendszerint elkülönítve – őriznek. Ezekből a kötetekből gyakran csak egy-két példány maradt fenn napjainkra, egyik-másiknak hiányosak a lapjai, gyakran éppen a címlapjukat tépték ki, úgyhogy azonosításuk is nehéz. Ugyanakkor régi szokás szerint tulajdonosuk többnyire beleírta nevét, néha a megszerzés időpontját, helyét is. Megjegyzéseket tett a szövegre, kötetre vonatkozóan. A legtöbb régi magyar kiadványnak külön története van, s gyakran fényt vet a birtokló könyvtár múltjára is.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár összmagyar viszonylatban is az egyik leggazdagabb Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményt őrzi. 1948-as megalakításától kezdve a három nagymúltú kolozsvári tanintézet, egy rendház és két vidéki püspökség-érsekség könyvgyűjteményét egyesítették égisze alatt.

Az 1579-ben alapított egykori jezsuita majd piarista tanintézet – egy ideig egyetem – könyvgyűjteménye talán a leghányatottabb sorsú: a Farkas utcából Kolozsmonostorra kerül, majd az óvári rendházba, aztán a Farkas utca nyugati végén felhúzott új épületekbe, s azokon belül is néhányszor áthelyezik, míg a líceum-épület földszintjén kialakítják szakszerűen berendezett helyiségeit. Érdekessége, hogy a jezsuita atyák a reformáció nyomdatermékeit is gyűjtögették, s rendszerint bejegyezték a kötetekbe a megszerzés évét. A téka magába olvasztotta a kolozsvári katolikus egyházközség és a nemesi konviktus könyvtárait. Első nagyobb rendezése 1831–1833 között zajlott, minden kötetbe latin feliratos pecsétet ütöttek. Az utolsó nagyobb

számbavétel és a Régi Magyar Könyvtár anyagának különválasztása 1929-től kezdődően György Lajos vezetésével történt: akkor 243 kötetet vettek nyilvántartásba. Utóbb, már az akadémiai korszakban, 1961–1962-ben újabb leltározás alkalmával 400-nál több régi magyar könyvet azonosítottak. A mostani könyvészet 483 tételt sorol fel.

A kolozsvári Református Kollégium létesülése sem köthető biztos évszámhoz, még nehezebb könyvtárának alapítási idejét kikövetkeztetni. Így az 1624-ben elhunyt Csepei Sidó Ferenc kolozsvári lelkész 20 kötetes adománya tekinthető a létezés első biztos adatának. A gyűjtemény Apáczai Csere János idején költözött át a tanintézettel együtt az Óvárból a Farkas utcába, s az itt 1661–1667 között készült első könyvjegyzék már 575 tételt tartalmaz. Gazdagodása jórészt tanárok, lelkészek, tanítványok adományainak köszönhető. Sokáig a református templom csonka tornyában tartották a könyveket, a gyűjtemény így vészelte át az 1798-as nagy tűzvészt. A XIX. század elején épült mai ókollégiumban külön díszes, két emeletet összeolvasztó könyvtártermet alakítottak ki. 1819-ben költözött oda a téka. Gyarapítására az iskola a XIX. század elejétől már bizonyos pénzösszeget is fordíthatott. Első szakszerű rendezését Gyulai Pál, a jeles költő és irodalomtörténész mint tanár-könyvtárnok kezdte el az 1850-es évek végén és Fekete Mihály folytatta. Valószínűleg ők kezdeményezték a Régi Magyar Könyvtár anyagának különválasztását. Aztán Szabó Sámuel, Török István, Kovács Dezső tanár-könyvtárosok rendezgették az állományt, 1871-ben minden kötetbe pecsétet ütöttek. Az 1925-ben bezárt szászvárosi Református Kuun Kollégium könyvtárának egy részét a kolozsvári tanintézet kapta meg. A régi magyar könyvek szakszerű katalógusa az 1960-as években készült, s 688 kötetet tartalmaz. A jelen kiadványban 901 címet vesznek nyilvántartásba.

Az Unitárius Kollégiumot 1557-ben országgyűlési határozattal alapították, s nem 1568-ban, ahogy itt olvashatjuk, de kétségtelenül 1568-tól vált unitáriussá. Az évszázadok során aztán a tanintézet az óvári kolostor-épületből a Főtérre, majd a Magyar utcába költözött, ez utóbbi helyen is háromszor cserélt helyiségeket, míg végül – úgy tűnt – hogy az 1901-ben befejezett pompás iskolaépület első emeletének északi szárnyában végeleges, megfelelő otthonra lelt. Az állományt 1603-ban és 1716-ban is katolikus szempontból szétválogatták, s az eretneknek vélt könyveket máglyán égették el. A gyűjtemény magába olvasztotta az egyházközség könyvtárát. Az akkor unitárius Szent Mihály templom sekrestyéjében menekült meg a tűzvésztől. A könyvtárt főleg tanárok és tanítványok ajándékai, hagyatékaik gazdagították. Az unitárius Főtanács 1781-ben egyenesen elrendelte, hogy az egyházi költségen külföldet járt lelkészek és tanárok kötelesek könyveik jegyzékét az egyháznak benyújtani, s ha utód nélkül hálnak meg, tékájuk a kollégiumi könyvtárat gazdagítsa. Kifejezetten könyvgyűjtő unitáriusok nem egyszer hagyták több száz vagy éppen ezer kötetüket a főiskolai könyvtárnak. Petrityevith Horváth Boldizsár, Suki László, Bölöni Farkas Sándor, Gedő József, Brassai Sámuel a legkiemelkedőbb adományozók. Nagyjait Kovács István történész hagyatékából 80 kötet a régi magyar könyvek közé tartozik. „Jórészt ezeknek a bibliofilájukról híres XIX. századi adományozóknak köszönhető, hogy az unitárius főiskola régi magyar könyvgyűjteménye oly gazdag XVI–XVII. századi kolozsvári és gyulafehérvári kiadványokban, az ő tudatos gyűjtésük és nagylelkű ajándékuk eredményeképpen az erdélyi unitáriusok reprezentatív könyvtára egyúttal az egyistenhívő magyarországi irodalom egyik legfontosabb őrzőhelyévé vált” – állapítja meg Sipos Gábor. A könyvtár a XX. század elején magába olvasztotta a tordai aligmnasium

könyvgyűjteményét is. A régi magyar könyvanyagot az 1889-től tanár könyvtárosként tevékenykedő Kanyaró Ferenc vezetésével vehették nyilvántartásba, de nem különítették el a törzsanyagtól. Ez csak az akadémiai korszakban, az 1950-es évek folyamán történt meg. Az ekkor felállított katalógus szerint 578 kötet régi magyar könyv található 693 tételben az unitárius állományban. A kinyomtatott jegyzék 693 címet vesz nyilvántartásba.

A kolozsvári Ferences Zárda könyvtára egyidős a rend kolozsvári visszatelepedésével: 1725-ben kapták meg az óvári kolostorépületet. Maguk is gyűjtöttek, adományként is kaptak régebbi kiadású köteteket, más ferences rendházak gyűjteményeiből is kerültek ide kötetek. A XIX. század végén, majd a XX. század első felében is rendezték a könyvtárat. Állagában 112 régi magyar könyvet regisztráltak, a mostani leírás 110 címet ölel fel.

A balázsfalvi Görög Katolikus Érsekség Központi könyvtára több összetevőből jött létre az 1916-ban emelt új épületben. Kezdetei 1750 körülre nyúlnak vissza. Az eleinte Fogarason székelő püspökség, a balázsfalvi bazilita szerzetesrend és a papképző szeminárium könyvtárai 1754-től kerültek közös vezetés alá. Adományokból és vásárlásokból folyamatosan gazdagodtak, 1835-ben leltározták őket, s egyesítésük 1853-ban történt Főegyházmegyei Könyvtár (Biblioteca Arhidieceșană) elnevezéssel. Az új elrendezést Timotei Cipariu bibliofil kanonok dolgozta ki. Saját ritka értékes 6–7000 kötetet számláló könyvgyűjteményét is 1887-ben a balázsfalvi könyvtárra hagyta. A főegyházmegyei és a görög katolikus főgimnáziumi s néhány kisebb könyvtár egyesítéséből jött létre az 1949-ig működő Központi Könyvtár, az erdélyi románság leggazdagabb könyvgyűjteménye. Ennek az 1970-es években felállított katalógusában 66 régi magyar könyvet találtak, a mostani nyomtatott jegyzék 64 címet sorol fel.

A legkisebb gyűjtemény Szatmárról származik, az ottani Római Katolikus Püspöki könyvtár töredékéből. A szatmári püspökség 1804-ben szakadt ki az érseki rangra emelt egri püspökségből. A püspöki káptalan rövidesen könyveket is gyűjtött. Schlauch Lőrinc püspök már tudatosan fejlesztette a könyvtárat. Meszlényi Gyula püspök pedig 1891–1892-ben díszes új könyvtárpépületet emeltetett. 1905-ben itt kb. 60000 kötetet őriztek. Miután ezt a püspökséget és papképző szemináriumát a román kommunista hatalom megszüntette, szóródásnak indult könyvtárát részben az Akadémia kolozsvári fiókja menekíthette el. Az akadémiai leltárban 43 régi magyar könyv, a mostani kiadványban 46 cím szerepel.

Az 1948 nyarán hozott „tanügyi reformmal” az összes romániai felekezeti iskolát államosították, a következő évben a katolikus rendházakat számolták fel, a görög katolikus felekezetet pedig betiltották, illetve az ortodox egyházba olvasztották. Az így gazdátlanul maradt könyvtárakat egyesítették a kolozsvári Akadémiai Könyvtár keretében. A három iskolai könyvtár egyelőre régi helyiségeiben maradt, a kollégiumépületekben, míg a többi könyvgyűjteményt Kolozsvárra szállították, s itt az Egyetemi Könyvtár raktárában őrizték. Hosszas vajúdas után 1974–1975-ben felépült a Farkas utca közepén az egykori Apáczai-ház helyén az Akadémiai Könyvtár új, a környezettől elütő, bántóan modern és szakmai szempontból sem megfelelő kétemeletes épülete, s 1975–1976 folyamán ide helyezték át a könyvtár valamennyi gyűjteményét. Szerencsére a jelzeteket meghagyták, illetve egy-egy betűvel toldották meg (C = katolikus, R = református, U = unitárius, F = Ferenc-rendi, B = balázsfalvi, SM = szatmári) utalva a származásra. Az 1980-as években a cédula-katalógust egységesítették.

Sipos Gábor négy könyvtárszakot végzett tanítványa (Kovács Mária, Kuszálík Eszter, Sántha Emese, Szőke Imola) segítségével e könyvtár régi magyar köteteit katalogizálta. Három évig tartó munkájuk során minden kötetet kézbe vettek, a rongált kötéseket vagy éppen kötetleneket kartonnal burkolták és széles szalaggal kötötték át, gerincükre felírták a jelzetet. Sikerült néhány kötetet azonosítaniuk, lappangó köteteket megtaláltak, pár esetben a törzssanyagból emeltek ki Régi Magyar Könyvtárba illő kiadványokat.

Tulajdonképpen hat katalógust állítottak össze – állományonként. S ezekhez járul az akadémiai időszakban beszerzett 15 ide sorolható kötet jegyzéke. (Ezek jelzete: N-nel kezdődik.) Az egyes kötetek leírása az állományokon belül betűrendben történik, a szerző neve vagy a cím első szava szerint. A latinosított szerzői neveket a szakirodalom szerint egységesítették. A hosszú, barokk címeket értelmes mondattá rövidítve kipontozással egyszerűsítették. A cím után feltüntetik a nyomtatás helyét, a megjelenés évét valamint a nyomda/nyomdász nevét. Ezt követi a formátum és a lapszám jelölése. Ahol hiányzik a címlap, szögletes zárójelbe teszik adatait a szakirodalom alapján. A további leírás már a könyvtár példányának sajátosságaira vonatkozik: a kötés jellemzése és megbecsülhető kora, kolligátumban elfoglalt helye, tulajdonos-bejegyzések, pecsétek, érdekesebb kéziratos beírások. A cikkely rendszerint a Régi Magyar Könyvtár (RMK) esetleg a Régi Magyar Nyomtatványok (RMNy) katalógusszámával zárul. A könyvtári azonosító jelzet mindig a tétel első sorának végén található.

A kötetnek van egy általános tájékoztató bevezetője, s minden egyes gyűjtemény előtt külön történeti összefoglalás található. Ezeket Sipos Gábor jegyzi. Román fordításban is olvashatók. Az egyes gyűjtemények katalógusa után személy- és helynévmutató valamint nyomdamutató található. A könyvet a szakirodalom felsorolása, a rövidítések feloldási jegyzéke valamint a szerzők néhány életrajzi adata zárja.

Az összesen 2241 Régi Magyar Könyvtárba tartozó kötetnek jó lett volna egy közös mutatót is készíteni, hogy az érdeklődő, kutató gyorsabban tájékozódjék. Meggondolkoztató, hogy az egyes felekezetek e könyvgyűjteményeikre igényt tartanak, s esetleg a közeljövőben újra szétválnak az állományok. A kötet az újabb gyakorlat szerint a régebbi szerzők származáshelyre utaló nevét így közli: Apácai, Károlyi, Szenci.

E könyvészet 2004-es impresszummal 2005-ben jelent meg a Sapientia Alapítvány (Kutatási Programok Intézete) „Sapientia Könyvek” sorozata 28. köteteként.

GAAL GYÖRGY

KLAUS-JÜRGEN SEMBACH, **Szeccesszió**. A megbékélés utópiája. Taschen/Vince Kiadó. Köln, 2002. 240 l.

A szeccesszió kifejezést művészettörténészek, irodalomtudósok, stíluskutatók évtizedek óta használják, és sajátos módon minél inkább általános érvényű fogalomná válik, annál tisztázatlanabb, annál gyanúsabb és kétségesebb az a tartalom, amit felölel. A szeccesszió kérdésének bizonytalansága, szétszaladó irányvonalai készítették Klaus-Jürgen Sembachot arra, hogy a szeccesszió valóban művészi értékeit gondos válogatással felszínre hozza. A szerző alapállása szerint a szeccesszió kizárólag az alkalmazott művészetekben bontakozott ki, tehát maga a szó is csak a tárgyak, bútorok, épületek

jellemzésére használható. Mivel az irányzat egyik fő törekvése az volt, hogy célszerű, ám magasztos formát adjon a használati tárgyknak, Sombach eleve kizárja vizsgálódása köréből a „művészetet“, hiszen szerinte a szecesszió képviselőit épp az a szándék jellemezte, hogy művész módjára akartak dolgozni, de nem akartak művészetet teremteni.

Az igényes kivitelezésű és illusztrációs anyagával méltán lenyűgöző könyv szerkezetileg három pillérre épül. Az első rész „Mozgás“ címmel a modern stílus első lépéseit követi nyomon, a szecesszió forrásvidékét tárja fel. Érdekes párhuzammal indít: a mozi 1895-ben, a szecesszió pedig néhány évvel korábban indult útjára, s a kettő nagy fokú kölcsönhatást mutat. Sembach a közös lendítő erőt a mozgás iránti elragadtatásban véli fölfedezni. Az 1890-es években az élet egésze mozgásba lendült, a film ezt a dinamizmust kívánta tükrözni, a szecesszió pedig ennek az esztétikai megjelenítésére törekedett. Művészet és technika viszonyát korábban inkább a köcsönös idegenkedés, mintsem a szimbiózis vágya jellemezte. A szecesszió tette az első egyértelmű kísérletet ennek a megváltoztatására, mivel megpróbálta összeegyeztetni a művészet hagyományos törekvéseit a technika korának modern arculatával. Gyanítható volt ugyan, hogy a kettő kibékíthetelen, de ez valójában a szecesszió révén vált fájó bizonyossággá. A szecesszió, bár rövid életűnek bizonyult, Sembach szerint az utópikus remény metaforájaként mégis örök életűnek tetszik. Sembach kritikai méltatásaiból kiderül, hogy az irányzat legsikerültebb alkotásaiban van valami mélyen rejlő, súlyos mag, amelyet lehet és kell is tanulmányozni.

Az új művészet ambivalenciája, többarcúsága és változékonysága nem szeszélyből fakad, hanem a stílust életre hívó helyzetből. Ez az ellentmondás a művészet és a technikai fejlődés disszonanciájának a következménye, amely a XIX. század során egyre nyilvánvalóbbá vált, és egyre égetőbben tett szükségessé valamilyen megoldást. A szerző szerint 1990 körül érkezett el a nagy pillanat. A szecesszió ornamentikája már több volt pusztán dekorációnál, nem felesleges dísz volt, hanem az egész fejeződött ki benne. Példaként a belga Henry van der Veldének egyik legismertebb bútorát, a nagy babszem alakú íróasztalát méltatja, ebben a formai és a funkcionális elemek erőteljes szimbiózist alkotnak, minden részlet egyszerre díszítő jellegű, s egyben célszerű is.

A „Nyugtalanság“ címet viselő központi fejezet a szecesszió topográfiáját tárja elének. „A provinciák lázadása“ alcím is jelzi, hogy az új kezdeményezések nem annyira a nagyvárosokban, mint inkább az akkor jelentéktelenebbnek számító helyeken jelentkeztek. Sembach meggyőzően bizonyítja, hogy München, Darmsatdt, Weimar, Drezda a művészi kísérletezésben merészebb volt Berlinnél, s az új stílus fölkarolása a hivatalos császári művészetpolitikával való tudatos szembefordulás jele volt. A provinciák lázadása ez valóban. Brüsszel számára a szecesszió lehetőség, hogy fővárosként erősítse meg a helyzetét a heterogén lakosságú országban. Nancyban a politikai igazságtalanság (a Franciaország és a Németország közötti felosztottság) válik ösztönző erejűvé, s ez még erőteljesebben jelentkezik a finnek szabadságharcában a megújult orosz elnyomás ellen. A politikai és művészi lázadás legnyilvánvalóbban Barcelonában fonódott egybe, ahol Antoni Gaudí személye és munkássága mindkettőt megtestesítette. Sembach szerint van abban valami heroikus, ahogy a nyugtalanságnak ezekben a századvégi központjaiban a művészet, ha nem is fegyverként, de az önmegvalósítás eszközeként juthatott szerephez.

A továbbiakban a szerző sorra veszi Brüsszel, Nancy, Barcelona, München, Weimar, Darmstadt, Glasgow, Helsinki és Chicago esetében a modern stílus térhódításának sajátosságait, főbb képviselőit, bemutatja és méltatja legjellemzőbb szecessziós alkotásait. A jól megválasztott képanyag még a laikus számára is élvezetessé teszi a műkritikai elemzéseket, és segít tudatosítani az egyedi jellemzőkön túl a közös, irányzati sajátosságokat.

A könyvet záró harmadik fejezet az „Egyensúly” címet viseli, s voltaképpen a modern stílus bécsi diadalútját vázolja fel. A gazdasági, politikai, társadalmi kontextus körvonalazása után meggyőzően bizonyítja, hogy Bécs sok szempontból különbözött a szecesszió más európai központjaitól. A másutt tapasztalható dinamizmus itt kiegyensúlyozott, érett stílussal párosult, közös viszont a díszítésben való tobzódás. A bécsi nagy szecessziót négy építész, Joseph Maria Olbrich, Adolf Loos, Otto Wagner és Josef Hoffmann munkásságának tükrében állítja elének. Sembach a szecesszióban a XIX. század előli sikeres menekülést lát, a művészet képrázatos tűzijátékát, amelynek ki kellett hunynia. Ezért számára ez az irányzat inkább lezárás, mintsem kezdet.

A szerző érdeme, hogy sikerül tetten érnie a szecesszió szerteágazó irányvonalait, tartalmának ellentmondásos voltát, a formai kifejtésben található igen sokféle variációt, de ugyanakkor az ezekben föllelhető közös erővonalakat is. Munkája éppen ezáltal válik termékenné, a szerző szándékától függetlenül, a művészettörténeti és az általános stílustörténeti kutatás számára is.

P. DOMBI ERZSÉBET

SZATHMÁRI ISTVÁN, **Stilisztikai lexikon**. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2004. 250 l.

A lexikon fogalmi meghatározásának megfelelően – szaktudományi ismereteket betűrendbe sorolt kisebb cikkekben közlő kézikönyv –, Szathmári István kötetét egyértelműen az a szándék vezérelte, hogy segítséget nyújtson a nyelvi kommunikáció stílusának minden helyzetben való megfigyelésére. Az a gazdasági és pénzügyi hajsza, amely párosul a tömegkommunikáció szubkulturális propagandájával, sajnos háttérbe szorítja az olvasást, a szép kifejező beszédet, s a szegényes szókincs eredményeképpen előtérbe kerülnek a nyelvi klisék, a rosszhangzású, a pejoratív jelentésű szavak, s a fiatalok beszédében is szinte mindennapos jelenség a durva, a közönséges kifejezések használata.

A lexikont jól hasznosíthatják a szakemberek, mindazok, akik érdeklődnek a stílus kérdései iránt, de anyanyelvi oktatásunknak is nyereség, a diákok, tanulók is haszonnal forgatják, ha tankönyvként vonul be a magyar órákra. Eddig a stilisztikai kérdések tisztázására R. Molnár Emma és Vass László *Stilisztikai ábécé a magyar nyelv és irodalom tanításához* (Módszertani Közlemények Könyvtára 11. Tanárok Könyvtára 2. Szeged, 1989) c. könyvét hívtuk segítségül, valamint Zsilka Tibor *Poétikai szótár*-át (Bratislava, 1977). Mindkettő felöleli mindazoknak az irodalmi kifejezéseknek a magyarázatát, amelyek eddig a tankönyvek elméleti részét képezték, s tartalmazza az egyes műfajok meghatározását és rövid jellemzését is.

Szathmári István lexikona több mint 200 stíluskategória, illetve a stílussal összefüggő fogalom magyarázatát adja. Íme, mit olvashat az a fiatal, aki durva,

közönséges kifejezéseket használ: „**Kakofemizmus** (gör. ’rosszat/rosszallóan, rosszalva való/ mondás) – kisebb-nagyobb indulat hatására rosszabbító kifejezéseknek, azaz semleges és közönségesebb hangulatú szavak helyett durvábbaknak, brutálisabbaknak a használata. Pl. számár, hülye, barom, satrafa, bagóhiten él (törvénytelen házasságban). Ide tartozik a gúnynevek és szitokszók egy része is. A kakofemizmus az eufemizmusnak az ellentéte, de ritkább jelenség nála. Nyelvi, stílári eszközai nagyrészt rokon értelmű szavak, körülírások, képes kifejezések közül valók, csak hogy itt – az eufemizmussal szemben – a pejoratív, azaz a rossz, negatív irányba történő nagyítás, túlzás játszik fontos szerepet. A kakofemizmus költői felhasználására jó példa Petőfinek »Mit nem beszél az a német...« c. verse. Lásd még: eufemizmus, Pejoratív“ (95).

Egy másik szócikket is figyelmébe ajánlhatunk a csúnyán író tanulóinknak. A látható nyelvről szól, amelyben az írásformák, a nyomdatechnikai eszközök s a helyesírás érzeni-hangulati hatásáról olvashatunk. Ezek a kérdések anyanyelvi oktatásunkban nagyon kevés figyelmet kapnak, nagyon kevés gyakorlat szerepel magyaróráinkon (de más tantárgyak óráin is): „az íráskép, azaz a leírt nyelv külsőségei, közelebből az írásforma is hat ránk, az írásképnek is van hangulata, érzelmi velejárója“ – írja a szerző. De mindannyian tapasztalhatjuk, milyen hangulat kerít hatalmába, ha egy iskolai füzetet kézbe veszünk. Sokszor elkeseredést vált ki a rendezetlen, a sorvonálnak fittyet hányó, a nehezen olvasható, sőt több helyen is olvashatatlan írás. Az elemi osztályokban begyakorolt írásuk fokozatosan átalakul, sajnos negatív irányban. Ez a változás oktatásunk hiányossága is, kevesebb figyelmet fordít a tanár a leírt, lejegyzett tananyag írásformájára, nagyon ritkán mutatja be példaképpen íróink, költőink eredeti, sokszor gyönyörű írását, Arany János gyöngybetűit, Ady kalligrafikus vagy Kós Károly szálkás, a kódexek világát idéző írását. Nagyon sok tanulóban nem tudatosul, hogy a „helyesíráshoz is sok érzelmi momentum fűződik ..., a vessző a logikailag fegyelmezett gondolkodás eszköze..., a kettőspont rendkívül alkalmas egy-egy fontosabb gondolat kiemelésére..., a pontosvessző a világos stílusnak fontos eszköze..., a gondolatjel jelezheti azt, hogy bizonyos fokig elkülönülő gondolatot kezdünk..., a három pont jelenthet kihagyást, érzelmi szünetet..., az idézőjel az idézet kezdetét és végét jelöli...“, s folytathatnánk még a tanulóink által elfelejtett, alig használt írásjelek sorát, amelyek mindegyikére rengeteg irodalmi példát nyújt át a tanár magyaróráin, de ezek – sajnos – nem válnak követendő példává. Egyszer talán újra előtérbe kerül, újra fontos lesz a szép, olvasható, kalligrafikus írás – mint a kódexírók korában.

A lexikon szaktudományi érdeme, hogy szócikkei széles értelemben vett nyelvi stilisztikát adnak azáltal, hogy a stilisztikai jelenségek megnevezése mellett az idegen kifejezést, ennek eredetét és jelentését is megtaláljuk, valamint a nyelvi-stilári eszközzeit és stílushatását. Növeli a produktivitást, hogy a szócikkek nagy része egyben retorikai alakzat is.

Szathmári István lexikona a szakkifejezések ismertetése mellett szépirodalmi példákkal is gazdagon illusztrál, így bármikor felismerhetők az olvasmányainkban szereplő hasonló alakok, irányítóként szolgálhat szépirodalmi és egyéb szövegek megértéséhez, feldolgozásához, esztétikai értékeléséhez, s az anyanyelv használata közben, a szövegalkotás folyamatában is segíthet a szép, a kifejező, a képszerű, a hangulatos kifejezések kialakításában.

Hiszen olyan stílus kategóriák, fogalmak magyarázatát találjuk meg benne, mint az alakzat, a zsargon, ellentét, világosság, hiperbola és társadalmi stílus, körmondát és

rosszhangzás, látható nyelv és naturalizmus, de tájékozódhatunk korstílusokról, stílusirányzatokról is: a barokkról, a biedermeierről, a dadizmusról, a futurizmusról, az impresszionizmusról, a klasszicizmusról, a kritikai realizmusról, a reneszánsz és a humanizmus stílusvonásairól, a rokokó, a romantika, a szentimentalizmus, a szimbolizmus s a szürrealizmus stílustörténeti jelentőségéről, s mellettük a stíluselemzés, a stíluskritika, a stílustörténet és természetesen magának magának a stílusnak a mibenlétéről is, valamennyit a megfelelő cím alatt. Arról is gazdag tájékoztatást kapunk, hogyan tud megfelelni anyanyelvünk a kommunikációs helyzeteknek, miért tud stílusossá lenni, milyen kommunikációs tényezőktől függ a válogatás és az elrendezés (195).

Babits Mihály célként és szándékként fogalmazta meg: „stilisztikai ismeretekkel bővíteni az irodalmi műveltség körét. A stilisztikailag képzett olvasó az irodalmi műveket sokoldalúbban tudja értékelni, élvezni. Egy kiváló költőt vagy íróat olvasva, lelked a költő lelkével együtt fut, lát és dolgozik... De csak akkor, ha követni tudod a költőt, elképzeled metaforáit, megérted célzásait: máskülönben olyan vagy, mint a vak ember a legszebb vidéken.“

Irodalmi oktatásunk korszerűsítését, eredményessé tételét előfeltételek megteremtésével lehet elérni: megfelelő kézi- és segédkönyvekkel. Ezért is imponáló a lexikon célja, szándéka, a megvalósítása, fejtegetéseinek a bizonyító és meggyőző ereje, ezért nagy értékű Szathmári István munkája, mert a mindennapi életben is ható tényező lehet.

MÁLNÁSI FERENC

Gömöry-kódex. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp. 2001. 797 l.

A Régi Magyar Kódexek sorozat feltehetően nemcsak a nyelvészek és irodalomárok számára ismerős, hanem minden olyan olvasó számára is, aki szeret tallózni múltunk írott emlékei között. E sorozat 26. számaként látott napvilágot a Gömöry-kódex. A kötet a nyelvemlék hasonmását és betűhű átiratát tartalmazza bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva. Az előkészítő munkacsoport tagjai Haader Lea, Madas Edit, Papp Zsuzsanna, Pusztai Ágnes voltak. A Gömöry-kódex – nevét egykori tulajdonosáról, Gömöry Károlyról kapta, aki 1821-ben ajándékozta a kéziratot a Nemzeti Múzeum Könyvtárának – a margitszigeti domonkos apácák használatára másolt imádságoskönyv.

A kiadvány a már említett sorozat részeként, annak tartalmi és formai követelményeinek felel meg. Két fő tartalmi egységre bontható: a tartalmas, aprólékos, kiváló szakértelemről tanúskodó Bevezetést a kódex betűhív átirata követi. A sorozat egyik nagy erénye, hogy az átirattal párhuzamosan az adott nyelvemlék egyes lapjairól készült fényképet is közli, igaz, csak fekete-fehérben (kivételt képez az 5. szám alatt megjelent Kriza-kódex, amelynek lapjait színesben tették közzé). Ezen segít az utóbb megjelent kötetek fedőlapjára készített színes kép a kódex egy-egy lapjáról (ilyen a 21. számmal megjelent Debreceni Kódex, a 23-as Kulcsár-kódex, a 24. Nagyszombati Kódex, valamint a 25. számmal jegyzett Peer-kódex is). Esetünkben a bevezető lapjai közé is iktattak egy színes lapot a kódex két oldaláról, melyet csak üdvözölhetünk.

A bevezető – melyről mindjárt leszögezhetjük, hogy szokatlanul hosszú, mintegy 120 lap – számos fontos információt tartalmaz mind magáról a kódexről, mind pedig azokról a tudományos kérdésekről, amelyek kijelölik a Gömör-kódex helyét nyelvemlékeink sorában. Ez nemcsak terjedelmében, de tartalmában is túlmegy az eddig megjelent kódexek bemutatásán. Igaz, e szerzőpáros munkája a Kulcsár-kódex is, ahol hasonló alaposságról, kutatói elmélyültségről tesznek bizonyosságot. E kódex tanulmányozása, átírása, a szakirodalom gondos átvizsgálása során a szerzők tovább léptek: részben teljesen új információkkal gazdagították a szakirodalmat, részben pedig olyan jellegű szövegelemzésekbe bocsátkoztak, amelyek túlmutatnak a szokásos bevezetők egyszerű bemutató, leíró jellegén. Ezt a tendenciát csak üdvözlhetjük, hiszen így már a bevezető számos, továbbgondolásra érdemes kérdést vet fel.

Mindazonáltal a Bevezetés felépítésében pontosan követi a sorozat által elindított sémát, és a következő alfejezetekre tagolódik: A kódex leírása (Papp Zsuzsanna), A kódex története (Haader Lea), A kódex tartalma (Haader Lea), A kódex szövegegységei táblázatosan latin megfelelőekkel és párhuzamos helyekkel (Haader Lea), A kódex másolói (Papp Zsuzsanna), A kódex másolóinak írása és hangjelölése (Papp Zsuzsanna), végül az Irodalomjegyzék következik. A bevezető kiegészül egy nem szokványos alfejezettel is: Megjegyzések a kódex egyes szövegegységeihez címmel, amely Haader Lea munkája.

Előljáróban megtudhatjuk, hogy a kódexet jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik, jelzete: M. Nyelvemlék 5. A kódex leírása című alfejezetből (szerzője Papp Zsuzsanna) megismerhetjük a nyelvemlék legfontosabb külső, formai jegyeit. Kötése nem az eredeti, a jelenlegit 1852-ben a Nemzeti Múzeumban kapta, de már korábban is átkötötték, s az átkötések alkalmával bizony néhol egyes lapjait is összecserelték. Ezekre a cserékre is aprólékosan mutatnak rá a szerzők. Anyaga változó minőségű papír, két fő vízjele a mérleg és a kalap. A kódex újonnan nincs restaurálva, az ívfüzetek eredeti szerkezetét a szoros összefűzés miatt nem lehet megállapítani. A kódex keletkezésének a dátumát a 8. kéz, soror Katerina invokációjából ismerjük: 1516-ban kezdte másolni a kódex szövegét. A kézirat legnagyobb része a Nyulak szigeti apácák kezétől származik. A kódex 1516 és 1821 közötti történetére csak kis nyomokból lehet következtetni: sorsa a többi szigeti eredetű kódex sorsával azonos lehetett, a domonkos apácák a török elől menekülve, kalandos útjukra magukkal vitték a könyvet, így került Nagyszombatba, majd Pozsonyba.

A kódex tartalmáról a szerző nagyon bő, alapos számvetést készít. A Gömör-kódex domonkos imakönyv. Haader megállapítja a szövegegységek tematikája, sorrendisége és a kézváltások alapján, hogy a kódex nem tudatos kompiláció eredménye. Bár megrendelésre készült, a másolók azt írták bele, ami számukra a legfontosabb volt. A szerző a párhuzamos helyek és a latin források alapján, röviden elemezve a különböző szellemi áramlatokat, misztikus irányzatokat, amelyek egymásra hatása igen erős volt, megállapítja, hogy „A GömK. tartalmát, szövegegyezéseit tekintve a nürnbergi Szent Katalin domonkos kolostorhoz tartozó apácaimakönyvekkel mutatja a legnagyobb hasonlóságot” (*i.m.* 31). A szerző minden részletre kiterjedő alaposságát dicséri, hogy külön kis részt szán az imák szerkezeti elemzésének, a szövegek stílusjellemzőinek kiemelésére, valamint a rubrikák (pirossal való kiemelés, illetve díszítés) formai és tartalmi vonatkozásainak bemutatására.

A következő alfejezet a kódex szövegegységeit rendezi táblázatba a latin megfelelőikkel és párhuzamos helyekkel, majd az egyes szövegegységekhez külön megjegyzéseket fűz a szerző. Ezek részben formai dolgokra vonatkoznak (pl. hiányos szöveg, egyes szövegegységek felcserélődése az átkötések során, stilisztikai jellemzők), részben pedig tartalmi vonatkozásúak. Ez – amint fent említettem nem szokványos fejezet – a kódexirodalom alapos ismeretét feltételezi. Tulajdonképpen ezután a rész után is szokatlan, de szükségszerű alfejezet következik: A Margit-officium teljes javított latin nyelvű szövege, amely Madas Edit munkája. Az indoklás szerint azért volt erre szükség, mert a kódex szövege annyira romlott, hogy lapalji jegyzetekkel nem lehetett győzni a korrigálást.

A kódex másolóiról szólva, Papp nemcsak számba veszi a kezeket, hanem új információval is gazdagítja a szakirodalmat, ti. az eddig tíz másoló kézről tudott, azonban bizonyítást nyert egy 11. kéz munkája is. A tizenegy másoló közül hármat név szerint is megismerhetünk. Az alfejezet végén a későbbi kezek bejegyzéseit is felsorolja. Az irodalomjegyzék előtti utolsó alfejezet a kódex másolóinak írását és hangjelölését tárgyalja. Itt – a teljes bevezetőre jellemző alapossággal – veszi számba a szerző mind a tizenegy kéz esetében az írástükör méretét, a sorok számát, az írásképfőbb jellemzőit, grafológiai vonásait, az írásra használt tinta színét, a rubrumozás meglétét vagy hiányát, az adott kéz hangjelölését, végül a helyesírási jellemezőket és az írásjelek használatát.

A fejezet végén a kiadvány használatához néhány megjegyzést fűznek a szerzők, ezek az átírássra, valamint a nyomdatechnikai megoldásokra vonatkoznak.

A bevezetőt gazdag irodalomjegyzék zárja.

A könyv nagyobbik része, mintegy 660 lap, tartalmazza a kódex betűhív átírását, melynek pontossága, gazdag jegyzetanyaga a közlétezőknek a már sokszor említett alaposságát dicséri.

Egészében véve elmondhatjuk, hogy nagy örömünkre szolgál kódexirodalmunk újabb darabjának megjelenése. A szerzők értő munkája nyomán e régi imádságoskönyv ódon nyelve, valamint a róla szóló gazdag ismeretanyag mindnyájunk kincsévé válhat.

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA

KEMÉNY GÁBOR, **Bevezetés a nyelvi kép stílusztikájába.** Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2002. 227 l.

Már Kemény Gábor korábbi kötetiben felfigyelhettünk arra, hogy Krúdy képalkotását vizsgálva (*Krúdy képalkotása.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974; *Képekbe meneülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stílusztikájáról.* Balassi Kiadó. Budapest, 1993) a szerző milyen fontosnak tekinti az elméleti kérdések tisztázását, azt, hogy mindig egyértelműen definiált fogalmakkal dolgozzék. Nem meglepő tehát, hogy újabb kötete fő célját és módszerét tekintve alapvetően elméleti jellegű. Bár a könyv anyagának jelentős részét, amint erről beszámol az előszóban, a szerző már itt-ott publikálta vagy konferencián bemutatta, a kötet épp koherenciájával, egységes szemléletmódjával tűnik ki, s a reveláció erejével hat. A szerző eddig részletesen ismert kutatási eredményei a kötetben mintegy fölerősítik egymást, egységes, eredeti koncepcióval.

cióvá mélyülnek, s az olvasó azzal a meggyőződéssel teszi le a könyvet, hogy a nyelvi kép témakörében Kemény Gábor megkerülhetetlen szaktekintélynek számít.

A könyv bevezető része a szövegstílus összetevőiről értekezik, és a stilisztika feladatait és lehetőségeit méri fel az új évezred közepén. Nem öncélú fejtegetés ez, hiszen Kemény Gábor képelmélete sok tekintetben szövegtaninak tekinthető, rendszere a strukturális-generatív, valamint a szemiotikai nyelvelméletek koncepciójának integrálására épül.

A központi fejezet a nyelvi kép szemiotikájára és stilisztikájára összpontosít. Előbb a nyelvi kép jelentőségét kiemelő írói és kutatói véleményeket eleveníti föl, majd a nyelvi kép meghatározását nyújtja a szöveg és a befogadó szempontjából. A nyelvi kép befogadásának mechanizmusát a klasszikus behelyettesítés és a kölcsönhatás elvének az alapján vizsgálja meg, és kimutatja, hogy mind az explicit, mind az implicit kép esetében a kölcsönhatási elmélet bizonyul elfogadhatóbb magyarázási modellnek. A jelölő és a kifejező kép differenciálásával megnyugtató választ ad a retorikának és a stilisztikának arra a dilemmájára, hogy a kép s elsősorban a metafora „rendellenes” jelenségnek tekinthető-e a nyelvben, vagy éppen ez a „szabályszerű”, az emberi nyelv természetének leginkább megfelelő kifejezésmód. A nem művészi közlés természetes képfajtája a jelölő kép (sokszor katakrézis, képpel való megnevezés), a művészié a kifejező kép, amely nemcsak tárgyát fejezi ki, hanem a közlőnek ehhez a tárgyhoz, a közlés módjához, magához a közleményhez, végül pedig annak címzettjéhez való viszonyát, attitűdjét is.

Meggyőző érveléssel határolja el a képszerűség és a poliszémia fogalmát. Szerinte az igazi költői nyelvi képet az különbözteti meg a többi nyelvi képtől, hogy benne az egymásnak feszülő inhomogén elemek szemantikai összeférhetetlensége sokáig, gyakorlatilag a végtelenségig fennmarad. A költői kép halhatatlan, mert nem válik közösségi érvényűvé, hanem megmarad egyedi eseménynek, s nem válik kiindulópontjává semmiféle poliszémiára vezető jelentésváltozási folyamatnak. Érdekes alfejezet vizsgálja a szemantikai távolság és a stilisztikai érték viszonyát a költői képben. Arra a megállapításra jut, hogy stilisztikailag legelőnyösebb a nagy feszítávolságú, de még értelmezhető kép–tárgy kapcsolat, amelyben befogadói erőfeszítéssel feltárhatók a közös jegyek.

A könyv legizgalmasabb része a nyelvi kép fajtáival foglalkozik. A hagyományos felosztás kritikai bemutatása után saját, eredeti csoportosításra tesz sikeres kísérletet. G. Genette nyomán a valóságos képfajták egyes elemeit kiemeli adott viszonyrendszerükből, egymás mellé állítja őket, s így egy olyan elemsor jön létre, amely a nyelvi kép mélystruktúrájának is felfogható. Ez a séma négy összetevőből áll: tárgyi elemből, képi elemből, motívumból (*tertium comparationis*) és modalizátorból. Ez utóbbin azok a nyelvi elemek értendők, amelyek az összehasonlítást vagy az azonosítást jelzik. Kemény a képi elem meglétét a nyelvi kép *sine qua non* feltételének tekinti, így képelméletében a másik három összetevő – a motiváltság, s jelöltség és az explicittség – képezi a tipológia alapelvét, s úgy tűnik, hogy közülük ez utóbbit tartja a legfontosabbnak, hiszen ez vonatkozik a kép két főelemére. Gyakorlatilag nyolc képtípust különít el, s hogy ezek megléte nemcsak elméleti lehetőségként, elvont sémaként adott, arról egy reprezentatív korpusz konkrét adataival való szembesítés győzi meg az olvasót. A *Körkép 88* antológia képanyagában az egyes képtípusok használati gyakoriságát is kimutatja. E képtipológiának az életképességét igazolja, hogy máris bekerült a kutatás vérkeringésébe:

a kolozsvári Máthé Dénes szemiotikai képvizsgálatának épp Kemény Gábor képelmélete vált az egyik elméleti pillérévé.

E képelmélet szövegtani jellegét hangsúlyozza a második rész hetedik fejezete, amely a nyelvi képet mint szövegszervező tényezőt állítja elénk. A XX. század első felének magyar szépprózájából olyan műveket mutat be, amelyek struktúráját lényegében egyetlen nyelvi kép szervezi meg. Ez az írói megoldás, noha nem tekinthető tipikusnak, arra figyelmeztet, hogy a nyelvi képet nem tanácsos pusztán díszítménynek tekinteni s csupán mint külső formaelemet, stíluseszközt tárgyalni. Kemény kimutatja, hogy a szövegszervező hatás alapja az ismétlés. Az ismétlődő képek hálót alkotnak, ez egybefogja a szöveget, és bizonyos mértékig meghatározza annak cselekményét, sőt teljes kompozícióját is.

A záró fejezetben további szövegelemzések szolgálnak támpontul az elméleti ismertek gyakorlati alkalmazásához az egyetemi és középiskolai szövegelemző munkában. Műfajilag is változatos spektrumú a kínálat: három Krúdy-novella, egy Márai-regényrészlet és egy Vas István-vers kapcsán nyerünk betekintést a képvizsgálat műhelytitkaiba. E szövegelemzések élő bizonyítékai annak, hogy amikor Kemény Gábor egy-egy mű képalakítására összpontosít, akkor nemcsak egy stilisztikai részletkérdést boncolgat, hanem a költőiség, az irodalmiság lényegéhez viszi közelebb olvasóit.

Kemény Gábor alapvető segédkönyvet bocsátott a kutatók, oktatók és egyetemi hallgatók rendelkezésére, de mindazok haszonnal forgathatják ezt a munkát, akiket közelebbre érdekel a nyelvészet és az irodalom határsávja. A kötet gyakorlati értékét növeli a témában való további tájékozódást segítő reprezentatív bibliográfia és az igen részletes tárgymutató.

P. DOMBI ERZSÉBET

MESTER BÉLA, **Hatalom, ember, technika Szilágyi István prózájában.** Kijarat Kiadó. Kritikai zsebkönyvtár 4. Bp., 2004. 284 l.

Mester Béla e több szempontból is hiánypótlónak bizonyuló munkáját azzal kezdi, mintegy szabadakozva, hogy Szilágyi István prózáját csupán egyetlen kérdéskör irányából, a hatalom és az egyén viszonya felől közelítette meg. Vagyis nem teljes, monografikus feldolgozásra törekedett, hanem csak „részfeladat” megoldására. Ezzel szemben mai irodalomértésünk bizonyos korlátain túllépve olyan jellegű elméleti és filológiai felkészültségről és elszántságról tanúskodó alapozó munkát végzett a Szilágyi-pálya kibontakozása korának szellemi közegét bemutató fejezetben, azaz már mindjárt a könyv elején, a történelmi regény elméleti vázát megrajzoló történefilozófiai szakaszban, vagy a recepciótörténeti fejezetben, és természetesen a kötet mintegy felét kitevő hihetetlenül alapos jegyzetapparátus és bibliográfia összeállításakor, amely párját ritkítja örömdetesen megszorodó kortársi monográfiáink sorában. Ezek a fejezetek biztosítják, hogy amikor módszereinket meghaladja az irodalomtudomány, s megállapításaink egyszerre nevetségesek is lesznek, Mester kötetét akkor se legyen érdemes megkerülni.

A BBTE-n megvédett doktori értekezést a budapesti Kijarat Kiadó bocsátotta útjára igényes megjelenésű *Kritikai zsebkönyvtár* c. sorozatának negyedik köteteként. Érdekes megoldás, hogy a kötet háromféle címmel is „rendelkezik”. A gerincen „Szilágyi István”, a borítón „Szilágyi István / hatalom, ember, technika”, a címlapon „Hatalom,

ember, technika Szilágyi István prózájában” szerepel, az író nevét mindkét utóbbi helyen külön tördeléssel és tipográfiával kiemelve. Utóbbi két változat erősíteni látszik Mester fentebb idézett „szabadkozását”, vagy még inkább célkitűzését, de a munka teljessége tulajdonképpen szükségtelenné tesz bármiféle szűkítést. Itt bizony az első novelláktól az eddig utolsónak megjelent nagyregényig alapos áttekintést kapunk az életműről és annak fogadtatásáról.

A főként filozófiatörténészként ismert Mester kötete nyitó fejezetében, szűkebb szakmájához közelítve tárgyát, az erdélyi magyar kultúra második világháború utáni sajátosságai közül azokat igyekszik számba venni, amelyek véleménye szerint az irodalomértést döntően befolyásolták: a teoretikus igényű műbírálathoz megjelenését, Bretter György és tanítványainak hatását az érkező próza alakulásában. Óvatosan kezeli kényes fogalmainkat, melyek állandó vitát gerjesztenek mind az értelmezői, mind az alkotói közösségekben: erdélyi magyar irodalom és nemzedéki szemléletű irodalomtörténet tekintetében például, vagy a posztmodern/posztmodernség utáni „történelmi” regény kérdésében. Módszere egyébként az átláthatóság: mindig pontosan felvázolja, mire vállalkozik az elkövetkező fejezet, majd összefoglalva le is zárja azt. Kötetének ez a sajátossága, valamint az irodalomelméleti munkák túlzott idézésének mellőzése tágabb körben is forgathatóvá, érhetővé teszi munkáját.

A Szilágyi-recepció történetének feldolgozásakor pontosan-gondosan utánajár a kritikában megcsontosodott sztereotípiák kiindulópontjának, a „küszöb-lét”, a feminin-maszkulin világ váltakozását számonkérő írások alapjának. A pálya indulási körülményeit taglaló alfejezet megállapításait azért is különösen fontosnak tartom, mert a magyarországi olvasók (és a szakma nagy része előtt is) ismeretlenek az erdélyi irodalomtörténetek, nem jutottak át az irodalmi közvéleményt izgalomban tartó, megosztó viták, mint ahogy tulajdonképpen az ezekben az években indult írók is csak jóval később jutottak el a magyarországi közönség elé, ha egyáltalán. Filológusi elszántsága is tetten érhető e fejezetben: nem áttalott a Szilágyi-szövegek fordítóival kapcsolatba lépni egy-egy külföldi megjelenés, vagy, mint a szlovák példa mutatja, meg nem jelenés, hosszabb-rövidebb akadályoztatás történetét kinyomozandó, illetve a külföldi recepciót feltárandó.

A monográfusi munka kerékkötője általában az arányok pontos felmérése. Hány meg hány monográfiát mondanánk kapásból, amelyben monográfus a kelleténél kevesebb szót ejt erről vagy arról a szövegről, esetleg a korai novellákról, korábbi regényekről. Szilágyi esetében is csábító lehetőség a *Kő hull apadó kútba* és a *Hollóidő* regényeknél elidőzni, melyek nemcsak bőséges recepciójuk, hanem a kortársi szemlélet következtében is kiemelkedni látszanak az életműből, Mester munkája sarokpontjait azonban mégsem ezek köré építi. Meglátásom szerint több szempontból is az *Agancsbozót* tűnik munkája központi elemének. Egyrészt maga a regényelemzés címe is erősen emlékeztet a kötetére (*A hatalom és a szabadság technológiája*), másrészt, megfordítva az általa is jelzett kritikai trendet, miszerint, a *Kő hull* utáni regények nem menekülnek a legismertebb regénnyel való összevetéstől, ő a *Kő hull* elemzésbe vonja be összehasonlításként az *Agancsbozót*-ot (is). A novellák, elbeszélések egy részét, illetve az első regényt (*Üllő, dobszó, harang*) a későbbi, jelentősebb munkák előképeként, első „vázlatának” tekinti, míg a három nagyregényt egy sajátosan összefüggő trilógia darabjainak, melyekben „fontos jelképek, prózaszerkezetek és tematikai elemek szinte változatlan” (158.) jelenlétét figyelhető meg.

Filozófiatörténeti beállítottsága a felvezető fejezetek mellett a *Hollóidő* c. regény kapcsán kerül még felszínre, még hozzá központi szerepben. Mester ugyanis abban a „szerencsés” helyzetben van, hogy „másik” szakmájában éppen azokkal a „valós” szövegekkel foglalkozik, amelyekből a *Hollóidő* fikcionalizált világa építkezik. Ebből következően egészen másféle közelítést olvashatunk a regényről a könyvben, mint amelyet az amúgy bőséges recepcióban megszokhattunk. A Szilágyi-regényekhez való közeledéskor Mester értelmezői módszere általános érvénnyel is üdvösen hajlékonynak mutatkozik. Nem egységes eljárást követ, valamely elmélet tételeit igazolva a szövegeken, hanem minden munkát sajátos úton jár körül. Míg a *Kő hull apadó kútba* és az *Agancsbozót* esetében két-három nagyobb kérdés tematizálja az olvasatot, addig a *Hollóidő*-nél rövid blokkokból építkezik. A vizsgálódás sarokpontjaiból kitűnik, mi izgatja legjobban Mestert: a mitikus motívumrendszerek, az egyén szabadságvágyának megjelenése az első két esetben, míg a *Hollóidő* esetében a mítosz helyét a történelem veszi át: időt, teret és eseményt (szöveget) hogyan fikcionalizál az elbeszélő/elbeszélés. Természetszerűleg a legtöbb újdonságot is az eddigi utolsó regény olvasata nyújtja. A *Történelmi személyek és regényalakok* c. alfejezetben Mester konkrétan rámutat azokra a régi magyar irodalmi szöveghelyekre, melyeket Szilágyi beépít a regénybe: Skaricza Máté Szegedi Kis István életrajzának egyes elemeit, melyekre megemlíti szintjén mindössze egyetlen korábbi elemző hivatkozott (Alexa Károly). E „forrásfeltárás” kortársi monográfiáink sorában ugyancsak párját ritkító leleményessége feltétlenül elismerést érdemel.

Zárszavában összefoglalja az áttekintett Szilágyi-opuson érvényesülő, a címbe emelt ember, hatalom, technika hármasság jelentőségét, amelyet négyféle megközelítésben tapasztalt az életműben: másként a korai novellákban – ahol hatalmon közvetlen családi-munkahelyi alá-fölérendeltségeket ért, a technológia legközvetlenebb helyszíneken érhető tetten (műhelyek) –, másként az első két regényben – melyekben a nő hatalmi alávetettsége áll a középpontban –, a lecsupaszítva épp e három kérdés köré rendeződő *Agancsbozót*-ban, és megint másként a *Hollóidő*-ben – talán mind közül a legösszetettebb elvi, politikai és ideológiai hatalmakról van szó a revekiek életében.

A kötet utolsó százhusz oldala a felmérhetetlen mennyiségű apparátus számbavétele. Mester e fejezetben az irodalomtudósi aranygyűrűt nem féltve „lehajol” a napilap-publikációk szintjéig is akár, ha kell. Hiszen nem csak a köteteket, irodalmi lapokban megjelent írásokat gyűjtötte egybe Szilágyitól/Szilágyiról, hanem a mindenféle publicisztikákat, az író által készített interjúkat, riportokat, régi, Utunk-beli műbírálatokat, a róla szóló irodalomban pedig a napi sajtóban történt említéseket is, mindig gondosan hozzátoldva, mely szövegekről, milyen körülmények között, vagy hogy esetleg az író fényképével tördelve jelentek meg. A fordításokat, a Szilágyi-szövegek más nyelveken való megjelenéseit követően pedig Bajor Andor stílusparódiái is helyet kaptak a gyűjteményben, talán szokatlanul, ámde teljes joggal. Legendák keringenek róla, hogy van néhány hiba a töménytelen jegyzetben, ennek feltárására a könyv jelen recenzense azonban nem vállalkozott. És nem is igen hiszem, hogy lesz, aki nekiveselkedik. Az ugyanis egészen biztos, hogy nem érdemes.

Lassan tehát kialakul a Szilágyi-recepció meghatározó csapásiránya. A Debrecenben kiadott tanulmánygyűjtemény után elkészült a monografikus feldolgozás is. Mester munkája masszív alapokra húzott megbízható építmény. Nyelve kellően elmélyült, mégis élvezetes. Alkalmas szélesebb körű érdeklődést is kielégíteni, mivel

mellőzi a csak a legszűkebb szakmai körök által megérthető utalásokat, ám mégsem lebutítása a tárgynak és a diszciplínának. Mondhatni, a Szilágyi-életmű talán megkésve, de a legjobb kiérleltségű feldolgozást „kapta meg”. Kétségtelenül kijár ez napjaink egyik legjelentősebb prózaírójának.

Mit lehet ehhez hozzátenni? Legfőljebb, hogyha Mester feltételezését elfogadjuk, és egységesnek tekintjük a regényeket, majd a továbbgondolás következhet az újabb Szilágyi művek megjelenésekor.

ANTAL BALÁZS

FÓRIS-FERENCZI RITA, **A visszahatás kifejezése a magyar nyelvben történeti megközelítésben.** Erdélyi Tudományos Füzetek 251., Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2005. 148 l.

„A nyelvi tudás és a nyelvről szerzett tudás, a tudományművelés igényének, logikájának és a nyelvhasználat kapcsolatának a láttatásához a visszahatás kifejezése, a visszaható kifejezőeszközök történeti vizsgálata csak szűk területen járulhat hozzá. Megerősíthet viszont abban, hogy a leíró grammatika eredményeinek alábecsülése nélkül, a megértés szándékával értelmezzük újra grammatikai ismereteinket a nyelvi valóság tapasztalata alapján. Valószínű, hogy ezeknek a kutatási tapasztalatoknak a birtokában a 2001-ben befejezett dolgozatot ma már másképp lehetne/kellene megírni. Ebben a formájában és felépítésében azonban jobban tükrözi azokat az akadályokat, amelyekkel megírása során szembesültem” – vallja a szerző könyve előszavában.

A visszahatást sem a leíró, sem a történeti nyelvészet eddig nem egységében tárgyalta, hanem a visszahatás kifejezésére szolgáló nyelvi eszközöket a maguk rendszertani helyén próbálták rendszerezni, osztályozni, használati körüket leírni. Így fontos és nélkülözhetetlen tanulmányok, tanulmánykötetek, könyvek jelentek meg a visszaható képzőkről, az igenemek rendszeréről, illetve a *maga* névmásról. Fóris-Ferenczi Rita mindezeket egymás mellé helyezve tanulmányozza, és viszonyjelenséggént tárgyalja a visszahatást. Így maga a visszahatás fogalmát is tisztáznia kell. „A visszahatás értelme tehát jóval tágabb, mint amilyenként definiálni szoktuk. Igaz ugyan, hogy nyelvtanaink szerint a visszahatásnak a szűkebb, valódi visszahatáson kívül van egy tágabb értelmezése is, amelyet álvisszahatásnak szokás nevezni. Az álvisszaható csoportban azonban nagyon sokféle minőség keveredik, valójában minden olyan, ami a szabályos, valódi visszahatásba nem fér bele: szenvedés, történés, cselekvés, bennhatás, kölcsönösség, kihatás. A kérdés épp emiatt úgy tevődik fel, hogy melyek azok az igék, amelyek az általános visszaható kategóriába tartoznak, de valójában nem visszahatók, vagy visszaható jellegük ellenére valami mások inkább, és mivel indokolható, hogy mégis bekerültek a visszaható igéknek nevezett összefoglaló kategóriába, noha mennyiségileg gazdagabbak, minőségileg árnyaltabbak, mint a főtípusnak vélt vagy nevezett igecsoport” (9. l.). Éppen ezért a szerző úgy gondolja, hogy a visszaható, vagy a visszahatónak minősített, de valójában nem visszaható nyelvi elemek történetének a vizsgálatát is meg kell ejtenie ahhoz, hogy átfogó képet kaphassunk nemcsak a magyar nyelvtörténet során bekövetkezett változásokról, hanem a mai magyar nyelvi állapotról is. Így az intranszitiv igék kialakulása mellett figyelmet fordít a párhuzamosan alakuló tranzitiv igék képzésére is, részletesen foglalkozik a tranzitiv-intranszitiv, aktív-inaktív

skálán végbemenő mozgásokkal, ezek változásával, és ami talán a legfontosabb, azokkal az átmeneti kategóriákkal, amelyek többértelműségük és átmenetiségük által olyan nehezen kategorizálhatók.

A tanulmány – (1) *A visszahatás értelmezése* című fejezetet leszámítva – négy nagy fejezetben tárgyalja a visszahatás nyelvi elemeit: (2) *A visszahatás nyelvi kifejezőeszközei: a visszaható igék és a maga névmással alkotott szerkezetek*; (3) *A reflexív viszony kifejezése. A kései ómagyar kor és előzményei*; (4) *Intranszitiv igék a XVI–XIX. században*; (5) *Visszaható igék és a maga névmással alkotott szerkezetek*. A következtetéseket rendhagyó módon az (6) *Esik igénk történetéből* című fejezet tartalmazza.

A második fejezet (*A visszahatás nyelvi kifejezőeszközei: a visszaható igék és a maga névmással alkotott szerkezetek*) elsősorban a visszaható, intranszitiv képzők rendszerének történetét, e rendszer jellegzetességeit tárgyalja, illetve az igenemekkel kapcsolatos szemlélet változását a nyelvtan történetében, valamint a visszaható értékű névmások szerkezetek kialakulását. A szemléletváltozást tárgyaló alfejezetnek a beszúrása – a megszokott szövegfelépítés szempontjából – furcsának tűnik, azonban az egész második fejezetben a szerző a szakirodalom felsorakoztatásával próbálja bemutatni számunkra, az egyes – szemantikailag és szintaktikailag ugyan összefüggő, de rendszertanilag külön fejezetekben tárgyalt – elemek eddigi megközelítési módjait. „A visszahatás történeti megközelítését megelőzően tehát annak a részrendszernek az alapjait próbáltam tisztázni, amely lehetővé teszi, hogy a ma szokásos összefoglaló álvisszaható kategória helyett pontosabb és részletesebb szempontrendszer alkalmazhassék az igék vizsgálatakor, amely elősegítheti a cselekvés, történés és szenvedés közötti átmenetek pontosabb árnyalását. Ezek a szempontok azonban arra is rávilágítanak, hogy az igenemeket nem szabad merev, jól körülhatárolható struktúráknak felfognunk, hanem olyan fokozatoknak, amelyek az érintkezések határán átfedik egymást. Az érintkezési határok itt nem azt jelentik, hogy léteznének tipikus, szabályos struktúrák, amelyek a szélső sávokon keverednének, és a struktúrák közötti átmeneti, szabálytalan jelenségek nem sorolhatók be egyértelműen egyik csoportba sem, hanem azt, hogy a kommunikatív tényezők határozzák meg, hogy melyik az a jelentésbeli mozzanat, ami éppen a közlés fókuszába kerül, és ezt a közlési igényt elégíthetik ki a különböző alakváltozatok, szintaktikai transzformációk” (33–4).

A harmadik fejezet (*A reflexív viszony kifejezése. A kései ómagyar kor és előzményei*) már a szerző által összegyűjtött történeti anyag részletes vizsgálatával foglalkozik. A vizsgálat nemcsak részletes, hanem több szempontok is érvényesülésével is valósul meg: először az igék fogalomkörök szerinti jelentésével, majd a szintaktikai környezettel ismerkedhetünk meg. Ugyan pragmatikai szempontok miatt Fóris-Ferenczi Rita külön alfejezetekben tér ki a szemantikai és a szintaktikai jelenségekre, a vizsgálatból kiviláglik, hogy a kettő kölcsönösen feltételezi egymást, és szorosan, elválaszthatatlanul összetartoznak. Hiszen csupán a tudományos vizsgálat igényli a külön alfejezetekben való tárgyalásmódot. A mindenkori (magyar) beszélő számára ezek a módszertanilag különválasztott nyelvi jellegzetességek szorosan összefonódnak, és nem külön jelentkeznek a tudatban. Ugyanakkor annak ellenére, hogy az egyes alfejezetek konkrétan megnevezik a jelentéstani, illetve a szintaktikai szempontokat, a szerző – mivel a beszélő és a hallgató felől közelít a témához – nem tud és nem is akar kizárólag jelentéstani, illetve szintaktikai elemezést nyújtani. Így sikerül kimutatni, „hogy melyek

azok a visszaható igei szerkezetek, amelyek a visszaható képzős igékben önhatóként megnyilvánuló viszonyt tárgyas szerkesztésmóddal írják le, és melyek azok a szerkezetek, amelynek jelentésükben és szintaktikai szerkesztésmódjukat tekintve tovább differenciálódnak” (68. l.).

A harmadik fejezetben kerül tárgyalásra az intranszitiv igék viselkedése a XVI–XIX. században. A mediális és az aktív bennható igék történetének bemutatása során a fentebb látott módszertani megoldásokkal találkozunk: mindkét ige csoport esetében sor kerül az alaki, szerkezeti, a szintaktikai majd a jelentéstani megközelítésre. Azonban itt sokkal nagyobb szerepet kapnak azok az aktív-inaktív skálán kimutatható átmenetek, amelyek jobban kidomborítják azt a sokoldalúságot, sokszínűséget, amely alapján kimutatható egyrészt a magyar nyelvbeli elemek mozgékonyasága, másrészt az, hogy a szövegkörnyezetükből kiragadott igei szerkezetek ugyan kategorizálhatók, azonban a „kialakuló igék továbbfejlődését a kommunikációs igények szabályozzák. Aszerint, hogy az integrált jelentésekből és hatásviszonyokból melyik hangsúlyos, azaz, melyik jegy aktualizálódik leggyakrabban a közlésben, az aktív bennható deverbálisok átmeneti fokozatot valósítanak meg” (114. l.).

Ugyancsak a beszédhelyzethez kötöttség hangsúlyozódik ki az ötödik fejezetben tárgyalt névmásos szerkezetek (*Visszaható igék és a maga névmással alkotott szerkezetek*) vizsgálata során is: „A visszaható jelleg tehát gyakran nem állandó jegye az igéknek, hanem helyzeti érték: a szituációs tényezők döntenek el, hogy adott közlésben az ige használata mediális vagy visszaható, illetve egyidejűleg a hatásviszonyok bonyolultsága miatt mindkettő, vagy pedig tisztán visszaható” (115. l.). Ebben a fejezetben hangsúlyozottabban kerül előtérbe a visszahatás relációszerűsége, amely a szakirodalomban eddig csak rejtetten jelent meg. Ezzel egyidőben a *maga* névmással alkotott szerkezetek történetéből kiderül, hogy ugyan a szakirodalom a *magá-t* visszaható névmásként nevezi meg, mégis a szókapcsolatok elsődlegesen, vagy túlnyomórészt nem visszaható jelleget mutatnak.

Mindezek után felvetődik a kérdés: beszélhetünk-e a magyar nyelv kapcsán visszahatásról? A válasz nem olyan egyértelmű, mivel maga a reláció is sokfelé ágazó, bonyolult, nehezen kategorizálható szerkezeteket mutat fel. A tanulmányból egyrészt kiviláglik, hogy sokkal több az átmeneti kategória, mint gondoltuk volna. Másrészt pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az indoeurópai nyelvekre megalkotott nyelvtani kategóriák a magyarra a jelen esetben nem alkalmazhatók, és időszerű lenne új szempontok szerint megközelíteni a kérdést. Fóris-Ferenczi Rita tanulmánya éppen azért olyan értékes nemcsak a magyar nyelvtörténetet kutatók, hanem a mai magyar nyelvállapottal foglalkozók számára is, mert képes túllépni ezeken a számunkra nagyon is megszokott kategóriákon, és ha nem is expliciten, de felhívja a figyelmünket arra, hogy át kell értékelnünk mindazt, amit eddig nyelvünkéről, nyelvünk történetéről gondoltunk.

FAZAKAS EMESE

ASZTALOS LAJOS, **Kolozsvár**. Helynév- és településtörténeti adattár. Kolozsvár Társaság – Polis Könyvkiadó. [Kolozsvár] 2004. 623 l.

Az régi utca- és térnevek műemléki védettséget érdemelnek. Sok közép- és nyugat-európai város vezetősége felismerte ezt, s visszaállította a középkori „beszélő” helyneveket. Tajainkon a XIX. század végén francia hatásra terjedt el az a szokás, hogy a

hatóság – többnyire jeles személyiségekre, eseményekre utaló – elnevezést adjon az utcáknak. Ezeknek a neveknek már csak ritkán van kötődésük a településhez. De függvényei a hatalomnak. A történelem viharainak kitett vidéken minden hatalom- és rendszerváltás a nevek megváltoztatását is maga után vonja, úgyhogy egy század alatt ugyanaz a tér akár tízszer is nevet cserélhet. A régi, spontánul kialakult helynevek gyűjtése még inkább nyelvészeti feladat, a mesterséges névadás követése már a helytörténet és politikatörténet segítségét igényli. Aki ilyen anyag feldolgozására vállalkozik, annak igen jól kell ismernie a helység földrajzi–népesedési viszonyait, s az ezekre vonatkozó teljes könyvészetet.

Egy akkora város, mint Kolozsvár közel ezeréves névanyagát s egyben történetét feldolgozni nem kis feladat, még akkor sem, ha már előmunkálatokra lehet építeni. Szabó T. Attila professzor 1946-ban adta ki addigi gyűjtését összegező füzetét: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Ebben azokat a kolozsvári helyneveket közli és magyarázza, amelyek a középkortól kezdve spontánul alakultak ki, többnyire levéltári kutatásai során bukkant rájuk. Ezek kevés kivétellel „beszélő” nevek. Hiszen a Közép, Híd, Szén, Magyar, Hosszú, Király, Farkas utca valamilyen sajátos fekvésre, esetleg a lakosság összetételére utal. Nincs is nemzetiségi kötődése. Az épületek rendszerint első tulajdonosaik nevét viselik. Nem véletlenül zárta le gyűjtését a nyelvtörténész a század végével: 1899-ben ugyanis a városi tanács vette kezébe a névadást, s az akkor létező 224 utcából és térből 69-nek adott új nevet. Írók, politikusok, tudósok kerültek a névtáblákra. Közülük soknak nem is volt kötődése a városhoz. Akkor ezt európai városok példájával és a tájékozódás megkönnyítésével indokolták. Bizonyára nem sejtették, hogy milyen sorozatot indítanak el. Az egymás után jövő hatalom- és rendszerváltások 1920-ban, 1941-ben, 1945-ben, 1948-ban, 1964-ben, esetleg 1987-ben is megváltoztatták az utcák nevét, s 1990-től kezdve egy évtizeden át folyt az átkeresztelés. Nem ritka az olyan kolozsvári tér és utca, amely hatszor-nyolcszor váltott nevet. Itt csak az egykori Közép utcát említjük, mely utóbb a Belső jelzőt kapta: 1899-ben Deák Ferencről, 1920-ban Mária királynéről (Regina Maria), 1941-ben újra Deák Ferencről, majd 1945-ben ismét a királynéről, 1948-ban Molotov orosz politikusról, 1958-ban dr. Petru Groza éppen elhunyt román államférfiről, 1990-ben pedig a hősről (Eroilor) nevezték el. Az utca keleti végétől balra nyíló tér még több névcserén esett át: Trencsin, EMKE, Bocskai, Cuza Vodă, Hitler, Malinovszkij, Victoriei/Győzelem, Avram Iancu voltak eddigi megnevezései.

Az 1989-es politikai fordulat után a kolozsvári magyarok abban reménykedtek, hogy a már szinte minden főutcáról lecserélt magyar nevek egy része visszakerül a névtáblára. Ehelyett már 1990-ben szemet szúrt a még fél utcában megtűrt Petőfi neve, s rövidesen következett a Rákóczié. De a még itt-ott megmenekült „beszélő” neveknek sem kegyelmeztek: a Kőmálalja, Pata, Györgyfalvi, Borhánics utcáknak is sürgősen új nevet adtak. A régebbi, hagyományosnak tekintett magyar utcanéveket abban az időben már csak a legidősebb generáció tartotta számon. Ekkor lépett fel a műfordítóként és eszperantistaként ismert Asztalos Lajos. 1990 decemberében cikksorozatot indított *A régi kolozsvári utcanévek* címmel a Szabadság című kolozsvári napilap Erdélyi Híradó mellékletében. 1994 áprilisáig 58 közleményt jelentetett meg. Ezekkel tudatosította a kolozsváriakban, de a sajtó fiatalabb munkatársaiban is a magyar helyneveket, melyek újra használatba kerültek, s máig is a hivatalos román név mellett szerepelnek. Ugyanakkor ismételten kifejtette nézetét, hogy a belvárosban vissza kellene térni az 1899

előtti elnevezésekhez, melyek műemlék értékűek, s nem zavarnák a román lakosságot sem, sőt könnyen lefordíthatók. Egy 1990-es törvényerejű rendelet előírta névadó bizottságok felállítását, ezek hol a város, hol a megye vezetősége mellett működtek tanácsadói szerepkörrel. Kolozsvárt voltak ugyan magyar tagjai is, de ezeket hol meg sem hívták az ülésekre, hol álláspontjukat szótöbbséggel elvetették. Asztalos e bizottsági tagok és a magyar városi tanácsosok részére ismételten javaslat-köteget állított össze a kolozsvári utcanevekkel kapcsolatban. Később ő maga is tagja lett a névadó bizottságnak. Minden igyekezet ellenére a magyar utcanevek egyre fogytak. Ez a folyamat 2004-ig tartott, amikor a város 747 teréből és utcájából csak 22-nek maradt magyar vonatkozású neve: Kolozsvár még közel 19 %-nyi magyarságát alig 2,8 % elnevezés képviselte.

Asztalos Lajost már 1994-ben sokan biztatták, hogy cikksorozatát rendezze kötetbe. Ő akkor sürgetőbbnek tartotta a kolozsvári emléktáblák szövegének lejegyzését, megörökítését. A Löwy Dániel és Demeter V. János gyűjtésének felhasználásával 1996-ban sajtó alá bocsájtott kötete, a *Kőbe írt Kolozsvár* kétségtelenül a kolozsvári helytörténet hézagpótló műve lett. Asztalos azonban nem maradt hűtlen a helynév-kutatáshoz. De gyűjtési körét jóval kiterjesztette: az utcákon kívül minden megnevezhető (névvel említett) határ, folyó, kaputorony, bástya, lakóház, szálloda, fogadó, kocsmá, üzlet, gyógyszertár, vállalat, malom, gát, szobor, emlékmű nevét a rá vonatkozó ismeretanyaggal érdeklődési körébe vonta. Így aztán a helytörténet mellett a nyelvészetben, a régészetben, a paleográfiában, a tudománytörténetben is szakosodnia kellett. Ahol szükségét érezte, szakemberekhez, adatközlőkhöz fordult. Egymagában egy kutatócsoport munkáját végezte.

A múlt század előtti anyag esetében sem elégedett meg Szabó T. Attila füzetének eredményeivel. Egyrészt – a család jóvoltából – hozzájutott a Szabó professzor hagyatékában maradt helynévanyaghoz, másrészt minden szóba jöhető szótár anyagát hasznosította, de átböngészte alaposan Jakab Elek tekintélyes várostörténetét is. Munkájának újszerűséget a XX. század hatalmas névanyagának feldolgozásával biztosít. Bár a nyelvészeti megközelítést alapvetőnek tekinti, ehhez mindig társítja a művelődéstörténetet, helytörténetet, néha a politikát is. Felveszi a magyar, szász–német, román elnevezéseket, a hivatalos mellett a népnyelvi vagy éppen humoros neveket is: Belcsi (Belvedere), Konti (Continental), Késdobáló (kocsmá), Krokkó (cukrászda), Kötéltáncos (Avram Iancu-szobor), Matyi tér (Mátyás király tér, Főtér), Nychó (New York szálloda) stb. Ez utóbbiak jó része csak szóbeli információ alapján került felvételre. Meggondolkodtató, hogy a házak esetében milyen kritérium alapján döntött a szerző. Úgy tűnik, hogy a nyomtatásban talált megnevezett házak kerültek be a jegyzékbe. Pedig még rengeteg családhoz, építetőhöz kötődő közismert épület fordul elő Kolozsvárt (pl. Ács-ház, Haller-ház, Óvári-ház, Kós-ház).

A kötethez Asztalos egy sajátos szócikk-felépítést dolgozott ki: a félkövérrel szedett címszó után a betájolás, meghatározás következik (pl. melyik utcában, hol található a ház; melyik főutca hányadik mellékutcájának nevéből van szó; hol fekszik a címszóba került domborzati forma; mikor, milyen céllal alapított, hol működő intézmény viseli a nevet). Nyíllal jelölve az utalások kerülnek felsorolásra: azok a szócikkek, amelyek a rokon nevű utcákra, hasonló intézményekre vonatkoznak. A nyelvészeti adattár szokásos módon az évszámot és az elnevezést magába foglaló idézetet valamint a forrás jelzetét tartalmazza. Ha az idézetben idegen szó fordul elő, a fordítást is zárójelbe teszi. Végül a név eredetét tisztázza. Ahol szükséges, leszögezi: „Nevét a helyhatóság

adta”. Az adattárban szívesen idéz Tótfalusi Kis Miklós és Felvinczi György Kolozsvárról szóló verseiből, valamint Nagy Péter lírai városleírásából. Nem egyszer a szerző túllép a műfaj keretein, s kis helytörténeti tanulmányt iktat a szócikkbe, gyakran emléktáblák, sírfeliratok szövegét is közli: Gilovics-ház, Házsongárd, Hid utca, Torony, Sétatér, Kupleráj. Az összetett nevek külön címszóként kerülnek felsorolásra: Házsongárd; Házsongárd felett; Házsongárd-kapu; Házsongárd-tető; Házsongárd utca stb. A Házsongárdi temető esetében a város híres sírkertjének a rövid történetét kapjuk, de a mostani áldatlan viszonyok jellemzése, az 1980-as évek „nagy honfoglalás”-ának – különben színes – bemutatása nem illik a kötet jellegéhez. Akárcsak az az anekdota sem, hogy 1919 tavaszán az először Kolozsvárra látogató Ferdinánd román király köszönt az utcán megpillantott Balogh Ernő geológus tanárnak (vö. Majális utca).

A szerző minden utcát, intézményt első nevével tárgyal, a későbbi elnevezések, a román nevek is felsorolásra kerülnek utalószóként. Egészen 2004-ig követi a névváltozásokat, s bár a kötet 2004-es impresszummal jelent meg, még 2005-ös adat is belekerült. Asztalos semmit sem bíz a véletlenre, az olvasó esetleges alapismereteire. Úgy állítja össze a szócikkeket, hogy egy magyarországi vagy felvidéki – románul nem tudó – érdeklődő is használni tudja azokat: nem csak a román szavak jelentését, de még szófaji besorolását, a főnevek nemét is jelöli. A román személynévek esetében a keresztnévvel, sőt a keresztnév kezdőbetűjével (pl. I. C. Brătianu) is megtaláljuk az utcanévet. Így aztán másfél oldalnyi Ion és Ioan, vagy húsz Vasile s több mint tíz Alexandru kap utalást. Túlzásnak véljük, hogy a román neveket magyaros kiejtéssel is iktatja: Ándréj Murésán. Pontosságra, teljességre való törekvését mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a szócikkekhez is lapalji jegyzeteket, kiegészítéseket fűz. Kár, hogy ezeket nem a helyükre, hanem a kötet végére iktatták, s ott alig találhatók meg.

Az adattárban külön-külön csoportosítva leljük meg a közigazgatásilag Kolozsvárba olvasztott három falu (Kardosfalva, Kolozsmonostor, Szamosfalva) névanyagát. De Kolozsvárnál is előfordul utalószóként mindegyik név.

A terjedelmes kötetből az első sűrűn szedett 30 oldal tartalmazza a bevezető tudnivalókat. A mintegy 90 személyt felsoroló köszönet után *Előszó helyett* címmel a könyv használati utasításai következnek, az egyes szócikkek szerkezeti leírásával. Ezután két várostörténeti tanulmány tisztázza, mit is kell tudni Kolozsvárról. A *Kolozsvár előzményei* a régészeti kutatások tanulságait foglalja össze, s ezek alapján jellemzi az egykori Napocát. A *város kialakulása* című következő dolgozat első mondatában a szerző leszögezi, hogy „A történelmi folytonosságot – vagyis azt, hogy a római kor lakosságának egy része itt maradt és latin nyelvét megőrizve átvészelte a népvándorlást, gepidák, hunok, avarok, szlávok, bolgár hullámaikat... minden újabb lelet külön-külön cáfolja”. Ezután a középkori Kolozsvár kialakulását mutatja be a XV. századig. Az utóbbi századokra vonatkozóan inkább a lakosság nemzetiségi–vallási összetételének változását, valamint a területi terjeszkedést jellemzi. E dolgozat függeléke Kolozsmonostor és Szamosfalva rövid története. Míg Kolozsmonostor 1895. január 1-jei egyesítése Kolozsvárral közismert adat, addig Kardosfalva és Szamosfalva beolvasztásának biztos dátumát neki sem sikerül feltárni. A harmadik tanulmány a *Helynevek* címet viseli. Igen összetett írás. Névtani szakkönyvek alapján a helynevek csoportosítását ismerteti, s ide beiktat egy Kolozsvár nevét elemző nyelvészeti fejtegetést, valamint korszakolja a kolozsvári hivatalos utcanév-adások történetét 1848-tól napjainkig. Különösen részletesen tárgyalja az 1990 utáni magyar nevekért folytatott városházi csatákat,

melyeknek ő maga is részese volt. A szerző itt is kilép a higgadt értekező stílus kereteiből. Néha oktat, máskor leleplez.

A kötetet a *Rövidítések* feloldása zárja, s ez foglalja magába a bibliográfiát is. Vagy 250 címet. Jóformán mindazt, amit Kolozsvárról valaha írtak, s a térképeket, amiket a városról rajzoltak. A címek négy-nyolcbetűs rövidítése lehetővé teszi, hogy bármelyik szócikkben hivatkozni lehessen rájuk. Így a kutató, érdeklődő visszakeresheti a forrást. A műhöz hat – 1714 és 1941 között keletkezett – térképet tartalmazó külön mappa járul. Ma már nehéz megszerezni őket, így szerencsés hasonmás kiadásuk. A könyv oldalait ifj. Krisztia Imre régi fényképek alapján készített hangulatos rajzai illusztrálják.

GAAL GYÖRGY

DEBRECZENI ATTILA (szerk.), **Első folyóirataink: Magyar Museum I–II.** Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2004. (Csokonai Könyvtár. Források) 514+240 l.

A XVIII–XIX. század fordulóján megjelenő magyar nyelvű folyóiratok kétségtelenül a kialakulóban lévő polgárosodó nyilvánosságformák leghangsúlyosabb szegmenseinek számítanak. A folyóiratok által felvállalt, a felvilágosodás eszmeiségét tükröző program – a kultúra ügyének szolgálata – sajátos viszonyok között fejlődik az 1790-es évek Magyarországon. Első folyóirataink megjelenését kiterjedt és a folyóiratok nyilvánosság-formáját helyettesítő/pótló irodalmi levelezés előzte meg, illetve kísérte, de a folyóiratokban kibontakozó irodalmi viták csak lenyomatai a levélváltások során kibontakozó irodalmi polémiáknak.

A fentebbiek tükrében azt is mondhatnánk, hogy a Csokonai Könyvtár sorozatban útjára indított *Első folyóirataink* alsorozat kettős célkitűzést követett: szerkesztői elérhetővé kívánták tenni a ma már szinte elérhetetlennek számító folyóiratokat, illetve – amennyiben nem csupán a szűk szakma érdeklődésére alapoztak, s erről a kötetek fülszövegei is tanúskodnak – támpontokat kellett adniuk a korabeli művelődési élet mindazon szegmenseiről, amelyek a folyóiratokban megjelenő szövegek/viták megértéséhez szükségesnek tekinthetők. Nemcsak a folyóiratok háttértörténetének megvilágítására vállalkoztak tehát, hanem – a folyóiratok tartalmának függvényében, illetve a sajátosan kettős nyilvánosságformának ismeretében – a korszakot átszövő irodalmi vitákhoz is szükségszerűen adalékokat kellett nyújtaniuk. Ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy az 1999-től megjelenő alsorozat egyaránt reflektál a korszak folyóirat-kultúrájára, művelődési eszményeire, illetve az irodalmi élet levelezésekben megkonstruálódó háttértörténeteire is.

A Csokonai Könyvtár Források sorozata szerkesztői 1999-ben jelentették meg az *Első folyóirataink* alsorozat első kötetét, az *Uránia*-t. Szilágyi Márton, a kötet szerkesztője a kiadás végén található tanulmányában az új sorozat elindításának létjogosultságát és célját így foglalta össze: „Ez a kötet forráskiadvány: hozzáférhetővé kívánja tenni a XVIII. század végének egyik fontos, magyar nyelvű folyóiratát.” Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az *Első folyóirataink* sorozat elindítása nem lezárása a XVIII. század végi kutatásoknak, hanem csupán jelzése az irodalomtörténeti vizsgálódások jelenlegi állásának. A ma már szinte elérhetetlen folyóiratok újrakiadásával az

irodalom- és sajtótörténeti kutatások hiányainak a felmutatására, illetve a további kutatások irányvonalainak kijelölésére vállalkoztak.

A sorozat második darabjaként a Kazinczy által szerkesztett *Orpheus* lát napvilágot 2001-ben. A kötet függelékében Kazinczy társvállalkozásának, a *Heliconi Virágok* című almanachnak a tartalmát is közlik, amelyet az előző kötethez hasonlóan tanulmány követ Kazinczy eszme- és irodalomtörténeti gondolkodásáról, az *Orpheus* ezen belül elfoglalt fontosságáról ([Debreczeni Attila:] *Irodalomszemléletek a Magyar Museumban*).

Kétségtelen, hogy mind a folyóirat-sorozat, mind a XVIII–XIX. századforduló vezéralakjának, Kazinczynak életműve és annak kutatása a *Magyar Museum* kiadásával vált/válhat teljessé. A 2004-ben megjelent kötet szerkesztési elveiben igazodik az előző két kiadáshoz: a kritikai igénytel felépő kiadás a folyóirat teljes anyagát tartalmazza mellékletekkel együtt, függelékében közli Kazinczy 1787-es *Előbeszéd*-ét, illetve Batsányi 1791-es *Tudósítás*-át. A két egykori bevezető szöveg a mostani kiadás kísérő tanulmánya felvezetésének is tekinthető: Kazinczy és Batsányi „elkülönülő” irodalmi nézeteiről ugyanis – a Kazinczy- és Batsányi-levelezésen túlmenően – e két szövegből tájékozódhat részletesen az olvasó/kutató. A nyolc „negyedet” megért folyóirat jelenlegi kiadása két kötetben látott napvilágot: a első (*Szöveg*) magát a folyóirat anyagát és a függelékeket tartalmazza, míg a másodikban (*Kommentár*) a szövegkritikai jegyzékek, illetve a kísérő tanulmány kapnak helyet.

A *Magyar Museum* az első magyar nyelvű irodalmi folyóiratunk; Pesten majd Kassán jelent meg 1788–1793. között. A lap alapítói Baróti Szabó Dávid, Batsányi János és Kazinczy Ferenc. A Batsányi és Kazinczy közt kibontakozó irodalmi vita során Kazinczy a második negyed után kiválik a „kassai magyar társaságból”, ez után alapítja meg az *Orpheus*-t. Az első szám négy „negyede” és toldaléka főként a korabeli fordítás-vitával kapcsolatos szövegeket és fordításokat, a prozódiai vitával kapcsolatos vitairatokat, illetve az irodalomtörténeti hagyomány feltárásával kapcsolatos írásokat tartalmazza. A második szám négy „negyedében” a fordítás-vita, illetve az irodalomtörténeti hagyományra vonatkozó szövegek mellett a politikai jellegű írások tekinthetők hangsúlyosnak.

A XVIII. század végének nyilvánosság-formáiról, az irodalmi levelezések nyilvánosság-teremtő/pótló/helyettesítő funkciójáról szóló tanulmánykötetében Mezei Márta a *Magyar Museum* megalakulását már valódi nyilvánosság-formának titulálja, amelyben a szellemi szabadság-reprezentáció elvileg felülírja, illetve eltörli a származásbeli különbségeket. A folyóirat tartalma e fentebbi szabadság-reprezentáció megvalósíthatatlanságára/hiányosságaira csak burkoltan figyelmeztet: az első kötetben Kazinczy, Batsányi és Ráday Gedeon mellett például Horváth Ádám is helyet kap. A szakirodalomban azonban jól ismert tétel, hogy Ráday nem egy esetben épp a nevével jelzett rang miatt próbál élni a névtelenség (jelen esetben például az A. J. szignó) lehetőségével – Kazinczy ellenben Ráday nevében/rangjában véli felfedezni a folyóirat sikerének zálogát.

A *Magyar Museum* 2004-es megjelenése a folyóirat kritikai kiadása mellett a – fentebbi példával is jelzett – háttértörténeteknek az feltárására/összefoglalására is törekszik. A szerkesztők nemcsak a folyóiratban kibontakozó irodalmi viták összegzésekor, illetve a folyóirat kialakulásának felgöngyölítésekor nyúlnak vissza a korszak irodalmi levelezéseire. A folyóirat szerkesztői (jelesül a Batsányi és Kazinczy)

közötti vitához, a különböző nyilvánosságmodellek feltérképezéséhez, a magánélet és közélet kényes egyensúlyának fenntartásához, a folyóirat korabeli recepciójához, illetve a fogadtatás szerzők által megfogalmazott ítéleteinek körvonalazásához is forrásként használják az irodalmi levelezéseket.

A *Magyar Museum*-ban megjelenő szövegek és az azokat körüljáró tanulmány-fejezetek a folyóiratban tükröződő irodalomszemlélet(ek) és irodalmi viták mentén csoportosulnak. Az első számot kísérő tanulmánysorozat a Batsányi–Kazinczy ellentét mentén összegzi a folyóiratot nyitó *Előbeszéd*-et és *Bé-vezetés*-t, illetve a két irodalmi vezérszemélyiség viszonyát a Bessenyei-örökséghez. A folyóirat első részében megjelenő Milton-, Gessner- és Ossián-fordításokról *A fordítás-vita* címmel olvashatunk résztanulmányt. A Baróti–Rájnis–Révai nevével fémjelezhető prozódiai vita Batsányi verstani nézeteinek kiegészítéseként olvasható. A tanulmány-sorozat harmadik vitája a kritika szükségességéről folyó polémiához nyújt adalékokat. Külön fejezetben kerül terítékre a *Magyar Museum* második kötete: a lap Kazinczy kiválása utáni arculatát Batsányi szerkesztői elvei határozzák meg. Sajátos vetülete mai irodalomtörténet-írásunknak, illetve Kazinczy korabeli irodalomszervezői szerepének, hogy a jelen kötet szerkesztői Batsányi irodalom-konceptióját Kazinczy ellenében vélik leírhatónak: Batsányi szerkesztői elveinek szemléltetésére Földi János Kazinczyhoz írott 1789. február 5-i leveléből idéznek. A Földi által megfogalmazott tétel – a felekezeti jelleg mint a nyelvi és kulturális örökség meghatározója, illetve az ahhoz való viszonyulás – ellenében próbálják körülírni Batsányi új, a Kazinczy–Földi iránytól élesen eltérő szerkesztői eljárásait. A második kötet nagyszámú politikai jellegű szövegéhez fűzött tanulmány szintén tágabb horizontba helyezi a szövegek értelmezési lehetőségeit. A korszak kulcsfogalmainak – mint a *haza*, *nyelv*, *haladás* – folyóiraton belüli, és a levelezésekben is lecsapódó változásai tágabb értelmezést nyerne, s „az etnokulturális identitás alapvetően oppozicionális logikája”-ként konstruálódna meg, „ami az 1780-as, 1790-es évek fordulóján időlegesen más szerzőknél is megjelenik.”

A lap szövegeire reflektáló elméleti tanulmányt a folyóirat történetének összefoglalása (a folyóirat megalakulása, az egyes számok alakulástörténete, illetve Batsányi felelősségre vonása és a lap megszűnte), majd korabeli recepciótörténete követi. A korabeli levelezésekből kiolvasható fontosabb nézetek után (amelyekhez jelen esetben a Ráday-levelezés szolgál forrással) a kor más folyóirataiban megjelenő – a *Magyar Museum*-ról tudósító – cikkek jegyzéke áll.

A jelen kiadás nagy érdemének tekinthetjük – a lap kritikai jellegű közzététele, illetve a fentebbi, részletes tanulmánysorozat mellett – a második kötet végén található mutatókat, amelyek lényegesen megkönnyítik a kutatók munkáját: a mitológiai szótár mellett külön mutatóba kerülnek a *Museum* szerzői, a fordított szerzők nevei, a két kötetben megjelenő összes név, majd a *Magyar Museum* tartalmának betűrendes jegyzéke.

Az első kötet végén felsorakoztatott mellékletekkel együtt a ma már egyetlen más kiadásban sem fellelhető teljességben olvashatjuk a *Magyar Museum* megjelent számait. Ugyanakkor az összegző/feltáró jellegű kísérőtanulmányok jelzik a korszak irodalmi vitáiról való ismereteink főbb irányvonalait és nem egy esetben a korszakkal kapcsolatos „fehér foltokat” is.

Aranka György Gyűjteménye. I. Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréből. Szerk. Egyed Emese. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása (Erdélyi Tudományos Füzetek 249.). Kolozsvár 2004. 183 l.

Az *Aranka György Gyűjteménye I.* az Aranka György hagyatékának feltárására szerveződött kutatócsoport tudományos irányítója s e kötet szerkesztője előszavával nyit. *Aranka-műhely, kutatóiskola* címmel Egyed Emese a csoportról, a kutatás jelenlegi helyzetéről, a felvállalt munkáról, eredményekről és a tervekről számol be. A kutatócsoport tagjai a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar irodalomtudományi szakkörében filológus diákként kezdték a munkát, mára tanárok, doktorandusok, illetőleg mesterképzős hallgatók. „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és titkára, Aranka György szöveges hagyatéka jelenleg több gyűjtőhelyen található. A helyreállítás, kiegészítés, rendezés munkája az értelmezéssel párhuzamosan folyik és közben a szövegek története a kutató számára az emberi tudás alakulástörténeteként is megjelenik” – olvashatjuk a bevezetőben.

A XIX. századtól értékes tanulmányok születtek az Aranka-anyagról, de hogy mennyi hiátus, bizonytalanság, pontatlanság övezi az Aranka-irodalmat, az szakmai körökben immár köztudottá vált. Az anyag rendezetlensége, szétszórtsága, némelykor a szövegközlések pontatlansága, közvetett forrásokból való átvételek ébresztik rá a kötet szerzőit az alapkutatások, a rendszeres alapmunka fontosságára a feltárás folyamán. Hat szerző hét tanulmánya olvasható a kötetben. S mielőtt rátérnék az egyes munkák rövid ismertetésére előrebocsáthatom, hogy egyenként és külön-külön értékes tanulmányok születtek. Olyan tanulmányok ezek, amelyek az egyéni kutatómunka eredményei mellett a közös, a csoportos munka előnyeivel is járnak, amelyek nemcsak abban nyilvánulnak meg, hogy a tanítványok minduntalan utalhatnak az Aranka-kutatást sok szempontból előrevivő szaktekintélyekre, hanem a szerzők ismeretei, specifikus tájékozódása az egyes témákat illetően egymást önzetlenséggel segítik a szétágazó, sokrétű Aranka-szövegkorpuszban való tájékozódásban, illetőleg az egyéni felismerések/felfedezett adatok cseréjében a kutatást előrelendítendő. (Szövegszerűen is utalhatnék ilyen megköszönő gesztusokra, a továbbgondolkodásra serkentő párbeszédnek lelőhelyeire.) Kimondva, kimondatlanul az egyes tanulmányokat valamiféle az Aranka-irodalomba immár elengedhetetlenül szükséges megújító, frissítő lendület és beszédmód vezérli: a hozzátenni, bővíteni, árnyalni, jóvátenni, javítani, helyrehozni, átrendezni, újrainni, újraértékelni szavakkal lehetne megragadni ezt a törekvést.

A kötet első tanulmánya ilyen szempontból sem véletlenül viseli az *Eleven és holt (emlék)képek Aranka Györgyről* címet. A szerző Király Emőke doktori munkájának keretein belül épülő több éves kutatásainak egyik felismerését teszi mérlegre. Aranka Györggyel, illetve társaságával foglalkozó tankönyvek, tanulmányok, Aranka kiadott leveleihez fűzött előszavak merev, sematikus képét szembeesíti, a maga több éves kutatómunkája eredményeként kialakult, általa elgondolt Aranka-képpel, ez a tudományos-szervező széles körű levelezése, kiadott és kéziratban maradt írásainak tanulmányozása révén alakult. A tanulmány egyrészt a szakirodalomba beépült közhelyek vizsgálata által kívánja megragadni, azt, hogyan is alakulhatott ki az egyszerűsített kép a XVIII. század végi erdélyi tudományos élet szervezőjéről, írójáról/költőjéről, tudósáról, másrészt az életmű recepciótörténetének rekonstruálását vállalja fel a közhelyek mentén

oly módon, hogy a szélesebb értelemben vett Aranka életmű befogadás-története mellett a kortársak és az utókor Aranka-képét is megeleveníti. A vizsgálat az Aranka-kultusz jelenségeire is kiterjed. Mindezek a kérdésirányok a kortársak és az utókor visszfényében nemcsak a tudományszervezőt, hanem az egy személyben poéta és fordító Arankát is felmutatják. A számos felismerés mellett a tanulmány egyik legérdekesebb része azon észrevételhez kapcsolódik, amely Aranka levelezőpartnereinek viszonyulásában kimutatható változásban érhető tetten: A levelezők az immár a Magyar Nyelvmívelő Társaság titoknokává lett Arankához címzett levelekben, a titoknok Arankát illető, annak korábbi tevékenységét nyugtázó (elismerő) szavai hirtelen magasztalásokká változnak

Fekete Magdolna Beáta *Egy útleírás filológiai tanulságai. Aranka György jelentése erdélyi tudományos utazásáról* című tanulmánya a kutatás figyelmét elkerülő szövegfeltárással, jelesen Aranka 1792-es Székelyföldi Tudományos Utazásáról tett, másolatban fennmaradt Jelentése szövegű közlését adja. Emellett ennek tartalmi-formai szempontú elemzését, a szövegvariánsok filológiai összevetését, az elsődlegesen az okirat-irodalomhoz sorolandó jelentés műfaji szempontú vizsgálatát végzi el. Összehasonlító elemzésében a *Jelentés*-ben foglalt, megvalósított és megvalósítandó célokat a Kéziratkiadó Társaság és Nyelvmívelő Társaság programjával veti össze. A székelyföldi tudományos utazásról készült jelentés vizsgálata számos felismerést hoz. A jelentésben leírt székelyföldi állomások úti élményei, s a személyes kapcsolatfelvétel révén a Kéziratkiadó Társaság tudós szimpatizánsainak bővülő köre, és, nem utolsósorban, az utazás elsődleges céljának eredményei, az értékes kéziratok felkutatása, s lehetőség szerinti megszerzése az utazó Aranka képét konstruálják.

Berki Tímea *Aranka György és a Csíki Székely Krónika* című tanulmányának tárgya a Nyelvmívelő Társasághoz beküldött iratok közt fellelhető Csíki Székely Krónika. A szerző a Krónika provokatív tematizálásával párhuzamosan a Krónika apológiáját is adja tanulmányában. Aranka volt az, aki meggyőződéssel vallotta a krónika hitelességét, kiadás és ismertetés céljából lefordította magyar nyelvre, az írás azonban éles vitát keltett e korban a történelemmel foglalkozók körében. Berki Tímea a történelem és szépirodalom határán helyezkedő szöveget Aranka György nyelvészeti és történelmi érveinek figyelembevételével közelíti meg, s egyben meg is fogalmazza a hosszan tartó elhúzódozó vita néhány irodalomtörténeti tanulságát is.

Dohi Zsuzsanna *Anglus és Magyar igazgatásnak egybenvetése. Egy XVIII. századi szöveg feltárása* című tanulmányában a szerző személyes hangvétele a szöveggel való találkozás örömét jelzi, amely valamiféle mindent bekebelező beszédmódban nyilvánul meg. Ez a kísérlés, a szöveget teljesen kiaknázni kívánó írásmód nem a témafelkínálta sokirányú kérdés felpörgetésének mohóságában vagy valamiféle könnyedségben nyilvánul meg, hanem a felgyülemelő problémák logikus struktúrájú tárgyalásában ragadható meg. Az *Anglus és Magyar igazgatásnak egybenvetése* a könyvtárgy paleográfiai értékelésétől az Aranka-kutatást mindig is izgató probléma vizsgálatáig, a szerzőség kérdésének tisztázásáig is eljut. Olyan kérdésekre is figyelemre méltó válaszokat nyújt, mint amilyen az alkotmányok összehasonlításával foglalkozó könyv megírásának alkalma ill. célja. A korszak egyéb politikai jellegű könyveit is az értelmezés érdekében okosan hasznosítja. A cenzúra kijátszása, valamint a szabadkőműves Aranka relációi szintén helyet kapnak az érvelésben.

Biró Annamária két tanulmányát is olvashatjuk a kötetben. Az első: *Aranka Ember esmérete. Egy kéziratot filozófiai értekezés* című az Ember esmérete autográfia

eszmé és műfaj történeti interpretációját vállalja fel. „A kézirat a felvilágosodás és reformkor határán az ember definíciójára, filozófiai, pszichológiai, társadalmi szempontú megközelítésre törekszik” – írja Bíró Annamária. A kézirat közzétételével és elemzésével párhuzamosan a tanulmány szerzője, az ilyen jellegű írások magyar irodalmi előzményeinek a nyomába ered. A kézirat elemzésének s Aranka ilyen irányú levelezéseinek nyomán az eddigi Aranka-szakirodalomból hiányzó filozófus Aranka képe, illetőleg a magyar bölcsélet történetében is joggal helyet érdemlő, egyik első magyar kantianusként felismert Aranka képe formálódik.

Bíró Annamária másik nagy ívű tanulmánya a *Vita vagy önreprezentáció?* címet viseli. A dolgozat a magyar szakirodalomban csak az utóbbi időszakban helyet kapó polémiatörténet egy rangos fejezetét képviseli. A szerző egy részben publikus, részben pedig kéziratban maradt vita rekonstrukcióját nyújtja, valamint a vitában megszólalók érvelésének mikéntjére és miértjére kérdez rá. A vita A. L. Schlözer Göttingában élő egyetemi tanár százsz könyve kapcsán tört ki. Publikusnak nevezett mezején német nyelven folyik, egy másik mezeje pedig szorosan az erdélyi literátus körökhöz, s főként Aranka nevéhez kötődik, aki Schlözer könyvére cáfolatot ír, de ez a szöveg mindezidáig nem jelent meg nyomtatásban. A tanulmány nemcsak a vitát kiváltó könyv keletkezéstörténetével s a német nyelvi közegben zajló vita aspektusaival, illetőleg a magyar literátus körök reakcióival foglalkozik, amelyekben kiemelt szerepet kap a beszédmód és érvelésmód vizsgálata (pl. identitásképző stratégiák feltérképezése, a személyeskedés szerepe a vitában, a nemzetábrázolás és nacionalizmus kérdése stb.), hanem a konkrét szövegek vizsgálata által körvonalazódnak Schlözer és Aranka vitaelméletei is. (A tanulmányhoz kapcsolódó melléklet az Aranka-irodalom mindezidáig ismeretlen szövegét közli, az Aranka György Schlözer százsz történeti tematikájú könyvének cáfolatát.)

A kötetet Kovács Eszter *Aranka György Seneca-olvasat. Szövegfilológiai vizsgálódás* című tanulmánya zárja. A szerző Aranka eklektikus filozófiájának forrásait kutatva a leginkább irodalom és tudományszervezőként, nyelvészként számon tartott írástudónak a sztoikus magatartás iránti érdeklődésére figyel. Ifjú Aranka György lefordítja Seneca első levelét, és tervezi az egész Leveleskönyv lefordítását. Kovács Eszter tanulmánya a fordítás-problémához a különféle gyűjtőhelyeken fellelhető misszilizsek felől közelít (Teleki Józseffel, Pyber Benedekkel és Gróf Fekete Jánossal váltott levelekről van szó, akiknek Aranka elküldi Seneca-fordítását, illetve akiknek beszámol evvel kapcsolatos problémáiról). Az értelmezés a Seneca-fordítások magyar nyelvterületi előzményeire is kitér, vizsgálja az Aranka-féle Seneca-fordításverziókat, valamint Aranka senecai sztoicista gondolkodásmódjának helyét is kijelöli az erdélyi bölcseléstörténetben. A *Fordításelméleti problémák* című alfejezet Aranka Seneca-tolmácsolásának elméleti kérdéseit hozza (amelyeket két levelében fejt ki), ezek a korszak fordításelméleti koncepcióinak kontextusába helyezve méltán érdemelnek figyelmet.

Aranka fordításelméleti vizsgálódásaira mindezideig sem az Aranka-irodalom, sem a fordítástörténet nem figyel. Ő a műfordításban a gondolat precizitását és a formai megoldás igényességén kívül egy másik szempontot is fontosnak tartott: a nevelő, építő aspektusra is figyel, fordítói munkáját nagy részben ez motiválta. A tanulmány nemcsak a fordításértelmezés történetét tekintve, hanem a sztoicizmushoz való eredeti alkotó jellegű hozzáállását (meggyőződése volt, hogy a XVIII. század végén is érvényesíthető

sztoicizmus nem pusztán elmélkedés, hanem hazafias beállítódás, a hasznos tevékenység erkölce) tekintve is az Aranka-portré teljesebbé tételéhez járult hozzá.

Az új irányok felvetésével a szerzők alkotó módon viszik tovább, értékelik át Aranka Györgyről és köréről való gondolkodást. Rendkívül fontos, mind ez ideig ismeretlen forrásközléseket olvashatunk az egyes tanulmányok mellékleteiként, amelyek együttesen teszik átláthatóvá az irodalomár, a fordító, filozófus, költő, tudományszervező, a közügyek s a tudánypolitika, sőt a nyugati tudományos vitákhoz hozzászólni avatott személy arcait.

BARTHA KATALIN ÁGNES

KÜLLÖS IMOLA, **Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi költészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.** L'Harmattan Kiadó. 2004. 451 l.

Többet hangoztatjuk a plurális megközelítés fontosságát, mint ahányszor ténylegesen vállaljuk is az ilyen vizsgálódás kockázatait. Közben kínosan vigyázunk a tudományos témák által kijelölt vélt hatáskörökre, pedig gyakorta éppen a módszer újszerűsége, a kontrasztok meglátása hozza a legjelentősebb felismeréseket. A versbeszéd a magyar kultúra izgalmas eleme, a szóbeliségben máig eleven és az írott hagyományban is korán megjelenik. A könyvnyomtatással a verses művek sajátos médiuma is létrejön, mindezek változó arányban egymás mellett is léteznek napjainkig. A költészet szerepe az emberek életében sokat változott, maga a költészet fogalma is átalakult, érdemes történetileg és kulturális összetettségében vizsgálnunk.

A kézirattárak nagy számú kéziratos versszövege a magyar (nemcsak szövegfilológiai) tudományos kutatások régi kihívása. A Régi Magyar Költők tára sorozat kritikai szövegkiadásai és az egyes művek sorozaton kívüli közlések mellett az újabb, a XVIII. századi verses kéziratokat sorra vevő sorozat még csak a kezdeteknél tart.

A „kéziratosok“ legtöbbször szerző megjelölése nélkül és mindannyiszor egyedi kontextusban bukkannak fel a köz- és magángyűjtemények XVI–XIX. századi anyagában. Egymás variánsai! Rendszerezésükre a régi magyar irodalom feltárásának másfél-százados tanulságait és az erdélyiek munkásságából különösen Szabó T. Attila kutatásait felhasználva Stoll Béla hozott létre nélkülözhetetlen kézikönyvet nemrég újra kiadott katalógusa révén (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. I. kiadás 1963, második, javított és bővített kiadása 2002.).

A szövegek sokasága, továbbá keletkezési, tematikus, funkcionális változatosságuk filológust próbáló tények, új szempontú bemutatásukra Küllös Imola sokáig készült, és, mint e könyv is mutatja, kutatói felkészültségéhez és tapasztalatához méltó munkára vállalkozott, a közköltészettel kapcsolatos monografikus igénnyel *Közköltészet – népköltészet* címmel itt téve közzé. Közönséget is választott: elsősorban irodalom- és művelődéstörténészek, folklórkutatók számára illesztette tudományos összefüggésekbe e magyar nyelvű szövegkincset. Könyve úgy is felfogható, mint a diszciplináris és terminológiai elidegítés ellenében végzendő kultúraelemző kísérlet.

Kiinduló tételei: „Az irodalom egy bizonyos szintje a közköltészet” (14), „a régi magyar kölköltészet szerves része, sajátos magyar terméke volt az antik és biblikus hagyományokra épülő közös, európai kultúrának” (9).

A szövegkiadásban és a folklórjelenségek értelmezésében egyaránt jelentős kutató összehasonlító irodalomtörténeti és folklorisztikai problémák köré rendezti túlnyomó részt egyéni kutatómunka során összegyűjtött verses anyagát. Továbbgondolva Varga Imrénék a közköltészet mibenlétére vonatkozó elképzeléseit, földrajzilag kiterjedt gyűjtőterületről és huzamos kutatások alapján állítja, hogy a történeti Magyarország és Erdély kollégiumainak diáksága (főleg a református diákság) nem kizárólagos fenntartója és terjesztője volt e költészeti hagyománynak. Így a társadalom történetére vonatkozóan is jelentős megállapítást tesz: szerinte a litterátus kisnemesi, polgári rétegek helyét a populáris kultúrában a népes iparos és földműves, valamint – az ő kifejezésével – a városi szegénység (katonák, alkalmazottak) rétege foglalja el a XVIII–XIX. század folyamán. Ugyankor azokkal ért egyet, akik szerint a közköltészet és a magas költészet szimultán létezése tájainkra tovább volt jellemző, mint Nyugat-Európában.

A közköltészet kifejezés nem túlságosan régi, mostanára, úgy tűnik, el is fogadta a szakma (többnyire a populáris regiszterrel összefüggésben). Az elnevezés itt nem olcsó terminológiai divatkövetés, hanem erős lényeges változást jelez a filológiában, éspedig a szóbeliség/énekklés mellett kézírásban is terjedt szövegek hozzáférhető voltát, gyakoriságát, változatokban létezését. A kifejezés persze szűkít is, amennyiben nem jelöli e szövegek túlnyomó többségének ének-természetét, illetőleg nem lebecsülendő részük fordítás-voltát.

Monográfiájában Küllös Imola a szövegre magára és használati értékére teszi a hangsúlyt, nem egy tökéletes forrásszöveg és töredék/összeénekelt/elrontott származék összefüggésében gondolkodik. Elfogadja a kézíratosok Stoll-féle definícióját, de a szövegek értelmezésekor nem ragaszkodik mereven a műfaji határokhoz. A bevezető tanulmány igényesen mutatja be a kérdés elméleti és tudomány- ill. kutatástörténeti vonatkozásait. Küllös Imola olyan modellt alakít ki (elsősorban Peter Burke művelődéstörténész nyomán), amely a nemzeti nyelvű közköltészetet a *közvetítés* szövegvilágaként ragadja meg, szerzőit–alkalmazóit pedig a kulturális elit és szájhagyománnyal jellemezhető iskolázatlanok között „középen” elhelyezkedő csoportként látta. Jelzi is azonban, hogy magukról a szövegekről egye gazdagabb ismeretekkel rendelkezünk, társadalmi bázisukról és a műfajok korabeli hierarchiájáról azonban ma sem elegendő a tudásunk. Megnevezi a tudomány e kutatási területtel érintkező, eldöntetlen kérdéseit: a népköltészet romantika előtti létét illető vitákat, a primátus-vitákat (amelyek a népköltészet és a tanult irodalom időbeli viszonyával állnak kapcsolatban), vagy azokat, amelyek az anyanyelvű, szájhagyományos és a tanulás idegen nyelvű írásbeli alkotásai közötti lehetséges összefüggéseket firtatják, de szerinte a XVIII. századi szövegekből ezekre nem adható egyértelmű válasz. E szerénység mellett azonban sorra hozza az érveket más tudományos tételek mellett: éspedig, hogy a költészeti alkotások nagy mennyiségének vizsgálata mégis használható eredményekkel jár, különösképpen, ha a családi és a társadalmi eseményekhez kapcsoljuk vagy stílusosan (nyelvhasználat szempontjából) közelítjük meg őket.

A kötet fő kérdése, hogy a társadalom egyes csoportjai mikor, miért verseltek és hogy ennek felismerhető-e valamiféle specifikuma a magyar nyelvű alkotások vizsgálata alapján. Közép- és kelet-európai kitekintéssel (a német nyelvű szövegekre bevallottan kevesebbet alapozva) mérlegel, vet egybe, asszociál, dönt, osztályoz; beavat a tudományos eredmény létrejöttének műhelymunkájába, a folyamatot látni engedi és ez ritka képesség.

Forásai verses kéziratok (ezek között kéziratok füzetek is), ponyvanyomtatványok és iskolai színjátékok többnyire kéziratok szövegei. Mivel a tanulmányozott műveket e három szövegtípusba rendezi, (a saját közköltészet definíció után) megadja a második, nem kevésbé merész tudományos hitvallását: azt, hogy az általa közvetítőnek tekintett kulturális csoport kapcsolatban állt a nyomtatott betűvel (nyomtatott könyvet képes volt olvasni), hogy számba jöhető íráskészséggel rendelkezett (ha már variálta, adaptálta a kéziratok műveket) és értette a színház sajátos szervezésű nyelvét is.

Az *ad notam* jelzések egy közös dallamkincs meglétére utalnak a XVIII. században (ezt az olvasó a XX. században nagy példányszámban megjelent Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekei* című gyűjteményének XX. századi kiadásai óta igazán tudhatja). Tanult emberek mint szerzők és aztán a ponyvanyomtatvány/népkönyv folklorizáló hatása alakítja e szövegkincs történetét. Imagológiai és nyelvtörténeti vonatkozásai a mai együttélés-problémák tekintetében is fontosak (például *Az újkori magyar közköltészet cigány témái, motívumai* című alfejezet vagy a nyelvkeverő-versek a mellékletben).

A tipológia a konkrét munka során szükséges bizonyul, inkább aspektusok mint teljes szövegek leírására tűnik alkalmasnak. Az *Elemzések a XVIII–XIX. századi magyar világi közköltészet folklorizálódott műfajairól és témáiról* című fejezetben belül értelmezéseit a következő alfejezetekben tárgyalja: *Dramatikus hagyományok nyomai a közköltészetben. Intő és oktató költészet. Mulattatók, csúfolók. Alkalmi költészet.*

A társas élet mint kapcsolattörténet, mint az értékek folyamatos újrafogalmazása jelenik meg e szövegekben és vizsgálatukban: a szövegek a lakodalom mint szokás oktató és mulattató vagy éppen parodisztikus tartalmait rögzítik. A kulturális közösségek világképének szerkezete hazugságversekben és párhuzamos elemzésekben megragadható (például a XVII. századi angol ponyvahistória magyar nyelvű verses históriaként való felbukkanása a XIX. században – *A mennyből jött levél* elemzése esetében). Ugyanakkor a munkában a költészet sajátos fogalma érvényesül, ama poesis ligata. A könyv tudós szerzője a közköltészetet mint drámák verses szöveghagyományának lelőhelyét is tanulmányozza. A dialógus és vita-természetű szövegek rögzítése, terjesztése, használata könyv a könyvben: a négy szövegértelmező fejezet közül három is foglalkozik a kérdéssel, nemcsak az, amelynek a címe *Dramatikus hagyományok nyomai a közköltészetben*. Küllös Imola nem azonosítja az iskolai színjátékokat azzal, amit dramatikus néphagyománynak nevezünk, de összefüggésüket evidenciaként mutatja be. Ugyanakkor rávilágít a verses forma elterjedtségére a nyilvánosság teátrális műfajaiban. A magyar nyelvűséget a közönség műveltségével hozza összefüggésbe Ludányi Mária vélekedésével egybehangzóan: az udvari dráma közönségében nők is voltak, akikre nem volt jellemző a latin nyelv ismerete. Másrészt a néphagyományok és az iskolai színjátszás kölcsönhatása meggyőződése e kutatónak, aki érdemben használja fel a régi magyar drámai emlékek szövegkiadásait, amelyek szövegterepén például a világi versek folklorizálódásának folyamatát kíséri figyelemmel. Ugyanakkor a költészeti műfajok sorába rendeli azokat is.

A munka olvasását izgalmassá teszi egyik részének könyv alakú kifejtése. Küllös Imola régi kutatási területe ez, a magyar népköltészet líra műfajainak és a kéziratok énekköltészetnek, a magyar népköltészet szerelmi dalai tipologizálásának, a magyar népdalfogalom történetének, a magyar népdalkutatás történetének két-három évtizede szentel figyelmet. Most azonban a problémakörök metszési felületein vizsgálódik

interdiszciplináris igénnyel, és arra vállalkozik, hogy a szellemi alkotásnak a XVIII. századi társadalomban betöltött szerepét rekonstruálja, bemutassa. Így a munka művelődéstörténeti vétése lesz, amelynek mentalitástörténeti, kapcsolattörténeti hozadéka jelentős. A kevert nyelvű versek a kultúraköziség pillanatait rögzítik, az átvételek, adaptálások a kulturális jelenségek életrajzára világítanak rá. A kötet mellékletei közé tartozik a példatár, amely a könyv tudományos megállapításainak ellenőrzésére is szolgál, de alkalmat nyújt a szövegkritikai észrevételek megfogalmazására (a népdalgyűjtő Pálóczi Horváth Ádám tévedett egyik általa gyűjtött szöveg korának meghatározásakor), itt kap helyet a források jegyzéke (imponálóan gazdag), a bibliográfia, a rövidítésjegyzék és a szömagyarázatokat tartalmazó rész. Ez utóbbiban az idegen szavak eredetét következetesebben meg lehetett volna adni (mint az *appetitus*nál, amely latin); az *enstradiroz*nak hiányzik a magyar megfelelője; a *kurázi* francia eredetű stb. A kötetre azonban nem az jellemző: a plurális jelenségek vizsgálata gondos, inspiratív és a tudományos megismerésben való szilárd hit hatja át. Ilyen értelemben valóban monográfia, kései és jelentős kiegészítése Kosáry Domokos XVIII. századi magyarországi művelődéstörténeti munkájának, maga is már összeolvasható és összeolvasandó olyan könyvekkel, mint a *Közköltészet. 1. Mulattatók*. Sajtó alá rendezte Küllös Imola. Munkatárs: Csörsz Rumen István. Balassi Kiadó. Budapest, 2000. *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század IV., Bocskor János énkönyve 1717–1739*. Domokos Pál Péter hagyatékából sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 2003., és a sort folytathatnók. Voigt Vilmos írta a XVIII. század képének megértését (és műfaj történeti, folklorisztikai kommentárokat) szorgalmazva csaknem két évtizede: „A század költészete csakugyan sokrétű: még reneszánsz és barokk, kurucos ellenálló, törzsökös kálvinista, de már új katolikus, jakobinus, ponyva ízű és didaktikus. Mennyi vonulata, melyeket egyenként kellene számba venni, noha ez biztosan nem egyszerű feladat. Mindegyik ilyen áramlatnak megvan a saját története, sőt hagyományainak megváltozása is ...”.

Valóban nem volt egyszerű a közköltészeti alkotások folklór- és irodalomtörténeti megközelítése, Küllös Imola tudományos kísérlete. Hiteles eredmény született.

EGYED EMESE